

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Кваліфікаційні та рубричні
вопросы "редакції" За
хідної України (березень
1929 р. - червень 1931 р.)

Центральна Рада й українська
культура

Про карантин соціальних
конфліктів у Київській Русі

Перші кроки нової української
церкви: спроба Дмитра
Давидовича

До 100-річчя міжнародного
виставки в Україні
(20-ті роки)

Казимир Володимир. Про
історію розвитку церкви в
Україні й Росії (XV - XVI ст.)

Особливості життя в Україні
(20 - 30-ті роки)

Дмитро Дмитро. Про
співпрацю між українськими
культурами (1914 - 1919)

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 1 (382)
СІЧЕНЬ 1993

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Нагорна Л. П. Позиція України у новоствореній союзній державі:
20-ті роки крізь призму 90-х 3
- Карпенко О. Ю. (Івано-Франківськ). Листопадова 1918 р. національно-
демократична революція на західноукраїнських землях 16
- Врублевський В. Г. До створення Української Академії наук 29

Маловідомі сторінки історії

- Трубайчук А. Ф. Червона Армія і рейхсвер у 20-ті роки 40

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Батюк В. С. (Дрогобич). Українська державність напередодні та в роки визволь-
ної війни 1648—1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори 50

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Маслов О. О. (сmt Шалигине Сумської обл.). Втрати радянського генералітету
в боях 1941—1944 рр. в Україні 57
- Зайцев О. Ю. (Львів). Представники українських політичних партій Західної
України в парламенті Польщі (1922—1939 рр.). 72

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Кудря Т. В. Вивчення теми «Колективізація сільського господарства» на уроці з
історії України 85

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Юренко О. П. Левко Борисович Ковалів 94

СПОГАДИ

- Андрусишин Б. І. «Зошити» священника отця Павла (1939—1958 рр.) 105
- Олійник П. П. Зошити 110

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Альохін І. А. (Новомосковськ). Фортеця на Самарі 123

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Куриленко В. Є. (сел. Свердловка Чернігівської обл.). До локалізації літописно-го міста Хоробора 128

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) (Продовження) 131

ОГЛЯДИ

Жуковський Аркадій (Франція, Париж). Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі-України 140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Федьков І. І. (Миколаїв), Шкварець В. П. (Миколаїв). М. О. Багмет. Молодь і відродження національної самосвідомості 152
Савельєв В. Л. Р. Шеффер. Шляхами війни. Політика розділення. 153

* * *

Гречило А. Б. (Львів). Українська сфрагістика. Анований бібліографічний покажчик 156

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Панченко П. М. (Дніпропетровськ). Історична наука повинна бути далекою від кон'юнктури і політики 158

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Базилевич В. Д., Язвінська О. М. Республіканська науково-практична конференція «Ринок і проблеми гуманітарної підготовки економічних кадрів у вищій школі» 160

Скельчик С. О. Друга Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історії національного руху в Україні (до 1917 р.)» 161

Бурдуланюк В. В. (Івано-Франківськ). Міжвузівська науково-теоретична конференція «500-річчя українського козацтва і Галичина» 162

Стронський Г. Й. (Тернопіль). Східна літня школа у Варшаві 164

ДО УВАГИ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ!

Редколегія і редакція «Українського історичного журналу» в зв'язку із зростанням вартості паперу, поліграфічних робіт та розповсюдження журналу вимушена оголосити нову передплату на «УІЖ» на друге півріччя 1993 р. Ті, хто передплатив наше видання на рік, одержить тільки 6 номерів. Нова передплатна ціна на місяць, починаючи з 7-го номера, становитиме 250 крб.

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Куріосов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Аржипенко, О. В. Галата, Ю. С. Гаяжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. І. Носова, А. І. Романенко, В. В. Стехун

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,

канд. іст. наук *В. М. Волковинський*,

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів.**

Просимо об'яву на 2-й сторінці вважати недійсною. Інфляція змушує оголосити нову передплату на друге півріччя 1993 року. Ті, хто передплатив «Український історичний журнал» на рік, одержать №№ 1—6. Починаючи з 7-го номера, передплатна ціна на «УІЖ» становитиме на квартал — 1200 крб., на півріччя — 2400 крб.

Л. П. Нагорна (Київ)

Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х

Союз РСР розпався, не доживши року до свого 70-річчя. Історія відпустила цьому гіганту навіть трохи менше, ніж середній вік людини. А втім, доводиться дивуватися порівняльній тривалості цього строку. Адже безпосередні учасники процесу творення єдиної союзної держави жили під враженням нетривкості досягнутого об'єднання, а дехто з них буквально через кілька місяців після укладення договору 1922 р. бив на сполох, твердячи, що «союзне будівництво пішло невірним шляхом». Досить перечитати, приміром, виступ голови Раднаркому України Х. Г. Раковського на XII з'їзді партії, щоб пройнятися його тривогою і болем, що так нагадують наше сьогоденне самопочуття перед, здається, фатальною невідворотністю міжнародних чвар. Недалекоглядна політика центральних органів Союзу в національному питанні, їхні кричущі помилки змусили Раковського заявити: «Це одне з тих питань, яке віщує громадянську війну, якщо ми щодо нього не виявимо необхідної чуйності і необхідного розуміння»¹.

Протягом багатьох років ні політика, ні наука великої багатонаціональної країни воліли не чути цього зойку перестороги. Національне питання було оголошене раз і назавжди розв'язаним; після 1923 р. воно жодного разу не обговорювалося на партійних з'їздах. Що ж до науковців, то їхній підвищений інтерес до національних проблем зводився до апологетики на адресу радянської національної політики. Історія утворення на руїнах Російської імперії нового державного об'єднання писалася однією рожевою фарбою (доводиться визнати, що іншої не знаходилося і у автора цих рядків). Будучи останньою справою, до якої довелося докласти руки В. І. Леніну, Союз РСР в радянській історіографії зображувався як блискучий доказ геніальності вождя революції, а радянська федерація — як найвищий тип людського співжиття.

Сьогодні мусимо пошкодувати не тільки з приводу того, скільки сил і коштів пішло на обґрунтування нежиттєвих пропагандистських штампів, скільки за тим, яким ударом по суспільній свідомості стало намагання «поліпшити історію». Лакування дійсності дало зворотний ефект, і, мабуть, ще не скоро суспільство позбудеться комплексів «совковості», «назадництва», меншовартості і другосортності національної ідеї. Завдано тяжкого удару і патріотичній свідомості, бо чим, мовляв, має пишатися багатомільйонна нація, яка зреклася свободи?

Добираючись до істини, не обрати б нам найлегший шлях — змінити всі плюси на мінуси. Спокуси вкласти історію утворення СРСР у формулу «завоювання» національних окраїн не уник у свій час навіть такий безспірний авторитет зарубіжного радянознавства як Р. Пайпс. Попри її зовнішню притягальність ця теорія не відбиває всієї складності трагічного проти-

борства, у яке виявилися втягнутими мільйони людей. Вона ніби виносить за дужки фактор вибору, який виходить на перший план в умовах громадянських воєн. У знесиленому і знекровленому суспільстві на якомусь етапі обов'язково беруть гору люди, схильні до «твердої руки» на шкоду демократії і до централізму на шкоду національній свободі.

З цього погляду історія подій на Україні надто показова. Спочатку бурхливе розмаїття програм і підходів, триумф національної ідеї. Потім гірке усвідомлення того, що її обстоювання потребує сили, а коли сили недосить, вітчизна стає об'єктом суперництва тих, хто має її вдосталь. Колишні поборники чистоти національного духу в цих умовах стають заложниками чужих інтересів і стрімко втрачають авторитет. І тоді на авансцені історії з'являються політики, які апелюють до традиціоналістських почуттів, пропагують переваги великих держав. Доцентрові сили перемагають, державна єдність відновлюється, — ніби для того, щоб на новому витку спіралі дати простір для відцентрових сил.

Громадянська війна в Україні не могла не ослабити вплив національно-державницької ідеї, скомпрометованої недалекоглядною політикою лідерів Центральної Ради і Директорії, їх відвертою орієнтацією на чужоземні сили. Це надало нового імпульсу ідеям федерації, популярним в українській політичній думці ще з часів Кирило-Мефодіївського товариства. Федерації як формі державного устрою, що дає можливість забезпечити певну політичну самостійність державних утворень у межах однієї держави, віддавала перевагу Центральна Рада у той час, коли вона ще тільки йшла до влади. З'їзд народів колишньої Російської імперії, який відбувся у Києві 21—28 вересня 1917 р., у своїй постанові записав, що головною вадою державного устрою Росії «є надмірне зосередження законодавчої і виконавчої влади» і що тільки федеративний устрій держави може забезпечити широку участь громадян у державному житті. Єдино прийнятним при утворенні федерації Рада вважала національний принцип. З'їзд обрав Раду народів і доручив їй боротися за «храм волі» — російську федерацію, яка мислилася як перший камінь у будові європейського, а згодом і всесвітнього федеративного об'єднання². Прийшовши до влади в Україні, Центральна Рада не відмовилася від ідеї федерації, але трансформувала її в такий спосіб, щоб виключити із числа можливих членів федеративного об'єднання Радянську Росію.

Ідеї федералізму взяли на озброєння і більшовики. Трансформація поглядів В. І. Леніна на федерацію відбулася під впливом Лютневої революції і національно-визвольних рухів на окраїнах Росії; уже влітку 1917 р. він допускав можливість федеративного устрою країни. Українські більшовики, повідомляючи про утворення у Харкові в грудні 1917 р. республіки Рад, оголосили її федеративною частиною Російської республіки. Далеко не бездоганну формулу, в якій переплелися уявлення про федерацію і автономію, можна віднести на рахунок правової необізнаності молодих політиків, а можна й розглядати як намір забезпечити суверенітет нової держави, не посягаючи на єдність країни. Федеративний зв'язок РСФРР і УСРР був закріплений «Декларацією прав трудящого і експлуатованого народу», затвердженою III Всеросійським з'їздом Рад у січні 1918 р.

Проте принципи федерації не стали у 1918—1920 рр. підвалинами українського державотворення. В хаосі громадянської війни радянська Росія зуміла відновити свою владу в Україні, хоча й у вигляді, замаскованому договірними відносинами формально незалежних держав. Існування єдиної РКП(б) і відомчої залежності українських господарських органів від російських робило незалежність УСРР ефемерною. Як зазначав у 1920 р.

М. С. Грушевський, «совітська Росія тою федерацією, котру вона своєю волею декретувала на Україні, а наприкінці звела до повної і абсолютної залежності України від московського центру навіть без будь-якого путящого самоврядкування, сама поховала для українців ідею федеративної Росії»³.

І все ж Грушевський помилявся: ідеї федерації виявилися в Україні значно живучішими, ніж йому уявлялося з емігрантського «далека». Насамперед тому, що становили прийнятну основу для компромісу між намірами правлячої партії відновити державну єдність і прагненням свідомих кіл українського громадянства до власної державності. Свідомість спільної долі Росії і України живила надії на можливість плідної співпраці рівноправних суб'єктів федерації. На користь ідей федеративного об'єднання працював і той факт, що найімовірнішою альтернативою їм була програма «автономізації» республік, яка активно розроблялася у центрі і мала своїх прихильників у керівництві КП(б)У.

Наскільки реальною була ідея створення справжнього, а не картинного федеративного союзу республік? Якими, зокрема, були можливості України у відстоюванні свого суверенітету? Якщо оцінити ситуацію тверезо, без рожевих окулярів, то слід визнати, що умови для створення «союзу рівних» були з самого початку архінесприятливі. Витоки багатьох з тих проблем у національних відносинах, з якими наше суспільство зустрілося сьогодні, лежать у волюнтаристському розв'язанні державно-правових і національно-територіальних питань в період утворення СРСР. Тим більш заслуговує на повагу позиція ряду керівників українського уряду, які виступили з відкритим забралом проти шовіністичних за своїм спрямуванням домагань центру. Завдяки їхнім самовідданим зусиллям українське питання в період утворення єдиної союзної держави стало важливим політичним чинником, змусило керівників РКП(б) вдаватися до маневрів, здійснювати масштабну національно-культурну реформу.

Позиція керівників уряду України, яка після утворення СРСР була чітко протиставлена диктатові центру, вже не раз спеціально аналізувалася⁴. Проте в інциденті, що закінчився відкликанням з України Раковського, дослідники схильні бачити насамперед особисту драму людини, несправедливо оголошеної конфедералістом. Важливіше ж, на наш погляд, поглянути на проблему більш широко, з позицій національного досвіду, з'ясувати місце українського питання в процесі становлення союзної держави, яка так і не стала, внаслідок своєї авторитарної природи, справжньою федерацією.

Упереджене, насторожене ставлення до українського етносу радянська влада успадкувала від імперії Романових. Офіційна ідеологія царизму немало потрудилася над створенням образу «невдячних малоросів», «мазепинців», що ставлять під загрозу цілісність Росії. Державотворчі прагнення, яскраво продемонстровані в період української революції, не могли не непокоїти і нових господарів Кремля. Їхню негативну реакцію не раз викликала також самостійна, що йшла врозріз із деякими партійними директивами, лінія ЦК КП(б)У і Раднаркому України. Чи не тому досі «не знайдені» важливі ленінські документи, що стосуються України, насамперед його виступ на VIII конференції РКП(б)?

Що ж до Сталіна, то «азіацентристський фокус» у його світосприйманні наклав виразний відбиток на неадекватне визначення ним як національно-культурної ситуації в Україні, так і її місця й ролі у світовому революційному процесі. Виступаючи із заключним словом на Четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей у червні 1923 р., Сталін виділив два «найслабші пункти» Радянської

влади — Туркестан і Україну. Характеризуючи становище в Туркестані як «найбільш неблагополучне, найбільш тривожне», генсек мотивував цей висновок його культурною відсталістю, убивчо мінімальним процентом грамотності, відірваністю держaparату від мови і побуту народів Туркестану, вбивчо повільним темпом розвитку. Перейшовши до характеристики становища в Україні, Сталін провів майже цілковиту аналогію з Туркестаном. «Стан справ в розумінні культури, грамотності і т. д. тут такий самий, або майже такий самий, як в Туркестані», — заявив він⁵.

Не менш суб'єктивним був і висновок Сталіна щодо місця і ролі України на світовій арені. «Східні райони, органічно зв'язані з Китаєм, з Індією, зв'язані з ними мовою, релігією, звичаями та ін., — говорив він на XII з'їзді РКП(б), — важливі для революції перш за все. Питома вага цих маленьких народностей (?) стоїть далеко вище, ніж питома вага України»⁶.

Навряд чи Сталін і справді не розумів справжньої ваги українського питання у щойно створеному СРСР та поза його межами. Скоріше навпаки: такі заяви мали на меті применшити резонанс гострих політичних виступів представників України проти режиму диктатури і придушення інакомислення в партії. Адже саме з вуст члена першого ЦК КП(б)У, на той час представника «робітничої опозиції» Ю. Х. Лутовинова, керівники РКП(б) почувли правду про те, що в партії «не існує можливості нормальним шляхом висловити свої міркування», що «далеко не вся партія, а лише Політбюро є непогрішним папою..., і ніхто не має права ніякої критики наводити». Єдності партії, вважав Лутовинов, не можна добиватися шляхом репресій і затискування ротів⁷.

З часу тяжкої хвороби В. І. Леніна єдиною людиною в керівництві партії, хто розумів небезпеку політики «придушення націоналів», був М. І. Бухарін. Практично він один підтримав ленінську лінію захисту групи Мдивані у Грузії, звинуваченої у «націонал-ухильництві» і «місцевому шовінізмі». На XII з'їзді РКП(б) він чітко розмежував рівень небезпеки, що виходив від великодержавного шовінізму, з одного боку, і від місцевого націоналізму, з другого. Другу він вважав незрівнянно меншою⁸.

Якщо говорити про партійних керівників України, то такої ясності їм явно бракувало. Д. З. Мануїльський, перший секретар ЦК КП(б)У до квітня 1923 р., повністю поділяв сталінську платформу «автономізації». Е. Й. Квірінг, що змінив його на цьому посту, почав свою діяльність із засудження русотяпських надій на те, що «колись же скінчиться метушня з національними радянськими республіками». Проте, співвідносячи небезпеку русотяпства з небезпекою місцевого націоналізму, він явно переоцінював останню. У статті, опублікованій в порядку дискусії до XII з'їзду партії, він, хоча і стримано, висловився проти курсу на українізацію, зазначивши, що від таких пропозицій «сильно тхне українським шовінізмом»⁹.

Що ж до другого секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Лебедя, то пропагована ним теорія «боротьби двох культур» стала «притчею во язицех» саме тому, що явно демонструвала небезпечний розрив між словами й ділами у національній політиці партії. Українізацію партії він вважав «для інтересів культурного руху заходом реакційним», бо це, мовляв, означало б «прийняти погляд нижчої культури села супроти вищої культури міста»¹⁰.

Значно реалістичнішою, ніж лінія керівництва КП(б)У, була позиція радянського уряду України, керованого Х. Г. Раковським. Віддавши на початку своєї діяльності данину національному нігілізмові, Раковський невдовзі став палким прибічником федеративного державного устрою з наголосом на забезпеченні реальної самостійності республіки у вирішенні своїх

внутрішніх питань. Однодумцями Раковського були його заступник М. В. Фрунзе, нарком юстиції М. О. Скрипник, нарком освіти, згодом голова київського губвиконкому Г. Ф. Гринько. В щойно створеному Союзі вони бачили не узгоджувальну камеру, а єдину, керовану із центру, державу. Проте водночас вони вважали необхідним так узгодити суверенітет союзу і суверенітети республік, щоб вони не заперечували і не знищували один одного. На думку Х. Г. Раковського, належало «надати республікам — членам Союзу — досить широкі фінансові й, зокрема, бюджетні права, які б забезпечували можливість прояву їх власної державно-адміністративної, культурної, господарської ініціативи»¹¹.

І Раковський, і особливо Скрипник рішуче відкидали фальш і беззмістовність вигаданої ідеологами центру альтернативи: або єдина й неподільна держава, або конфедерація. При цьому якщо Раковський ратував насамперед за правовий простір для господарської ініціативи республік, Скрипник сміливо вводив поняття їхньої внутрішньої незалежності. На його думку, ідеал новоствореної держави має бути такий: «вільні республіки, що об'єднуються, лишаяються внутрішньо незалежними, водночас передаючи певну частку своєї суверенності своєму Союзу соціалістичних республік для економічної і політичної боротьби зовні». Розуміючи, що така позиція вразлива з точки зору традиційного державного права, Скрипник знайшов за потрібне зауважити: «Ми будемо надто складне об'єднання, до якого не можна підходити лише зі старими формулами старого буржуазного державного права»¹².

З огляду на пізніші звинувачення на адресу Раковського і Скрипника варто підкреслити, що український підхід до проблем конституційного оформлення СРСР вироблявся колегіально, за активною участю і під контролем ЦК КП(б)У. 3 травня 1923 р. комісія Раднаркому по виробленню проекту Конституції СРСР заслухала доповідь Х. Г. Раковського «Про Конституцію СРСР, взаємовідносини між наркоматами УСРР та СРСР і формування бюджету». Наступного дня Політбюро ЦК КП(б)У створило комісію для практичного втілення в життя рішень XII з'їзду партії у складі Х. Г. Раковського, М. В. Фрунзе, В. П. Затонського та Е. Й. Квірінга¹³. Результатом спільної роботи став український проект Конституції СРСР, в основному схвалений 23 травня на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК та Раднаркому України. Цей проект виходив із завдань забезпечення господарської автономії республік, їхньої рівноправності у культурних та адміністративних питаннях. Гарантією їхньої рівноправності мало стати розширення прав Ради національностей, через яку повинні були проходити всі рішення верховних органів Союзу, які змінювали або скасовували ухвали ЦВК та Раднаркомів республік. За українським проектом кожна з двох палат мала самостійну президію; уряд повинен був формуватися за участю обох палат. Проектом передбачалося також перевести союзні наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі із розряду злитих у розряд об'єднаних (директивних). Три об'єднані комісаріати (Робсельінспекції, Наркомпрод та Наркомпраці) пропонувалося перевести в розряд самостійних.

З висоти сьогоденського досвіду ми бачимо, що ці пропозиції навряд чи могли надійно забезпечити суверенітет республік. Запропонована Україною концепція «нового етапу федерації» хибувала на половинчатість; вона абсолютизувала механізми державності, питання про розвиток місцевого самоврядування на радянській основі навіть не ставилося. Проте у разі врахування українських пропозицій можна було розраховувати на головне: ліквідацію монополії центру на прийняття політичних рішень без погодження з республіками. Це, у свою чергу, могло б дати імпульс для оновлення

основоположних принципів національної політики, послідовного проведення курсу на коренізацію апаратів, здійснення національно-культурної реформи. Конструктивна позиція України могла стати основою і для тверезого прогностичного аналізу всього комплексу рішень, що приймалися у 1922—1923 рр. у галузі міжнаціональних відносин. На це, зокрема, нещодавно звернув увагу А. П. Ненароков¹⁴.

Чому ж досить зважені і помірковані пропозиції українського уряду були буквально «в штики» зустрінуті на союзному рівні? Насамперед тому, що вони супроводилися гострою критикою тієї моделі управління країною, яку вдалося протягти центру в ході утворення СРСР. На XII з'їзді партії Раківський відверто сказав про те, що багато центральних органів зрозуміли утворення Союзу як можливість «обрушитися всією своєю вагою на окремі республіки»¹⁵. Про «надзвичайно глибоку централізаторську інерцію», яка давить і гне відповідальних працівників і є однією з величезних перепон для налагодження державних взаємовідносин всередині Союзу, говорив і Г. Ф. Гринько¹⁶. «Якщо ми на досвіді трьох років підходимо до необхідності оформити наші конституційні відносини,— зазначав він,— то не з любові до конституційної чіткості, а через необхідність забезпечити розвиток господарської ініціативи, якою така велика республіка, як Українська, повинна володіти повністю і реально. Ми будемо наполягати на конституційному закріпленні наших господарських і конституційних прав»¹⁷.

На фоні гостроти грузинського питання, ускладненого некоректною поведінкою комісії під головуванням Ф. Е. Держинського (у складі її був і Д. З. Мануїльський) солідарний виступ представників України становив для бюрократичної верхівки щойно створеного Союзу неабияку небезпеку. Сталін не міг не бачити, що на окраїнах виникає опозиція заходам центру і що вона знаходить підтримку з боку М. І. Бухаріна. Це змусило його відкинути дипломатичний етикет і виступити на XII з'їзді РКП(б) з відкритим забралом. Не зупинившись перед звинуваченням Бухаріна у нерозумінні національного питання, Сталін твердо заявив, що не поділяє поглядів тих, хто роздає всілякі обіцянки націоналам, розшаркуючись перед їхніми представниками. «Право на самовизначення,— сказав генсек,— не може і не повинне служити перепорою справі здійснення права робітничого класу на свою диктатуру. Перше повинне відступити перед другим»¹⁸.

Нав'язуване верхівкою РКП(б) розуміння диктатури пролетаріату на тому ж з'їзді відверто роз'яснив Г. Є. Зінов'єв. «У нас є товариші, які кажуть: диктатура партії — це роблять, але про це не говорять?.. Чому ми повинні соромитися сказати те, що є і чого не можна сховати». На думку Зінов'єва, усе пішло б «догори дном», якби голів губвиконкомів добирав не ЦК партії, а, скажімо, Президія ВЦВК. «Не може цього бути»,— переконано підсумовував він¹⁹.

Підім'явши під себе всю систему органів влади, сталінське керівництво іменем партії встановлювало в країні режим всевладдя партапарату. Всі розмови про право націй на самовизначення і суверенітет республік в цих умовах були не більш як димовою завісою, за якою мала здійснюватися стара орієнтація на «єдину й неділиму». І про це відкритим текстом сказали на XII партійному з'їзді представники України. Ще на попередньому з'їзді партії, заявив М. О. Скрипник, «я був підданий дискваліфікації за те, що передбачив те «єдино-неділиме» зміновіхівське устремління наших радянських апаратів, яке тепер встановлює т. Сталін»²⁰.

Не зумівши (внаслідок рішучого опору В. І. Леніна) провести в життя свою програму «автономізації», Сталін зробив ставку на шельмування і усу-

нення з політичної арени тих, хто обстоював справжню федерацію республік. Для досягнення цієї мети застосовувалися різні засоби: від заохочення незгод на місцях до залякування кадрів жупелом «націонал-ухильництва». Інструментом залякування «націоналів» стала згадувана вже Четверта нарада ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, на якій першим питанням була поставлена справа керівника татарських комуністів М. Х. Султан-Галієва. Сталося майже неймовірне: лінія XII з'їзду партії на сприяння національному розвитку була ревізована на нараді, яка відбулася через два місяці після нього і мала розробити заходи по її реалізації. Прямий тиск на українських керівників (а саме вони на нараді задавали тон у критиці національної політики РКП(б)) при цьому сполучався з відвертим пересмикуванням їхніх поглядів і висловлювань. Обстановка в партії на той час вже була така, що ніхто не заперечив Сталіну, спостерігаючи, як він буквально топче Раковського і Скрипника, грубо спотворюючи позицію України.

Справедливості заради слід зауважити, що першим на Четвертій нараді звинуватив Раковського у конфедералізмі не Сталін, а Мануїльський. Він же поставив під сумнів значимість рішень XII з'їзду партії, сказавши, що з'їзд розв'язав національну стихію на місцях. Залишимо кесарю кесарево, говорив Мануїльський, нехай ЦК РКП(б) веде боротьбу з великоруським шовінізмом, а ми насамперед повинні вести запеклу боротьбу із своїм націоналізмом²¹.

Уже не займаючи на той час в Україні керівних постів, Мануїльський представляв на нараді ЦК РКП(б), і це робило його позицію вдвічі небезпечною. Від неї настільки відгонило шовінізмом, що Л. Д. Троцький знайшов за потрібне різко заперечити йому. «Не можна більше скомпрометувати резолюцію XII з'їзду, ніж це зробив Мануїльський»²², — сказав він. Треба сказати, що Мануїльський сприйняв цю критику надто хворобливо і нервово, а Троцький не лишився в боргу. У ході перебранки, що виникла між ними, і прозвучало з уст Мануїльського звинувачення Раковського у конфедералізмі.

Щодо Троцького, то він був відвертим: лишаючись переконаним централістом, вважав за потрібне йти на поступки «націоналам» з тактичних міркувань. «Національна свідомість, — говорив Троцький, — є теж господарський фактор, який має увійти в централістичний план, і якщо цей фактор — жива історична сила — вимагає сьогодні поступок, то доводиться централізм створювати, рахуючись із національним фактором у господарстві, бо якщо надто зажіємо вперед, то будемо далеко відкинуті назад»²³.

Сталін був нездатен і на таку примітивну дипломатію. Ополчившись на «націоналістичне віяння, яке пре в нашу партію на окраїнах»²⁴, він звинуватив представників України у тому, що вони при розгляді проекту Конституції, прийнятого на з'їзді Рад, нібито викреслили з нього фразу про те, що «республіки об'єднуються в єдину союзну державу», а владу Президії ЦВК звели до нуля, розділивши її між президіями обох палат. «Я вбачаю в цій наполегливості деяких товаришів українців бажання добитися в розумінні визначення характеру Союзу чогось середнього між конфедерацією і федерацією з перевагою в сторону конфедерації»²⁵, — заявив він.

Виступаючи з такими звинуваченнями, Сталін, очевидно, розраховував як на недостатню правову обізнаність учасників наради, так і на те, що ніхто з українських керівників не наполягатиме на своїх тезах. Проте він помилився. Фрунзе зразу ж відкинув перше звинувачення, сказавши, що хоча розходження всередині ЦК були і є, Політбюро ЦК КП(б)У не

приймало формулу «СРСР, а не єдина союзна держава». Повну ясність вніс у це питання Раковський, який сказав, що під час обговорення його у Президії ВУЦВК із формули «укладають даний договір про створення єдиного державного Союзу Радянських Соціалістичних Республік» слова «єдиного державного» були викреслені. Коли же це питання виникло в комісії ЦК РКП(б), представники України без усяких спорів одноголосно вирішили відновити старий текст²⁶.

Під градом звинувачень Раковський все ж зумів сказати головне: Сталін умисно створює враження про нібито виявлене Україною бажання відокремитися, намагається внести в історію конституційного будівництва версію боротьби федералістів і конфедералістів. Він не просто упіймав генсека на підтасовках, а звернув увагу на юридичні негаразди в документах, якими оформлявся союзний договір. Формула «єдина союзна держава — Союз Радянських Соціалістичних Республік», якщо підходити до неї з формальної точки зору, абсурдна, вважав Раковський. Вона не дає чіткої відповіді на те, що ж створено: одну державу чи союз держав? І що це за держава, частини якої можуть відокремлюватися?

Таким чином, голова Раднаркому України і справді поставив дуже гостро ті болочі питання неузгодженості форми і змісту, які зрештою і призвели через багато років до розпаду СРСР. Якби замість крикливих взаємних звинувачень учасники наради спробували всерйоз обговорити питання про політико-правові основи шойно створеного союзу, багатьох деформацій і ускладнень у національній політиці вдалося б уникнути. Але з подачі Сталіна вони зайнялися зведенням рахунків і навішуванням ярликів. Останнє слово лишилося за генсеком, і звинувачення Раковського і Скрипника у конфедералізмі ще довго були своєрідним пугалом, яке відлякувало серйозних політиків і політологів від аналізу державної структури СРСР.

Вірний собі, Сталін не бажав далі спокушати долю і вирішив будь-що розправитися з українською опозицією великодержавній політиці. Насамперед він подбав про усунення з України Раковського. Мотиви, якими він керувався, досить точно визначив Троцький, підкресливши, що Сталіну «для спрощення і полегшення дальшої боротьби виявилось найзручнішим відірвати Раковського від українського і взагалі радянського ґрунту, перетворивши його у посла»²⁷.

Раковський не побоявся відверто сказати Сталіну про те, що його призначення у Лондон було «продовженням тієї тактичної лінії, метою якої є ліквідація мене як партійного і радянського працівника»²⁸. Думається, що він все ж недооцінив підступності суперника: точно розрахований удар мав головним призначенням деморалізацію всієї української опозиції. Досить переглянути матеріали червеного пленуму ЦК КП(б)У 1923 р., щоб переконатися — удар влучив у ціль. Від одностайності керівників України в питаннях союзного будівництва, продемонстрованої під час VII конференції КП(б)У, не лишилося й сліду. Раковського під час пленуму вразило не стільки те, що Мануїльський ще раз закликав «відмежуватися від конфедералізму», скільки складений Квірінгом пункт резолюції, де Політбюро фактично відмежовувалося від складеного «у радянському порядку» українського проекту союзної конституції. Тут же на вирваному з блокнота аркуші паперу Християн Георгійович написав заяву про відставку. У доданий до матеріалів пленуму «окремій думці» він зауважив: протягом півроку питання союзного будівництва щонайменше 10 разів обговорювалися у ЦК, Раднаркомі, в партійних і радянських комісіях, в які входила більшість членів Політбюро²⁹. Пізніше, уже після урочистих проведів з

України, Раковський розставив всі крапки над «і», заявивши, що галас, зчинений навколо уявного порушення Раднаркомом і Президією ВУЦВК директив щодо союзного будівництва є «маневром для того, щоб провалити важливі для зміцнення партії й радянського апарату на Україні практичні пропозиції українського ЦК»³⁰.

А проте перемога Сталіна у конфлікті з керівниками України на той час ще була далеко не остаточною. Він змушений був зробити і для себе висновки з того протистояння, яке виникло на XII з'їзді і тривало на Четвертій нараді. Недарма так часто у своїх виступах на нараді генсек закликав представників республік до маневрування. Саме в цей час у Сталіна та його оточення визрів новий план — перекласти на партійні організації республік відповідальність за проведення на місцях партійної політики. «До останнього часу, — говорив він, — ЦК РКП, звичайно, маневрував на окраїнах безпосередньо, через голови комуністичних організацій на окраїнах, іноді навіть в обхід цих організацій, залучаючи до загальної роботи радянського будівництва всі і всякі національні елементи більш або менш лояльного характеру. Тепер цю роботу повинні провести самі окраїнні партійні організації»³¹.

До якого ж маневрування зобов'язував Сталін комуністів республік? Йшлося, за його словами, про «способи вирощування і зміцнення марксистських кадрів з місцевих людей». Причому він вважав, що «лінію поступової націоналізації урядових установ» слід провести «в першу чергу в такій важливій республіці, як Україна»³².

Навряд чи варто в такій постановці питання вбачати ознаки відходу від азіацентристського спрямування національної політики РКП(б). Якщо Туркестану відводилася в ній роль «передового поста революціонування Сходу», яку передбачалося здійснювати, «не зупиняючись перед жертвами», то практично така ж роль відводилася Україні щодо народів Заходу. На ефектні ходи в національній політиці радянський уряд розраховував як на засіб революціонування насамперед тих країн, під владу яких потрапили українські землі після першої світової війни — Польщі, Чехословаччини, Румунії. В резолюції V конгресу Комінтерну (червень-липень 1924 р.) зазначалося: «Українське питання є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи»³³.

На те, що у запровадженому XII з'їздом партії курсі на коренізацію були елементи політичної гри, розрахованої на активізацію революційних процесів у Європі і Азії, звертав увагу М. Жулинський у співдоповіді на конгресі українців у Києві в січні 1992 р.³⁴. Ця політична гра була розрахована як на зовнішній, так і на внутрішній попит. Сталіну будь-що необхідно було добитися припинення критики своєї політики з боку керівників республік. Загальне погіршення міжнародної обстановки, зв'язане з приходом до влади в Англії консервативного уряду С. Болдуїна, підписанням Локарнської угоди, активізацією правих сил у Польщі, як і поява «нової опозиції» всередині ВКП(б) — все це змушувало правлячу партію відступати від жорсткого централізму у проведенні своєї внутрішньої політики. Доводилося зважати і на те, що, як зауважив Сталін на XII з'їзді партії, «раніше пригноблені національності займають найбільш потрібні для господарського розвитку райони і найбільш важливі з точки зору воєнної стратегії пункти»³⁵.

Починаючи з середини 1923 р. відносини між центром і республіками зазнали суттєвих змін. У 1924 р. український уряд дав заключення по 330 законопроектах загальносоюзного характеру. Точка зору Раднаркомові України була значною мірою врахована в законах про бюджетні права Союзу і республік, про союзне громадянство, місцеві фінанси тощо. Інструментом уз-

годження інтересів стало Постійне представництво УСРР при уряді СРСР, права і обов'язки якого розширилися³⁶.

Запобігти можливим національним ускладненням, підтримати в очах міжнародної громадськості репутацію СРСР як федерації рівноправних республік покликана була масштабна національно-культурна реформа, яка набрала вигляду коренізації. Вона була спрямована на те, щоб вберегти новостворене державне утворення від дії відцентрових сил, піднести престиж радянської демократії.

Той факт, що реформа проводилася «згори», уже сам по собі зумовлював її половинчатість і нерішучість. Ішлося про створення більш ефективного механізму управління республіками з боку центру, а розмови про взаєморозуміння і довір'я між пролетаріатом і селянством, які розмовляли різними мовами, становили не більш як словесний камуфляж. Сталося, проте, непередбачене: на місцях політика коренізації мала значно більший резонанс, ніж той, на який розраховували у центрі.

Середина 20-х рр. стала періодом значних зрушень у менталітеті українства, подоланні наслідків багатовікової русифікаційної політики. Відбувався процес розширення сфери дії української мови, нового осмислення традицій, національних цінностей. Політика українізації живила «зміновіхівські» настрої, сприяла поверненню на Україну значної кількості діячів культури, які з різних причин опинилися за кордоном. Все це призвело до зростання впливу національної ідеї, що вже само по собі лякало центр.

Особливо непокоїло Москву те, що керівництво реформою почало «вислизати» з рук партійних організацій. Звідси критика «крайношів в українізації» на другій сесії ЦВК СРСР у квітні 1926 р., заяви Зінов'єва про те, що українізація «явно суперечить нашій національній політиці, б'є по нашій лінії щодо цього питання, помагає петлюрівщині»³⁷. У закликах М. Хвильового до подолання провінціалізму української культури, звільнення її від рабського наслідування російських зразків, творчого засвоєння європейського досвіду Сталін побачив «небезпеку боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян узагалі, проти російської культури і її вищого досягнення — ленінізму»³⁸. Таку позицію, висловлену до того ж в офіційному листі на ім'я Політбюро ЦК КП(б)У, не можна було розглядати інакше, як офіційне закріплення русифікаційної політики, зміцненої трактуванням ленінізму як гегемоністської доктрини.

Таким чином, спроби керівників України відстояти в ході конституційного оформлення Союзу РСР політичний і культурний суверенітет України зазнали невдачі. Їхня поразка, яка мала своїм продовженням репресії щодо мільйонів українців, обернулася не лише втратою останніх ознак суверенності України, але й катастрофічним зниженням рівня інтелектуальності суспільства, інтересу до національних цінностей, своєрідним «манкуртством». Вкрай негативними були наслідки контрреформи і для самого імперського центру, який дедалі більше ставав надфедеральним, адміністративно-бюрократичним, а через кілька років перетворився у відверто тоталітарну структуру.

«Знешкодивши» опозицію в республіках, керівники щойно створеної союзної держави подбали і про арсенал правових засобів, здатних звузити сутність радянської федерації настільки, що від неї лишався лише декоративний фасад. Надання Союзу права приймати основи законодавства СРСР і республік спочатку за певним переліком, а потім і без усяких обмежень, систематичне звуження нормотворчих можливостей республік,

послідовне переведення багатьох галузей промисловості і будівництва у союзне підпорядкування, встановлення таких сфер державного і суспільного життя, у яких республіки взагалі не брали участі — всі ці заходи вели до перетворення СРСР в унітарну, жорстко централізовану державу. Що ж до республіканського рівня, то від суверенітету по суті лишилася лише державна атрибутика (Конституції, Верховні Ради, уряди, законодавство тощо).

Але якщо в практично-політичному плані поразка українського керівництва була очевидною, то в площині теорії союзного будівництва ним було створено прецедент, який можна було замовчувати, але не можна було ігнорувати по суті. Раковським та його прибічниками було запропоновано теоретичну модель держави, яка не вписувалася у звичні федералістські канони, була новим словом у державно-правовій науці. Закладена у Декларації прав народів Росії ідея народного суверенітету в ній обростала живою плоть, пропонувалася як норма цивілізованих відносин між центром і республіками. І найважливіше те, що кардинальні для Союзу питання співвідношення централізації і децентралізації пропонувалося розв'язувати демократичним, договірним шляхом.

На поставлене В. Ю. Мельниченко у 1988 р. запитання «Чи був Х. Г. Раковський конфедералістом?» і він сам, і інші дослідники дали негативну, досить мотивовану відповідь. Так, оскільки Раковський і його однодумці не виступали проти єдиної союзної держави, їх навряд чи можна вважати глашатаями конфедерації. Але ж очевидне й те, що практичні пропозиції українського уряду йшли далі того, що закладалося у фундамент СРСР. Отже, Раковський не був і федералістом у традиційному розумінні цього поняття. На це, до речі, у свій час звернув увагу Е. Карр, який зауважив, що «контрпроекти, представлені в проектну комісію ЦК Українським і Білоруським Центральними Виконавчими Комітетами і потім обнародовані, були, по суті, спрямовані взагалі проти принципу централізованої влади, і їх навряд чи можна було узгодити із принципами союзу, прийнятими в грудні попереднього року»³⁹. Цей висновок Карра ґрунтувався на ґрунтовному аналізі відкинутих проектів Конституції СРСР, зробленому ще у 1928 р. В. І. Ігнат'євим⁴⁰.

Історики разом з правознавцями зрештою знайдуть формулу для більш чіткого визначення позиції Радянського уряду в союзному будівництві. А втім одне незаперечне: ця позиція протистояла висновкам Г. Еллінека, М. Палієнка та інших авторитетних державознавців щодо принципової неможливості збереження суверенітету держав, які увійшли до складу федерації. В основі запропонованого українським урядом підходу лежало уявлення про те, що вільне самообмеження може зробити обсяг суверенних прав рухомою категорією. На жаль, унікальний шанс перевірити це припущення на практиці був втрачений.

В наш час набули поширення ідеї кооперативного федералізму, що виводяться, як правило, з наукової спадщини Г. Кельзена. Не можна не бачити в них і серйозного впливу підходів, запропонованих у відкинутих у свій час проектах Конституції Союзу РСР. Сучасні автори концепцій кооперативного федералізму вважають, що федеративна держава має будуватися не на гегемонії чи на жорсткому управлінні згори, а на кооперації і координації. Найбільш гнучкі на сьогодні моделі федеративних відносин, що вписуються в формулу «подвійного суверенітету» і децентралізації повноважень, діють у США. Та система «стримувань і противаг», яка втілена там у життя як на

федеральному рівні, так і у відносинах «федерація — штат», має чимало спільного із пропонуваним Україною у 1922—1923 рр.

Таким чином, завдяки Раковському, Скрипнику, Фрунзе та іншим діячам Україна зробила свій внесок у теорію федералізму, і не її провина у тому, що досвід створення СРСР сьогодні визнано негативним. Історія Союзу, безумовно, мала б інший вигляд, коли б його «конструктори» прислухалися до українських застережень, забезпечивши в новому державному утворенні суверенні права республік. Цього не було зроблено, і федерація по формі лишилася імперією по суті, надцентралізованою унітарною державою.

Закономірний крах ілюзій щодо можливості сполучити на соціалістичному ґрунті переваги великої держави і принципи суверенітету її окремих частин оживив у наш час ідею національної державності. Федерація у тому вигляді, в якому вона була реалізована у 20-х рр., скомпрометувала себе настільки, що навіть відчайдушні зусилля центру виключили підписання нового Союзного договору у будь-якій формі. Зрештою з'ясувалося: деформації суспільної системи зруйнували її настільки, що будь-які реформаторські спроби її оновлення приречені на неуспіх. На чергу дня стала проблема переходу від державно-монополістичної системи господарювання й управління до ринково-демократичної. На цих шляхах кожна з республік колишнього СРСР веде рахунок своїм втратам, працює над підвищенням свого політичного, національного статусу.

Як і інші республіки, Україна заявила про самостійність, забезпечивши на цій основі реальний перехід від економічної й політичної залежності до справжнього, нічим не обмеженого суверенітету. І все ж не варто ідеалізувати досягнутий ступінь національної незалежності України. Екстремальність ситуації, зв'язаної з неможливістю зруйнування системи старих господарських зв'язків, змушує політиків закривати очі на нову невідповідність форми і змісту — політично незалежна держава на ділі змушена миритися з впливом в інші держави значної частини власного національного багатства, нееквівалентністю економічних відносин, зухвалими зазіханнями монополістів-виробників. Навіть в ідеальних умовах безкризового розвитку потрібен був би певний час створення нової справедливої системи зв'язків. Що ж тоді говорити про формування нової структури взаємин в обстановці катастрофічного спаду виробництва, галопуючої інфляції, правового безладдя.

Не може не хвилювати і той факт, що прагнення республік до повної державної незалежності і сьогодні не знаходить розуміння в колах, близьких до колишнього центру. Зневажливо мовиться про «парад суверенітетів», нав'язливо проводиться думка про невідповідність прагнення до суверенізації «у нас» і інтеграційного досвіду «у них». Такі аналогії були б правомірними, якби цивілізаційний рівень суспільства в країнах колишнього СРСР відповідав рівню соціальної мобілізації суспільства в країнах Західної Європи чи США. Проте ці рівні надто відмінні. Очевидно, що завдання модернізації, які у нас ще попереду, диктують необхідність опори на «націо-державу», національний суверенітет, врахування в політиці етно-національних цінностей. Перспектива міжнаціональної інтеграції при цьому уявляється цілком реальною, але досить віддаленою в часі.

Навряд чи хто візьметься сьогодні прогнозувати, як складатимуться у майбутньому відносини між державами колишнього Союзу РСР. Ясно лише одне — вони вже ніколи не будуть ґрунтуватися на таких засадах, коли центр «дарує» права республікам і здатний їх на свій розсуд обмежувати.

Нова співдружність тепер зможе існувати лише на ґрунті принципів міжнародного права, з використанням досвіду таких об'єднань, яким є сьогодні Європейське співтовариство. Зазнаватиме дальших змін і теорія суверенітету. Ідея верховенства і самостійності окремих держав все тісніше накладатиметься на розуміння їхньої взаємозалежності, необхідності врахування у праві об'єктивних інтеграційних процесів, екологічних реальностей.

- ¹ Двенадцатый съезд РКП(б) 17—25 апреля 1923 года: Стеног. отчет.— М., 1968.— С. 576.
- ² З'їзд поневолених народів у Києві // Сучасність.— 1972.— Ч. 9.— С. 54—58.
- ³ Цит. за ст.: П о т у л ь н и ц ь к и й В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Укр. іст. журн.— 1992.— № 2.— С. 53.
- ⁴ М е л ь н и ч е н к о В. Е. Был ли Х. Г. Раковский конфедералистом // Вопросы истории КПСС.— 1989.— № 7; В о л к о в и н с ь к и й В. М., К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Християн Раковський. Політичний портрет.— К., 1990; С а л и г а Л. П. Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР // Укр. іст. журн.— 1992.— № 1.
- ⁵ С т а л і н Й. В. Твори.— Т. 5.— К., 1948.— С. 324.
- ⁶ Там же.— С. 272.
- ⁷ Двенадцатый съезд РКП(б): Стеног. отчет.— С. 116.
- ⁸ Там же.— С. 237.
- ⁹ К в и р и н г Э. И. Избранные речи и статьи.— К., 1988.— С. 105.
- ¹⁰ Коммунист (орган ЦК КП(б)У).— 1923.— 17 марта.
- ¹¹ Там же.— 28 марта.
- ¹² Четвертое совещание ЦК РКП с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923 г.: Стеног. отчет.— М., 1923.— С. 206.
- ¹³ Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 47.
- ¹⁴ Н е н а р о к о в А. П. Крах попыток прогностического анализа межнациональных отношений // Отечественная история.— 1992.— № 2.— С. 3—23.
- ¹⁵ Двенадцатый съезд РКП(б)...— С. 580.
- ¹⁶ Там же.— С. 503.
- ¹⁷ Четвертое совещание ЦК РКП...— С. 223.
- ¹⁸ Двенадцатый съезд РКП(б)...— С. 650.
- ¹⁹ Там же.— С. 47, 228—229.
- ²⁰ Двенадцатый съезд РКП(б)...— С. 573.
- ²¹ Четвертое совещание ЦК РКП...— С. 45.
- ²² Там же.— С. 61.
- ²³ Там же.— С. 212.
- ²⁴ Там же.— С. 67—68.
- ²⁵ Там же.— С. 228—230.
- ²⁶ Там же.— С. 232.
- ²⁷ Цит. за: М е л ь н и ч е н к о В. Е. Раковский против Сталина.— М., 1991.— С. 4.
- ²⁸ М е л ь н и ч е н к о В. Ю. Чи був Раковський конфедералістом // Про минуле — за ради майбутнього.— К., 1989.— С. 297.
- ²⁹ Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 53, 113.
- ³⁰ Там же, арк. 115.
- ³¹ С т а л і н Й. В. Твори. Т. 5.— С. 314.
- ³² Там же.— С. 310, 316.
- ³³ Пятый Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала 17 июня — 8 июля 1924 г.: Стеног. отчет, ч. II.— М.— Л., 1925.— С. 126.
- ³⁴ Ж у л и н с ь к и й М. Імперія і рідний ґрунт // Літературна Україна.— 1992.— 30 січня.
- ³⁵ С т а л і н Й. В. Твори. Т. 5.— С. 235.
- ³⁶ Отчет рабоче-крестьянского правительства Украины за 1923—24 год. — Х., 1925.— С. XVIII, 2—3.
- ³⁷ Національне питання на Україні та опозиція // Більшовик України.— 1927.— № 10.— С. 4.
- ³⁸ С т а л і н Й. В. Твори.— Т. 8.— К., 1949.— С. 149—154.
- ³⁹ К а р р Э. История Советской России. Большевицкая революция 1917—1923. Т. 1. Т. 2.— М., 1980.— С. 316.
- ⁴⁰ И г н а т ь е в В. И. Советский строй.— М., 1928.— С. 123—137.

О. Ю. Карпенко (Івано-Франківськ)

Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях

Проблеми відродження української нації протягом тривалого часу не діставали глибокого розкриття в заідеологізованій радянській історіографії, часом замовчувалися, а то і просто фальсифікувалися. «Білою» плямою в історичній науці стала, зокрема, й листопадова національно-демократична революція на західноукраїнських землях у 1918 р.

Витоки цієї революції сягають 1848 р., коли в Австро-Угорщині, до якої входили і західноукраїнські землі, на черзі дня постала проблема відродження української нації, здійснення національно-територіальної автономії краю¹. 2 травня того року у Львові було створено Головну руську раду — політичний орган, який представляв національні інтереси українців у системі імперської влади. Як відзначав про неї М. С. Грушевський, це було «свого роду українське національне правительство»². Уже в своїй першій «Відозві» Рада заявила про етнічну єдність західних українців з усім українським народом, «котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретини мільйона землю Галицьку замешкує» і який «був колись самостійним, рівнявся у славі найможнішим народам Європи»³. Тоді ж виникло 12 окружних і 50 місцевих рад, що розгорнули активну діяльність по відродженню української нації й демократизації суспільства.

Головна руська рада, будучи за своїм складом буржуазно-ліберальною, висунула вимоги здійснення буржуазно-демократичних реформ і забезпечення національно-територіальної автономії українських земель у складі імперії, тобто перетворення їх в окрему провінцію зі своїми органами влади. Тоді ж було зроблено спробу створити українську національну гвардію.

Піднесення національної самосвідомості й активізація національно-визвольних змагань були закономірними для епохи краху феодалізму і абсолютизму явищами. Однак поразка революції 1848—1849 рр. призвела до занепаду національно-визвольного руху. У 1851 р. австро-угорські власті розігнали Головну руську раду та її органи на місцях. Не було створено і окремої української провінції в складі імперії. І все ж «пізнішим поколінням,— як писав І. Я. Франко,— майже на кожному кроці приходиться нав'язувати до того, що вже було розпочато або бодай задумано в 1848 році»⁴.

Помітний вплив на хід і характер визвольної боротьби в краї справила діяльність українських революціонерів-демократів (І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького, С. Подолинського), інших передових культосвітніх діячів, а також національно-демократичної, радикальної і соціалістичної партій. На початку ХХ ст. уже з'являються гасла «Хай живе революція!», «Геть монархію!», «Хай живе Українська республіка!». Ці заклики стають дедалі голоснішими після перемоги революції 1917 р. й утворення Української Народної Республіки, яка стала притягальним фактором для всього загальноукраїнського визвольного руху. Початок 1918 р. ознаменувався в Австро-Угорщині загальним політичним страйком з вимогами припинення імперіалістичної війни і підписання демократичного миру. Його учасники

висунули гасла: «Хай живе соціальна революція!», «Вітаємо вільну і незалежну Українську республіку!» та ін.

Західноукраїнські землі були охоплені масовими вічами, на яких лунали вимоги визволення і возз'єднання з матір'ю-Україною⁵. «Стоячи на ґрунті самовизначення народів,— заявили студенти львівських вузів,— вважаємо єдино виправдане, доцільне, невідкладне і справедливе домагання, возз'єднання усіх земель, заселених українським народом, в єдину державну цілість, від нікого не залежну демократичну Українську державу»⁶. Подібного змісту резолюції надходили з Чернівців, Станіслава, Тернополя, Коломиї, Самбора та інших міст. Комісар Середнянського округу (Закарпаття) у зв'язку з цим доповідав властям: «Народ тримає себе разом з українською нацією і з нею прагне об'єднатися»⁷. Звідусіль надходили вимоги загальних зборів різних громад: «Народ вважає себе тотожним з українською нацією і бажає об'єднатися з нею»; «Ми би хотіли ид вам приключитися, як ид українцям»; «Ми хочемо до України присоєдинитися і з ними воедино жити»; «Ми си приключаємо ко вам ид України»⁸. Один з лідерів націонал-демократії К. Левицький визнавав, що «ідея єдності всіх українських земель, всього українського народу панувала тоді неподільно в душах і думках українського народу Галичини»⁹.

Поступово у революційно-визвольну боротьбу активно включилися всі поневолені народи Австро-Угорської імперії. У грудні 1917 р. в Києві, у квітні 1918 р. у Римі і у травні того ж року в Празі відбулися наради політичних представників цих народів, на яких висувалися вимоги свободи, суверенітету й незалежності¹⁰.

Доля українського народу активно обговорювалася в місцевих політичних колах. 24 березня 1918 р. українська парламентарна репрезентація разом з послами до галицького сейму на таємному засіданні обговорила питання «Про організацію національної оборони», а наступного дня на міжпартійній нараді представників українських політичних партій і організацій навіть ішлося «про конституювання українського державного організму в Австрії» і організацію «національних сил»¹¹. І тоді було вирішено вимагати від Відня утворення з українських земель «окремого державного організму», як це обіцяла Австро-Угорщина за таємним протоколом до мирного договору, підписаного між Центральною Радою і Четверним союзом 9 лютого 1918 р. На цій нараді представник УСДП В. Темницький домагався «перебудови цілої Австро-Угорщини у федерацію окремих національних держав, отже, жадаємо і української державності на українських областях, але не тільки Австрії самої, і цілої Австро-Угорщини, наше домагання обіймає також Угорську Україну... Наше спільне домагання є, щоби український народ став повноправним господарем»¹². У серпні відбулася нарада відомих західноукраїнських політичних діячів (у ній взяли участь В. Панейко, С. Баран, Л. Цегельський, Л. Бачинський, І. Кивелюк), на якій знову порушувалося питання про створення в краї відповідних адміністративних і військових органів, що зайнялися б підготовкою до перебрання влади від австрійського уряду.

Активізація національно-визвольного руху на західноукраїнських землях непокоїла представників імперської влади. Так, комендант жандармерії Галичини і Буковини генерал-майор Фішер попереджав уряд, що тут «дуже помітний прогрес в посиленні національної свідомості, особливо з часу останнього перевороту в Росії», а цісарський намісник генерал-полковник Гуйн уже в липні зробив висновок, що «розклад монархії (особливо сильно прогресує протягом останніх трьох місяців»¹³.

Імперія Габсбургів йшла до свого краху. У найважливіших промислових центрах, військових гарнізонах і військових частинах на фронті виникали ради робітничих і солдатських депутатів. Політична криза доповнювалася економічною. Розпочався голод. Уряд втрачав контроль над ситуацією. Імперський міністр закордонних справ граф О. Чернін змушений був визнати, що «годинник Австро-Угорщини зупинився, скінчився його завод»¹⁴. І цим було все сказано.

Рятуючи імперію і монархію, імператор Карл Габсбурзький 16 жовтня 1918 р. видав маніфест під назвою «Моїм вірним народам». Ним передбачалася перебудова держави на принципах федерації «вільних земель», звичайно, із збереженням і монархії, і імперії. Та щоб «вірні народи» не зрозуміли цей маніфест як визнання їхнього права на державний суверенітет, 22 жовтня прем'єр-міністр застеріг від подібного хибного трактування його змісту.

Однак ніщо вже не могло уберегти імперію від краху. У жовтні — листопаді вся вона була охоплена народною революцією, в результаті якої монархію було повалено, а імперію ліквідовано. На її уламках виникли національні суверенні держави — Чехословаччина, Югославія, Угорщина, Австрія. Вирішальна роль у здобутті перемоги належала народним масам. Однак через їх політичну незрілість влада опинилася в руках національної буржуазії, яка мала і свої політичні партії, і великий досвід політичної боротьби, і, нарешті, свої збройні сили.

Майже так само розвивалися тоді події і на західноукраїнських землях. Та на інше важко було й сподіватися. Адже, перебуваючи протягом століть у складі однієї держави, вони тісно були пов'язані з нею соціально-економічним життям, класовою і національно-визвольною боротьбою. Треба, однак, визнати, що політичні діячі краю, хоч і вдавалися часом до заяв про визволення з-під гніту імперії, але фактично аж до останніх днів її існування міцно трималися за неї. Відомо, наприклад, що навіть улітку 1918 р. голова української парламентарної репрезентації Є. Петрушевич заявляв владі: «Ми ніколи не прагнули викликати серед народу революцію, навпаки, наш народ вірно стоїть на охороні інтересів держави... Зірка габсбурзької династії все ще світить ясно і яскраво на нашому небосхилі».

Час ішов, і коли політичні діячі краю відчували неминучість згасання цієї зірки, вже у серпні порушувалося питання про можливе «самочинне обняття державної влади». Але при цьому вони не втрачали надії на те, що уряд «по справедливості передасть українцям територію»¹⁵. І лише після того як влади відмовили галичанам у цьому, один з лідерів репрезентації К. Левицький погрожував в австрійському парламенті: «Галицькі українці заявляють безумовно, що їх шлях веде не до Варшави, але до Києва»¹⁶. А Є. Петрушевич заявив у рейхсраті: «Коли Австрія хоче залишатися старою Австрією, не хоче провести поділ Галичини, тоді український народ мусить втратити останню надію на краще майбутнє в цій державі, і в зв'язку з цим ми вже сьогодні заявляємо про своє найсвятіше право на об'єднання всіх українських земель в одну Українську незалежну державу і домагаємось приєднання всіх українських областей Австро-Угорської монархії, отже і українських земель Угорщини, до Української держави»¹⁷. Він так далеко пішов у своїй критиці, що навіть назвав Австрію ганьбою для Європи, «тюрмою, в якій народи терплять страшні муки»¹⁸. Лідер української соціал-демократії С. Вітик, виступаючи в парламенті 11 жовтня, різко засудив монархічний режим, де «панують середньовічні феодалі». Така імперія, заявив він, «не може далі існувати... Австрія мусить дати народам свободу для

утворення самостійних держав». А далі він уже прямо погрожував, що в умовах, які склалися в країні, «не короновані королі, а народи самі беруть свою долю в свої руки», що українці не можуть залишатися іграшкою в руках уряду, а «вільна і незалежна Україна належить нам, як вільному народові»¹⁹.

12 жовтня українська парламентарна репрезентація вирішила скликати у Львові так званий «з'їзд мужів довір'я», на якому обговорити питання про дальшу долю західноукраїнських земель²⁰. Важливо відзначити, що це рішення було прийняте до згаданого раніше маніфесту цісаря.

Відповідних заходів вживали у Відні і польські галицькі діячі, які 9 жовтня офіційно порушили перед австрійським урядом питання про передачу всієї Галичини, тобто і її української частини, до складу Польщі і дістали в цьому підтримку від останнього²¹.

Ось за таких обставин 18 жовтня у Львові було проведено нараду, в якій взяли участь українські послы австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, а також представники від політичних партій. На ній було утворено Українську національну раду — новий політичний орган, передбачений маніфестом цісаря²². На цій же нараді було проголошено і Українську державу як автономну частину імперії в складі Східної Галичини, включаючи Лемківщину, а також Північну Буковину і Закарпаття²³. Офіційних представників від Закарпаття на нараді не було, але від імені українців краю було зачитано листа. «Брати наші! — звертались вони. — Без вашого рятунку не можемо мати надії на кращу будучність. Без вашої помочі грозить нам повна загибель»²⁴. Лише представники УСДП виступили проти автономії в складі імперії, за об'єднання з Україною²⁵.

19 жовтня, як і планувалося, відбувся з'їзд мужів довір'я, на який були запрошені, крім учасників попередньої наради, представники з повітів²⁶. Деякі уявлення про них можна скласти з делегації Станіславщини: 2 адвокати, 2 учителі, 1 журналіст²⁷. Отже, і серед членів делегацій не бачимо представників від основної маси населення.

З'їзд мужів довір'я відіграв роль конституанти, яка і сприяла затвердженню складу Української національної ради. До неї ввійшли послы парламенту і двох сеймів, представники від основних політичних партій (національно-демократичної, радикальної, соціал-демократичної, християнсько-суспільної), а також окремі представники від повітів і єпископи. З'їзд схвалив проголошення Української держави у складі імперії, хоч проти нього дедалі рішучіше протестували соціал-демократи²⁸. Австрійські власті схвально зустріли це рішення, оскільки воно засвідчило перемогу над соціал-демократами, «вирішивши українське питання в приєднанні до Австрії»²⁹, що й передбачалося цісарським маніфестом.

Того ж дня відбулося і перше засідання Національної ради, на якому було утворено три делегації: репрезентативну й виконавчу — у Відні на чолі з Є. Петрушевичем, галицьку — в Львові на чолі з К. Левицьким й буковинську — у Чернівцях на чолі з О. Поповичем³⁰. Наступного дня на площі собору св. Юра відбулося віче, на якому його учасники схвально зустріли оголошені рішення з'їзду мужів довір'я. З ораторів лише С. Вітик виступив проти автономії, за об'єднання з Україною.

20 жовтня соціал-демократи провели у Львові свою конференцію, щоб виробити дальшу стратегію і тактику. Її учасники висловилися за об'єднання Східної Галичини з Україною в одну державу-республіку, в якій у майбутньому буде ліквідоване велике землеволодіння, і за здійснення цих основних принципів вирішили вести усіма засобами рішучу класову бороть-

бу проти всіх українських буржуазних партій»³¹. Щоправда, далі цих грізних заяв соціал-демократи не пішли. Їхні чотири представники і надалі залишалися членами Національної ради, з нею співпрацювали, як і в уряді.

Живала певних кроків і галицька делегація. 20 жовтня вона прийняла рішення зосередити у Львові певні українські військові і жандармські формування³². Отже, передбачалося і можливе застосування сили для захоплення влади. Тим більше, ні для кого не було таємницею, що у Львові знаходяться загони польської військової організації (ПОВ), на чолі якої стояли Пілсудський і Ридз-Смігла, польського допоміжного корпусу (ПКД) під командуванням полковника Сікорського, польських військових кадрів (ПКВ), а також окремі групи легіонерів. Загальне керівництво ними здійснював Начальний комітет³³. 22 жовтня було видано таємне розпорядження про підготовку польських збройних сил до захоплення влади, а наступного дня були призначені командири загонів під загальним керівництвом полковника Сікорського³⁴. Пізніше Сікорський був замінений генералом Пухальським, а перший — призначений начальником штабу³⁵. Для фінансового забезпечення операції командування одержало 100 тис. крон і 50 тис. франків³⁶. Уся ця підготовка розгорталася на очах австрійських властей. Генерал-майор Фішер доповідав у Відень, що «легіонери вільно кружляють по вулицях Львова, для них збираються гроші, одяг і т. д., навіть вербуються добровольці»³⁷, що ці організації мають зв'язок з Варшавою, Краковом, Лодзем і представниками Антанти³⁸. 26 жовтня він уже прямо телеграфував до Відня, що у Львові йде «підготовка путчу з боку поляків»³⁹. 28—30 жовтня відбулися таємні наради, на яких обговорювалися організаційні питання захоплення влади. У ніч на 31 жовтня Сікорський виїхав до генерала Пухальського в Перемишль, щоб 1 листопада разом з польською ліквідаційною комісією, створеною у Кракові 28 жовтня для офіційного перебрання влади, прибути до Львова⁴⁰. Генеральним комісаром Галичини був призначений князь В. Чарторийський. Військові частини одержали наказ начальника польського генерального штабу генерала Розвадовського «на випадок конфлікту (з українцями.— О. К.) треба їх роззброїти, запобігти будь-якому виступу, проступки карати безоглядно»⁴¹.

Певних заходів вжила у той час і Українська національна рада. 25 жовтня відбулося її засідання, на якому було створено керівний орган — президію в складі 9 чоловік на чолі з Є. Петрушевичем. Активізував свою діяльність і Центральний військовий комітет, утворений у Львові ще у вересні 1918 р. з українських офіцерів австрійської армії. Спочатку його членами були Бараник, Караван, Рудницький, Огоновський, Ватран і студент Полянський, а на завершальному етапі особливо активну участь у його діяльності брали сотник О. Кузьма, поручники П. Бубела, Д. Паліїв та Л. Огоновський. 27 жовтня комітет очолив П. Бубела, а 29 — сотник українських січових стрільців Д. Вітовський, що прибув з Чернівців. Це була рішуча і прогресивна за своїми суспільно-політичними поглядами людина. Син селянина з Прикарпаття, він вчився на юридичному факультеті Львівського університету, але в 1910 р. був виключений з нього за участь у політичній демонстрації. У 1911 р. організував втечу з в'язниці студента М. Січинського, що був посаджений до неї за вбивство намісника графа А. Потоцького. Під час служби в австрійській армії Д. Вітовський за протест проти урядової заборони відзначення дня пам'яті Т. Шевченка був відданий під військовий суд. Він користувався авторитетом і повагою серед січових стрільців, був членом Української радикальної партії. Редагував орган стрільців «Шляхи». Проводив політико-освітню роботу на Волині, коли там

перебувала австрійська армія. Як стверджують його друзі і вчитель М. Лозовський, на світогляд Д. Вітовського вплинули революційні події на західноукраїнських землях і «рівночасно рухи на російській Україні і революція в цілій Росії»⁴². Саме ця людина і відіграла вирішальну роль у критичний момент розвитку подій у Львові.

Щодо позиції самого Військового комітету, то вона не була однозначною. Спочатку його члени обстоювали автономію західноукраїнських земель у складі імперії і навіть мали намір запросити архикнязя Вільгельма Габсбурзького на посаду його голови. Коли ж наприкінці жовтня обстановка змінилася, комітет вирішив «боротись під знаменом соборної України»⁴³. Політичне керівництво комітетом спочатку здійснювала національно-демократична партія, а потім — Національна рада⁴⁴.

Треба відзначити, що Національна рада, її провідні діячі, виховані в дусі вірності монархії, і далі сподівалися вирішувати долю краю лише з дозволу органів влади. Навіть 31 жовтня, коли було відомо, що наступного дня до Львова прибуває польська ліквідаційна комісія, щоб перебрати від намісника владу, її лідери К. Левицький, С. Голубович, Л. Цегельський, В. Сінгалевич, С. Баран та інші благали графа Гуйна передати владу саме їм, а не полякам. Однак цього ніхто не збирався робити. Зібравшись на своє термінове засідання, Рада прийняла рішення чекати дозволу з Відня. Проти такої позиції рішуче виступив Д. Вітовський. «До перевороту все підготовлене,— заявив, зокрема, він,— і вже неможливо його відкласти». Як військовий, Д. Вітовський вважав, що «завтра українці можуть бути вже безсилі проти польської переваги. Справа може вдатися тільки зараз. Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра його напевне візьмуть поляки»⁴⁵. Національна рада своєю мовчанкою фактично дала згоду на активні дії Військового комітету.

Того ж таки дня 31 жовтня о 19 год. у Народному домі, де працювала Рада, відбулося засідання Військового комітету, в якому взяли участь близько 40 чол. З промовою виступив його голова. Д. Вітовський знову повторив: «Як цієї ночі ми не візьмемо Львова, то завтра його візьмуть поляки. Наша честь вимагає, щоб ми перші взяли владу в краї, хоч би навіть прийшлося зараз її втратити». На цьому ж засіданні були призначені керівники військових підрозділів, кожен з яких одержав конкретне доручення на час повстання. Військовий комітет був реорганізований в Українську генеральну команду. До оперативного штабу ввійшли сотник Д. Вітовський, О. Кузьма, С. Горук, поручники П. Бубела, Д. Паліїв, Б. Гнатевич, І. Цюкан. Нарада закінчилася о 10-й годині вечора. У ній взяли участь і робітники⁴⁶.

Одночасно вживалися заходи до організації виступу по всьому краю. О 16 год. до всіх повітових центрів краю надійшов наказ Військового комітету такого змісту: «В ніч з 31 жовтня на 1 листопада ц. р. Українська національна рада переймає владу над українськими землями Австро-Угорщини. Тієї ночі українські військові частини займають Львів. Те саме заряджено по всіх містах Східної Галичини. Після одержання цього наказу негайно опанувати містом». Цей по-справжньому бойовий наказ був розісланий нелегальним окружним військовим комітетам у Станіславі, Чернівцях, Тернополі, Коломиї, Золочеві, Перемишлі, Самборі, Чорткові, Стрию, Раві-Руській та в інші повітові центри — довіреним українським політичним діячам з чіткою вимогою «зібрати якнайбільше боєздатних селян і спільно з українськими військовими захопити владу в повіті»⁴⁷.

Головна увага приділялася підготовці повстання у Львові, де перебувала

адміністративна влада і знаходився найбільший військовий гарнізон. Як видно з документів, Військовий комітет розраховував на підтримку українських солдатів 50-го вартового куреня (800 чол.), 15-го (600 чол.), 19-го (500 чол.) й 41-го (450 чол.) піхотних полків, 30-го стрілецького куреня (90 чол.) та загону жандармерії (150 чол.) — загалом близько 2500 чол., у тому числі 60 офіцерів⁴⁸. Крім того, комітетчики сподівалися на участь у бойових діях місцевих робітників і молоді. З метою організації цивільного населення був створений громадський комітет, що мав, як стверджував член Військового комітету О. Кузьма, забезпечити участь «кількасот зорганізованих людей».

Згідно з оперативним планом вночі було нейтралізовано німецькі й угорські військові частини, а також обеззброєно польських солдатів й офіцерів львівського гарнізону. У перші ж години повстання було завдано удару головним адміністративним центрам. Зокрема, загін під командуванням хорунжого Сендецького (75 чол.) оволодів намісництвом, загін поручника Мартинця (180 чол.) інтернував намісника генерал-полковника Гуйна. Одночасно був інтернований командуючий військами Галичини і Буковини маршал-поручник Пфедфер. Було захоплено міську ратушу, пошту, телефон, телеграф, вокзали, банки, військові склади⁴⁹. На ранок 1 листопада 1918 р. Львів опинився в руках повсталих. О 7-й годині ранку Д. Вітовський доповідав К. Левицькому про взяття міста. На міській ратуші замайорів український національний прапор.

Вістка про переможне повстання у Львові блискавкою облетіла Галичину. І вже 1 листопада в Дрогобичі у Народному домі відбулася нарада представників заводів, нафтових промислів та інтелігенції, на якій було вирішено негайно мобілізувати сили для взяття влади. У другій половині дня до центру міста почали прибувати озброєні робітничі дружини, селянські загони з навколишніх населених пунктів. Однак їх виявилось недостатньо, щоб захопити владу. Лише наступного дня о 10-й годині ранку був інтернований австро-угорський військовий гарнізон, захоплено староство, магістрат, банк, пошту, залізничні вокзали, склади, великі промислові підприємства. Активну участь у цьому взяв і загін селян з Добрівлян на чолі з учителем С. Кужелем. Під його керівництвом вони роззброїли відділ військової жандармерії і угорський військовий загін, здобувши понад 10 кулеметів та багато іншої зброї. Прибули загони з Тустановичів, Волі Якубової та інших сіл⁵⁰. Однак м. Борислав і навколишні села захопили польські легіонери. Пізніше озброєні дрогобицькі робітники й селянські загони вигнали легіонерів з міста. В бою загинув робітник С. Якубовський, багатьох було поранено⁵¹. Ось так протягом кількох днів було повалено владу в усьому нафтовому басейні. Старостою повіту став суддя І. Бордун. Було створено нову повітову національну раду переважно з інтелігенції та буржуазії. З огляду на складну обстановку в повіті було оголошено військове становище. Збори, демонстрації, мітинги заборонялися⁵².

Великого значення в забезпеченні перемоги надавалося Перемишлю, через який проходила основна магістраль, що зв'язувала Краків зі Львовом. Дії революційних загонів були рішучими. З листопада місто було захоплено. Коменданта фортеці генерала Розвадовського й начальника штабу генерала Пухальського було заарештовано, а військові частини інтерновано. Було захоплено адміністративні органи, банки, вокзали, аеродром, авіапарк, великі військові склади⁵³. 5 листопада вийшов перший номер газети «Воля» — революційного органу Перемишльщини, як зазначалося на ньому. У редакційній статті газета закликала населення вважати себе «жовнірами

вільної України» і «виборювати права, які нам належать». У зверненні «Селяни до зброї!» звучав прямий заклик до боротьби із загарбниками. Поряд містилося повідомлення про те, що «в обох столицях небіжки Австро-Угорщини вибухла революція». Орган революційної Перемишльщини закликав: «Український народ бажає собі республіки в складі всіх земель, заселених українським народом»⁵⁴. Однак провідники повстання допустили ряд серйозних тактичних помилок⁵⁵. Польські військові керівники підтягнули сили, й 11 листопада Перемишль здався. Як справедливо відзначав О. Кузьма, місто «упало тільки завдяки українській бездарності»⁵⁶.

У Станіславі уже 31 жовтня розпочався виступ солдатів 95-го й 58-го піхотних полків. Вночі було захоплено всі найважливіші об'єкти. Військові частини гарнізону було інтерновано, солдатів на залізничній станції роззброєно⁵⁷. У місті було створено тимчасову адміністративну управу в складі 12 чол., у тому числі 10 українців, 6 євреїв, 5 поляків та 1 німця. Її головою став учитель П. Чайківський. Управління залізниць очолив інженер І. Мирон, шкільне — вчитель Г. Павлюх, громадської безпеки — вчитель І. Слободяник, селянських справ — селяни М. Королюк та Я. Остап'юк, робітничих справ — відомий прогресивний робітничий діяч О. Устиянович, санітарних справ — лікар В. Янович⁵⁸.

У Коломийському повіті діяв революційний комітет у складі спочатку 8, а потім — 50 українських офіцерів. Наприкінці жовтня з його складу виділено штаб з 4-х чол. Було встановлено, «хто на випадок революції має оволодіти найважливішими об'єктами». 31 жовтня до одержання наказу зі Львова комітет прийняв ухвалу, в якій відзначалися успіхи революції в імперії. Тому ревком закликав Центральний військовий комітет, щоб той «найдовше до 5 днів дав наказ про проведення перевороту, а якщо він цього не зробить, щоб у Покутті на власну руку зробилося на своїй території і тим самим приневолено решту Галичини до того самого кроку»⁵⁹. Це був, як бачимо, відвертий заклик до самостійних рішучих революційних дій. Того ж дня на бік комітету перейшов український курінь, що передислоковувався залізницею на сербський фронт. Тим часом вночі надійшов наказ зі Львова, і о 3-й годині ночі в місті розпочалося повстання, яке швидко завершилося повною перемогою. 2 листопада владу було передано українській повітовій раді⁶⁰.

У Золочеві, як стверджують свідки, із середини жовтня діяли «таємні революційні комітети, які були в союзі із стрільцями». З одержанням наказу Військового комітету солдати 35-го піхотного полку оволоділи містом і повітом⁶¹.

Жителі Липи, Хашової, Бережка й Жукотина, роззброївши жандармські відділи в селах, 3 листопада оволоділи центром повіту містом Туркою. Владу було передано повітовій раді⁶².

У Жовкві відбувся спільний виступ селян і солдатів місцевого гарнізону під керівництвом лікаря Я. Рибак⁶³.

Складна обстановка створилася в Самборі. 1 листопада владу там захопили польські легіонери. Однак загалом повіт опинився в руках українських селян, які 5 листопада організували наступ на повітовий центр і спільно з українськими солдатами визволили Самбір. У цьому їм допомагав озброєний загін, що прибув на автомашині із Старого Самбора. Комісаром повіту став письменник А. Чайківський⁶⁴.

У Тернопільському повіті вирішальну роль у захопленні влади також

відіграли місцеві селяни і загін із Збаразького повіту у складі 700 чол. Повітовий комітет очолив письменник П. Карманський⁶⁵.

Селянські загони з Лапшина, Лісника, Мечнищів та інших сіл під керівництвом лікаря Кошевича захопили владу у Бережанському повіті⁶⁶. Керівником повстання і комендантом Стоянова на Львівщині став селянин Заремба.

27 жовтня відбулося велике селянське віче за участю солдатів, що перебували у відпустці, у Тлумацькому повіті. Тоді ж під керівництвом поручника В. Колодницького був створений військовий загін у складі 50 чол., щоб у відповідний момент захопити владу. З одержанням сигналу про повстання 1 листопада існуючі органи влади в повіті було повалено. Особливо активно діяли при цьому учитель В. Михайловський, адвокат І. Макух, офіцери В. Колодницький та І. Наконечний⁶⁷.

1 листопада студент Яців привіз до Калуша наказ Військового комітету про виступ. Одразу ж в усі села було послано гінців, щоб з кожного з них до повітового центру прибуло по 5—6 «вірних людей для взяття влади». У ніч на 2 листопада в місті було роззброєно відділ жандармерії і військовий гарнізон. На 10 годину ранку Калуш і повіт опинилися в руках повстанців. Комісаром повіту став адвокат М. Желехівський, керівником соляних промислів — робітник С. Захнів. Усю адміністрацію повіту було замінено⁶⁸.

Подібним чином відбувалося захоплення влади і в Добромилівському, Рава-Руському, Кам'янка-Струмилівському, Гусятинському, Яворівському та інших повітах, загалом по всій Східній Галичині⁶⁹. Це було настільки несподівано, що деморалізовані австрійські власті практично не чинили опору. Все обійшлося майже безкровно. Лише у Львові в перший день виступу загинув робітник М. Голубець — член міського комітету УСДП⁷⁰. Повсталі маси ставали фактичними господарями краю. Це був величний подвиг народу, що повстав і здобув перемогу.

Особливо необхідно відзначити роль інтелігенції. Відомі письменники М. Черемшина, А. Чайківський та П. Карманський, а також композитор О. Нижанківський стали комісарами повітів, В. Стефаник — членом Національної ради. Вчителі, лікарі, адвокати, інженери безпосередньо керували повстанням в окремих регіонах.

Буковинські трудящі розпочали свій виступ ще до повстання у Львові. 30 жовтня повстали селяни Старої Жучки, Великого Кучурова й Тарашан Чернівецького повіту. Одночасно спалахнули заворушення в Сторожицькому, Вижницькому, Вашківському, Кіцманському й Заставнівському повітах⁷¹. 2 листопада виступили солдати чернівецького гарнізону. Вони захопили казарми і військові склади, з яких роздали зброю робітникам та молоді. В Сучаві виникла солдатська рада⁷².

3 листопада Крайовий комітет буковинської делегації Української національної ради всупереч забороні імперського намісника президента Буковини графа Ецдорфа скликав Всебуковинське віче, в якому взяли участь кілька тисяч жителів краю. Віче одностайно ухвалило відому резолюцію про «прилучення австрійської часті української землі до України»⁷³. Віче визнало Національну раду вищою владою в краї і закликала буковинську делегацію негайно перебрати на себе управління ним. Тоді ж на нараді в Народному домі було вирішено «взяти владу на місцях, обеззброїти жандармерію, утворити земельні комітети, розділити маєтки дідичів та ін.»⁷⁴. Віче і справді стало сигналом до рішучих дій. У містах і селах виникали нові органи влади — комітети, ради.

6 листопада на заклик Крайового комітету озброєні загони солдатів, робітників і молоді оволоділи адміністративними установами, вокзалами, поштою, телеграфом. Міста Чернівці, Сучава, Сторожинець та Кімполунг опинилися в руках озброєних мас. Те ж саме відбувалося і в селах. Президентом краю став О. Попович. З цього приводу було видано спеціальну відозву Крайового комітету до населення. Однак, взявши владу, комітет нічого не зробив по організації його захисту від інтервентів, про небезпеку якої всім було добре відомо. 11 листопада румунські війська окупували всю Північну Буковину, яку було включено до складу боярської Румунії⁷⁵.

Події на Закарпатті розвивалися в руслі революції в Угорщині, до складу якої воно тоді входило. 31 жовтня, як тільки про неї надійшла звістка, солдати, робітники і селяни краю включилися в революційну боротьбу. Протягом 1—2 листопада було повалено владу в найбільших містах — Ужгороді і Мукачевому. Місцями «були чути постріли з гвинтівок і гуркіт кулеметів»⁷⁶. В Порошкові війська відкрили вогонь по робітниках фірми «Бантлін». Було вбито трьох чоловік і кількох поранено⁷⁷. Сутички з військами і жандармерією мали місце у Великих Лучках, Підмонастириші, Новому Селі, Ізі, Загатті, Тур'ї Реметі, Добриничах⁷⁸. Селянські заворушення відбулися у селах Велятин, Раковець та Велика Копаня⁷⁹. Всюди виникали нові органи влади — народні ради⁸⁰. На вічах і зібраннях закарпатці заявляли про своє бажання бути у складі єдиної України. Однак воля народу була проігнорована політичними лідерами, які, до того ж, самі не мали чітких орієнтирів. Одні (рада рутенів Мадьярії) орієнтувалися на Угорщину, інші (Любов'янська рада) — на Чехословаччину, ще інші (Гуцульська рада) — на Українську національну раду. Це вело загалом до послаблення революційного руху і в кінцевому підсумку — до окупації Закарпаття іноземними державами.

Отже, врешті-решт лише Східна Галичина залишилася під владою Національної ради. 1 листопада Рада опублікувала першу відозву, де сповістила, що «волею українського народу утворилася на українських землях колишньої Австро-Угорської монархії Українська держава», що влада перейшла до її рук. В іншій декларації вона заявила: «Голосимо тобі святу вість про твоє визволення з віковичної неволі. Віднині ти господар своєї землі, вільний горожанин Української держави». Рада закликала українські політичні організації на місцях «обняти всі державні, крайові і громадські уряди і від імені Української національної ради виконувати владу», обіцяючи при цьому вільний розвиток для всіх народів в Українській державі і скликання Установчих зборів.

5 листопада на сторінках газети «Діло» з'явилася велика програмна декларація Національної ради. У цьому історичному документі було викладено основні правові і соціально-економічні засади молодої держави: «Український народ! У створеній тобою державі не буде поневолення нації нацією і не сміє бути панування багатших та економічно сильніших над біднішими та економічно слабшими. В Українській державі всі горожани без різниці мови, віри, роду, стану чи полу будуть справді рівні перед законом, а наскрізь демократичний лад, оснований на загальнім, рівнім, безпосереднім, тайнім і пропорціональнім виборчим праві, від громади починаючи і на державі кінчаючи, забезпечити верховний голос у державі демосові, масам робочого народу. Хлібороб і робітник будуть основою і керманичами держави. Український парламент, що вибереться і збереться зараз, як тільки край успокоїться, проведе справедливу земельну реформу, силою котрої земля великих дібр перейде у власність малоземельних і безземельних.

Робітничче законодавство забезпечить робітникам 8-мигодинний робочий день, дасть безпеку на старість і нездібність до праці і взагалі повну охорону праці»⁸¹.

За змістом і формою викладу це була справді прогресивна, цілком демократична програма, яка відповідала інтересам народу і засвідчувала демократичний характер самої Національної ради. Її схвально зустріли й активно підтримали трудящі маси.

Немає жодних підстав оцінювати діяльність Української національної ради, як це робилося заідеологізованою радянською історичною наукою, як контрреволюційну, буржуазно-націоналістичну.

9 листопада Національна рада утворила тимчасовий уряд — Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким — лідером Української національно-демократичної партії. Тоді ж на засіданні було вирішено назвати державу Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР), що відповідало духові і букві проголошених декларацій і розвитку суспільно-політичних подій на Україні. Щоправда, з оголошенням цього рішення Національна рада забарилася, мабуть, з огляду на те, що хоч імперія і розвалилася, але імператор не зрікся престолу. Тільки після того, як це сталося, 13 листопада і було проголошено республіку.

Важливою особливістю становлення української державності на західноукраїнських землях було те, що на владу тут претендувала ще одна політична і військова сила — Начальний комітет — виразник інтересів польських поміщиків і буржуазії. Саме цей комітет і планував у ніч на 1 листопада захопити владу у Львові і передати її Польській ліквідаційній комісії, що мала сюди прибути. Плани ці були зірвані, але відвернути жорстоку битву за владу не вдалося. 2 листопада розпочалася національно-визвольна війна українського народу проти інтервенції польських військ. Українська національна рада, її уряд і Українська галицька армія, відстоюючи права і незалежність українського народу, національну державність і суверенітет, розпочали жорстоку боротьбу проти окупантів, яка коштувала українському народові великих жертв.

Листопадові події на західноукраїнських землях дістали, як уже відзначалося, необ'єктивну, упереджену оцінку в радянській історіографії. Вони або замовчувалися зовсім, або кваліфікувалися як «контрреволюційний путч, змова українських буржуазних націоналістів»⁸².

Спробу нового трактування цих подій як національно-демократичної революції вперше було здійснено автором цієї статті на науковій конференції у Львові в березні 1956 р.⁸³. Однак тоді її було рішуче відкинуто⁸⁴. Ще одну спробу було зроблено через рік у статті «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.»⁸⁵. Автор зробив висновок, що в листопаді 1918 р. національне повстання переросло в буржуазно-демократичну, національно-демократичну революцію, в результаті якої і виникла Західноукраїнська Народна Республіка. Революція була національно-демократичною, оскільки в ній розв'язувалися загальнодемократичні завдання — ліквідація національного поневолення і утворення демократичної національної державності. Вона була народною, тому що рушійними силами виступали робітники і селяни. Про це свідчать численні факти і документи. Навіть комуністичний орган журнал «Наша правда» визнавав: «Маси все ж таки боролися, маси повстали і заперечувати масовий характер подій 1918 р., участь у них багатьох тисяч робітників і селян не може ніхто. Отже, неправдою було, коли б хто твердив, що створення

буржуазної ЗУНР було наслідком боротьби самої буржуазії та міщанства. Без мас, без робітничо-селянського руху ніколи не було б створено ЗУНР»⁸⁶.

Щодо ролі української буржуазії в революції, то нами було висловлено думку, що вона «брала участь у революційній боротьбі, а іноді навіть очолювала повсталі маси, зокрема це відноситься до буржуазно-демократичної інтелігенції». Однак це питання не дістало тоді глибокого розкриття. Сьогодні потрібно чітко сказати, що українська буржуазія як буржуазія пригнобленої нації включилася в революцію і, маючи великий досвід політичної боротьби, політичні партії, збройні формування, відіграла важливу, керівну роль в революції.

Уже тоді автором зроблено правильний висновок про особливу роль цієї революції в історії українського народу: ліквідація імперії і монархічної влади, повалення багатовікового колоніального гніту і створення суверенної держави — народної республіки з республіканським ладом, здобуття демократичних свобод і певного соціального захисту. Були створені передумови для возз'єднання всіх земель у єдиній, соборній Україні.

Обмежений обсяг статті та її недостатня обізнаність з джерелами не дали можливості автору в 50-ті роки дослідити глибинні революційні процеси, повністю вирватися з полону заідеологізованої історичної науки, дати суто об'єктивну оцінку подій.

Незважаючи на поміркованість викладу й аргументованість положень, стаття викликала протест з боку компартійних структур усіх рівнів та їхніх ідеологічних служб. На пленумах і активах, конференціях і семінарах, у пресі і по радіо розгорнулася кампанія проти «серйозних помилок» О. Карпенка, який «наперекір дійсності писав, що так звана «Західноукраїнська народна республіка» була результатом національно-визвольного руху трудящих, а не плодом політичних комбінацій української контрреволюційної буржуазії»⁸⁷. Вона особливо посилилася, коли на захист позиції автора виступили вчені і публіцисти США, Англії, Франції, Німеччини, Австрії та інших країн.

Йшли роки... Однак позбавлена права на самостійне мислення радянська історична наука так і не спромоглася відмовитися від помилкових концепцій, що не враховували історичної дійсності, і далі фальсифікувала історичні події⁸⁸. Саме це і змусило автора через 35 років знову взятися за перо, щоб повернути народові правду про його героїчне минуле.

¹ Див.: Косачевская Е. М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г.— Львов, 1965.

² Грушевський М. С. Люстрована історія України.— К., 1990.— С. 495.

³ Зоря галицька.— 1848.— 15 трав.

⁴ Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 47.— С. 122.

⁵ Центр. держ. іст. арх. України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5193, арк. 89—95, 102—106 (далі — ЦДА України у Львові).

⁶ Лозинський М. Галичина в рр. 1918—1920.— Відень, 1922.— С. 28.

⁷ Держ. арх. Закарпат. обл., ф. 4, оп. 1, спр. 336, арк. 88—89 (далі — ДАЗО).

⁸ Шляхом Жовтня: 36 документів і матеріалів.— Ужгород, 1957.— С. 70, 77; Сміян П. К. Жовтнева революція і Закарпаття, 1917—1919.— Львів, 1972.— С. 21; Співак Б., Троян М. 40 незабутніх днів.— Ужгород, 1967.— С. 29—32.

⁹ Левицький К. Великий зрив.— Львів, 1931.— С. 98.

¹⁰ Bulletin du Conseil Polonais de l'Union des Partis.— 1917.— 20 Dec.; Gazette de Lausanne.— 1918.— 7 Maj; Glos narodu.— 1918.— 23 Maj.

¹¹ Левицький К. Назв. праця.— С. 9—10.

¹² Українська робітнича газ.— 1918.— 6 квіт.

¹³ Держ. арх. Львів. обл., ф. 314, оп. 1, спр. 3387, арк. 105 (далі — ДАЛО); Під прапором

Жовтня: 36 документів і матеріалів.— Львів, 1957.— С. 83.

¹⁴ Шегніп О. In the World War.— Wien, 1918.— P. 37.

¹⁵ Левицький К. Назв. праця.— С. 93.

- 16 Там же.— С. 105.
17 Stenographische Protokolle Haus der Abgeordneten. XXII Session.— Wien, 1918.— S. 4407.
18 Ibid.— S. 4406.
19 Ibid.— S. 4594.
20 ДАЛО, ф. 200, оп. 1, спр. 455, арк. 20; Темпрейеу Н. В. V. A History of the Peace Conference of Paris.— London, 1924.— V. 4.— P. 104.
21 K u t s c h a b s k y N. D. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus.— Berlin, 1934.— S. 31—34.
22 ДАЛО, ф. 129, оп. 2, спр. 234, арк. 41; ф. 200, оп. 1, спр. 455, арк. 21.
23 Діло.— 1918.— 20 жовт. Спец. додаток.
24 Там же.
25 ДАЛО, ф. 129, оп. 2, спр. 234, арк. 41.
26 ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1871, арк. 2; Діло.— 1918.— 22 жовт.
27 Альманах Станіславівської землі: 36. матеріалів до історії Станіславщини.— Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975.— Т. 1.— С. 113.
28 ДАЛО, ф. 200, оп. 1, спр. 455, арк. 23—24; Діло.— 1918.— 22 жовт.; Вперед.— 1918.— 27 листоп.
29 ДАЛО, ф. 129, оп. 2, спр. 234, арк. 41.
30 Там же, ф. 200, оп. 1, спр. 455, арк. 25.
31 Там же, ф. 129, оп. 2, спр. 234, арк. 42.
32 Левицький К. Назв. праця.— С. 126.
33 ДАЛО, ф. 129, оп. 1, спр. 224, арк. 9, 10; оп. 2, спр. 418, арк. 9; Gazeta Lwowska.— 1928.— 21 listop.; Slowo Polskie.— 1920.— 1 listop.; Kurjer Poronny.— 1928.— 1 listop.; М а с з у п s k і С з. Воје Lwowskie.— Lwow, 1921.— Т. 1.— S. 37.
34 ДАЛО, ф. 129, оп. 1, спр. 406, арк. 5—6.
35 Obgona Lwowa 1—22 listopada 1918.— Lwow, 1933.— S. 67.
36 ДАЛО, ф. 129, оп. 1, спр. 224, арк. 12.
37 Там же, спр. 148, арк. 42.
38 Там же, спр. 248, арк. 22; оп. 2, спр. 418, арк. 9.
39 Там же, ф. 193, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
40 Obgona Lwowa.— S. 67.
41 Кузьма О. Листопадові дні 1918 р.— Львів, 1931.— С. 55.
42 Воля.— 1919.— № 3.— С. 106—109; Укр. прапор.— 1919.— 20 серп.
43 Укр. скиталець.— 1920.— № 1.— С. 6.
44 Історія українського війська.— Львів, 1936.— С. 468.
45 Кузьма О. Назв. праця.— С. 51.
46 Вітик С. До 10-річчя ЗУНР // Більшовик України.— 1928.— № 20.— С. 66.
47 Кузьма О. Назв. праця.— С. 57.
48 Там же.— С. 43.
49 Діло.— 1918.— 3 листоп.
50 Наша правда.— 1929.— № 1.— С. 113; Бараба Гр., Мронів Бруно. Дрогобицьке повстання.— Львів.— 1929.— С. 25.
51 Вперед.— 1918.— 12 груд.; Бирчак В. Дрогобицька епопея. // Літ.-наук. вісник.— 1931.— Т. 107.— С. 752—757, 764.
52 Дрогобицький листок.— 1918.— 12 листоп.
53 Воля.— 1918.— 5 листоп.; Кузьма О. Назв. праця.— С. 240.
54 Воля.— 1918.— 7 листоп.
55 Укр. скиталець.— 1920.— № 2.— С. 16.
56 Кузьма О. Назв. праця.— С. 245.
57 Альманах Станіславівської землі: 36. матеріалів до історії Станіславщини.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1985.— Т. 2.— С. 207—210.
58 Станіславівський голос.— 1918.— 5, 19 листоп.; Літопис червоної калини.— 1930.— № 4.— С. 22—23.
59 Покутський вісник.— 1918.— 10 листоп.; Укр. скиталець.— 1920.— № 1.— С. 21.
60 Укр. скиталець.— 1921.— № 5.— С. 10.
61 Золочівське слово.— 1918.— 23 листоп.; Укр. скиталець.— 1920.— № 1.— С. 24—25.
62 Кузьма О. Назв. праця.— С. 230.
63 Укр. скиталець.— 1921.— № 6.— С. 5; Україна.— 1918.— № 1.— С. 4.
64 ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1956, арк. 8; Укр. скиталець.— 1921.— № 4.— С. 4; Календар червоної калини на 1925 р.— С. 59; Чайківський А. Чорні рядки: Спогади комісара ЗУНР.— Львів, 1930.
65 Голос Поділля.— 1918.— 9 листоп.; Укр. прапор.— 1919.— 1 груд.
66 Літопис червоної калини.— 1930.— № 3.— С. 21; № 6.— С. 23.
67 Альманах Станіславівської землі.— Т. 1.— С. 860—863.
68 Там же.— С. 779—783.
69 ДАЛО, ф. 129, оп. 1, спр. 72, арк. 12—50; Діло.— 1918.— 3—25 листоп.; Голос Поділля.— 9—12 листоп.; Укр. скиталець.— 1921.— № 4.— С. 6—18; Календар червоної калини на 1925 р.— Львів, 1924.— С. 59.
70 Вперед.— 1918.— 27 листоп.
71 Історія українського війська.— С. 471.
72 Буковина.— 1918.— 1 листоп.; Glasul Bucovinei.— 1918.— 1 Nov.; Czernowitzer Allgemeine Zeitung.— 1918.— 1 Nov.; Пипко Х. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад і воз'єднання з Радянською Україною.— Чернівці, 1958.— С. 98.

- ⁷³ Буковина.— 1918.— 10 листоп.
- ⁷⁴ К а н ю к С. Буковина в румунській неволі.— Харків, 1930.— С. 94.
- ⁷⁵ К а р п е н к о О. Ю. Окупація Північної Буковини боярською Румунією і боротьба трудящих мас проти окупаційного режиму // Укр. іст. журн.— 1966.— № 10.
- ⁷⁶ Р у с а к Ю. Воспоминания.— Ужгород, 1938.— С. 28.
- ⁷⁷ Göög-Katholikus Szemle.— 1918.— 10 XI.
- ⁷⁸ ДАЗО, ф. 4, оп. 1, спр. 836, арк. 126; Мукачів. філіал ДАЗО, ф. 250, оп. 1, спр. 232, арк. 15; Шляхом Жовтня.— Т. 1.— С. 62—63.
- ⁷⁹ Шляхом Жовтня.— Т. 1.— С. 65—66.
- ⁸⁰ Див.: У с е н к о В. В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Закарпатті в 1917—1919 рр.— К., 1955.— С. 91—97; С м і я н П. К. Жовтнева революція і Закарпаття.— Львів, 1972.— С. 27—30.
- ⁸¹ Діло.— 1918.— 5 листоп.
- ⁸² Див.: Б о г о д і с т І. Боротьба трудящих Галичини за Радянську владу в 1918—1920 рр.— Львів, 1952; О с е ч и н с ь к и й В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму.— Львів, 1954; К о м п а н і е ц ь І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатті під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920 рр.).— К., 1957; та ін.
- ⁸³ Наукова конференція істориків.— Львів, 1956.— С. 3.
- ⁸⁴ Доповіді та повідомлення (Львів. держ. університету).— Львів, 1957.— Вип. 7.— Ч. 2.— С. 20.
- ⁸⁵ Див.: З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. 1.— С. 59—90.
- ⁸⁶ Наша правда.— 1928.— № 11—12.— С. 26.
- ⁸⁷ Комуніст України.— 1964.— № 1.— С. 51.
- ⁸⁸ Див.: Історія Української РСР: У 8-ми томах 10-ти книгах.— К., 1977.— Т. 5.— С. 514; Історія Української РСР: Короткий нарис.— К., 1981.— С. 292—293; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 240.

В. Г. Врублевський (Київ)

До створення Української Академії наук

До 60-х років XIX ст. Російська Академія наук у Петербурзі була єдиною слов'янською академією. Проте вже у 60—80-х роках розгорнувся рух інтелігенції ряду слов'янських країн за створення національних осередків науки і культури. В результаті у цей час були створені Югославська Академія наук і мистецтв (1866 р.), Краківська Академія наук (1871 р.), Сербська Академія (1886 р.), Чеська Академія наук і мистецтв (1898 р.). Як правило, вони створювалися на базі наукових товариств.

Ідея створення національної Академії наук набула поширення в той час і на Україні. Незважаючи на те, що згідно з драконівським царським указом 1876 р. українська мова була заборонена, національна інтелігенція використовувала цю ідею в боротьбі проти русифікації, занедбання українського слова і культури.

В зв'язку з тим, що тоді про створення академії на території України не могло бути й мови, ряд українських прогресивних діячів вирішив розпочати підготовчу роботу в цьому напрямі у Галичині. Вони постійно порушували перед польським урядом питання про необхідність національного й культурного розвитку західноукраїнських земель. Деякі польські діячі (особливо А. Сапіга) запевняли В. Б. Антоновича, О. Я. Косинського, К. П. Михальчука, що насамперед доцільно створити при якійсь установі наукове видавництво і через деякий час на його базі неминуче виникне академія¹.

З цією метою у 1892 р. Львівське товариство ім. Шевченка було реорганізовано в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ). Уже протягом перших трьох років свого існування воно розгорнуло значну видавничу діяльність. Регулярно, один раз на два місяці, стали виходити «Записки

НТШ» — науковий історико-філологічний журнал академічного типу, а також збірники статей інших секцій та комісій НТШ — загалом 15 томів на рік. Свій 25-річний ювілей НТШ зустрічало, фактично виконуючи роль Української Академії наук, що визнавалася багатьма академіями, які підтримували з Товариством наукові контакти, проводили обмін виданнями тощо².

Згодом стало зрозуміло, що польський уряд не заінтересований в розвитку науки і культури України, та й зусилля галичан були спрямовані в основному на боротьбу за відкриття в краї гімназій та університетів. Тому поступово ідея створення Академії наук втратила актуальність у Галичині.

Після скасування в 1905 р. закону 1876 р. про заборону української мови з'явилися реальні можливості для активізації наукового і культурного життя в Східній Україні. В 1906 р. члени Київської громади розробили і внесли на затвердження адміністрації статут Українського наукового товариства³. Після одержання дозволу на його відкриття постало питання про те, яким буде це товариство і його друкований орган. Група співробітників «Записок НТШ» та «Літературно-наукового вісника» (їх називали «галичанами») вважала, що Українське наукове товариство повинне знову повернутися до плану створення Української Академії наук і об'єднати з цією метою зусилля Київського та Львівського товариств.

Важливе значення мали перші загальні збори УНТ (27 квітня 1907 р.), на яких відбулося розмежування їх учасників на прихильників «галичан», очолюваних М. В. Лисенком, і прибічників «старої громади». На посаду голови правління УНТ перші висунули професора М. С. Грушевського, кандидатом «старогромадської» групи був їх лідер І. В. Луцицький. Під час голосування значно більше голосів набрав М. Грушевський.

Уже перші рішення УНТ мали академічний характер. Так, було прийнято постанову про те, що дійсними членами Товариства могли стати тільки кваліфіковані науковці, які мали самостійні праці, а його друковані видання повинні бути не науково-популярними, а дослідницькими.

Члени Товариства брали активну участь у громадському русі, особливу увагу приділяли залученню до наукової роботи талановитої молоді. Але головним для них була дослідницька діяльність. Незважаючи на протидію реакційних сил в справі розвитку української національної культури та науки і хронічну нестачу коштів⁴, Товариство досягло певних успіхів. За перші 7 років існування (1907—1913 рр.) воно опублікувало 13 книг історичної і філологічної секцій, 1 — етнографічної комісії, 3 — природничо-технічної, 3 — медичної секцій, 2 наукові часописи українознавства⁴.

В цей час у його секціях і комісіях працювало понад 50 висококваліфікованих науковців. Членами УНТ були також деякі відомі зарубіжні вчені. Товариство підтримувало творчі контакти з науковими установами ряду слов'янських і західнослов'янських країн.

Безперечно, роки першої світової війни негативно позначилися на роботі УНТ. Але після Лютневої буржуазно-демократичної революції Товариство значно активізувало діяльність і знову почало робити практичні кроки щодо втілення в життя ідеї створення УАН. На його загальних зборах 29 березня 1917 р. вперше було обрано комісію у складі Г. Павлуцького, І. Луцицького, О. Грушевського, М. Грушевського, А. Корчак-Чепурківського, І. Ганицького, яка мала розробити статут та програму організації академії⁵.

На жаль, внаслідок складного політичного та економічного становища члени Товариства змушені були переважно займатися організацією роботи шкіл, гімназій, розв'язанням економічних проблем тощо⁶. Зрештою не-

стабільність політичного та громадського життя України в 1917—1918 рр. спричинила чергове відкладення справи про заснування Академії наук.

Влітку 1918 р. у зв'язку з тим, що за дорученням уряду створенням УАН мало зайнятися міністерство народної освіти та мистецтва, УНТ також активізувало діяльність у цьому напрямі. Так, 9 червня на засіданні Ради УНТ було обговорено пропозицію міністерства освіти виділити представників УНТ для роботи в комісії по розробці законопроекту про створення академії. Рада доручила О. Левицькому та П. Тутковському вимагати збільшення представництва УНТ у комісії, а також повідомити її членів про те, що УНТ ставить за мету перетворитися в УАН і приступити до підготовки її статуту. УНТ вважало, що всі видання академії мають друкуватися тільки українською мовою з коротким резюме іншими мовами. Рада прийняла рішення про створення при УНТ відповідної комісії, яка повинна допомагати представникам Товариства в комісії при міністерстві освіти⁷.

На засіданні Ради УНТ, яке відбулося 16 червня 1918 р., було вирішено обрати представниками УНТ у комісію по створенню УАН від філологічної секції Є. Тимченка, історичної — Г. Павлуцького, природничої — П. Тутковського, медичної — М. Галіна.

26 червня 1918 р. учасники загальних зборів УНТ, на яких обговорювалося питання про створення УАН, однозначно висловилися за те, що Академія наук повинна бути утворена на базі Товариства, яке має секції, музеї, друковані видання. Багато промовців висловили нерозуміння, чому до цієї справи не залучені такі відомі вчені, як акад. В. М. Перетц, проф. М. С. Грушевський (до речі, В. М. Перетц навіть підготував проект статуту УАН).

Після бурхливих дебатів присутні на зборах дійшли єдиної думки про необхідність взяти участь у роботі комісії. Однак у прийнятій ними постанові різко засуджувався той факт, що УНТ, яке першим висунуло ідею створення УАН, фактично усунуте від втілення її в життя. На думку учасників зборів, міністр освіти, який є членом УНТ, мав враховувати роль Товариства в розвитку наукових досліджень, що зумовлювала його право на перетворення в національну Академію наук. Тому було вирішено до ознайомлення з позицією міністра з цього питання не приймати остаточного рішення про участь у роботі комісії⁸.

30 червня 1918 р. на загальних зборах УНТ проф. П. Тутковський доповів, що під час зустрічі з міністром останній погодився лише на введення до складу комісії 4 представників УНТ⁹.

В червні 1918 р. за наказом міністра народної освіти та мистецтв М. П. Василенка головою комісії по виробленню законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві було призначено ординарного академіка Російської Академії наук В. І. Вернадського. Її членами були затверджені: заслужений професор Харківського університету Д. І. Багалій, заслужений професор сільськогосподарського відділу Київського політехнічного інституту М. Т. Кашенко, ординарні професори державного університету св. Володимира Б. О. Кістяківський та І. І. Косоногов, ординарний професор Лазаревського інституту східних мов А. Ю. Кримський, заслужений професор державного університету св. Володимира Г. Г. Павлуцький (представник Українського наукового товариства у Києві), ректор державного університету св. Володимира Є. В. Спекторський, ординарний професор державного університету св. Володимира О. В. Сперанський, ординарний професор Інституту інженерів шляхів сполучення та Петроградського політехнічного інституту С. П. Тимошенко, екстраординарний професор Дінського університету Є. К. Тимченко (представник Українського науково-

го товариства у Києві), ординарний професор Київського українського державного університету М. І. Туган-Барановський, заслужений ординарний професор державного університету св. Володимира П. А. Тутковський (представник Українського наукового товариства у Києві) та завідуючий мережею дослідних полів та Центральною дослідною станцією Всеросійського товариства цукрозаводчиків С. Л. Франкфурт. Секретарем комісії було призначено В. Л. Модзалевського, його помічником — В. К. Дем'янчука¹⁰.

Працювати в комісії були також запрошені професор Львівського університету М. С. Грушевський, ординарний академік Російської Академії наук В. М. Перетц та представник Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, але відповіді від них не одержали. Не змогли взяти участь у роботі комісії через хворобу ординарні академіки Російської Академії наук В. С. Іконников і В. І. Палладін, заслужений професор Харківського університету М. Ф. Сумцов та приват-доцент Петроградського університету, директор Музею імператора Олександра III Ф. К. Вовк (Волков), який помер по дорозі з Петрограда до Києва¹¹.

Повідомлення про створення комісії було неоднозначно сприйнято науковою інтелігенцією республіки. Значна частина членів УНТ не зрозуміла позицію М. П. Василенка, який фактично усунув Товариство від цієї роботи. В газеті «Нова Рада» від 5(18) червня 1918 р. її редактор Антон Ніковський (член УНТ), зокрема, зазначав, що такий підхід до створення академії не є демократичним. На його думку, краще було б доручити цю справу колегіям і науковим товариствам, державним та громадським вищим школам, бо якраз у них зосереджені всі наукові сили України.

На думку наукової громадськості, організуючим центром по створенню УАН мали стати Львівське та Київське наукові товариства, перше з яких, по суті, визнавали як Академію наук деякі іноземні та Російська Академія наук.

Викликало подив і рішення М. П. Василенка виділити в комісії для представників УНТ лише 3 місця у той час, коли в Товаристві було 4 секції. Не всі підтримували рішення міністра запропонувати очолювати комісію по створенню УАН мінералогові, академікові Російської Академії наук В. І. Вернадському. Справа в тому, що з ряду причин найбільших успіхів на той час досягла українська історична і філологічна наука. Тому й майбутній історично-філологічний відділ мав стати центральним. З ім'ям В. І. Вернадського пов'язувалися і побоювання, що Українська Академія буде створена на зразок російської. Деякі вчені, зокрема М. С. Грушевський, вважали, що в зв'язку з відсутністю визначних вітчизняних учених у всіх галузях знань було б доцільним навіть запросити до справи фундування академії іноземців.

Розрахунок М. П. Василенка був, очевидно, іншим. Про це свідчила цитата в статті А. Ніковського, який зазначав: «...Ми певні, що науковий космополітизм Василенка не піде далі за межі Росії, що він, окрім своїх московських і петроградських богів, мало думає про закордонних вчених, багато з яких мають не менш поважні заслуги перед українською наукою, ніж кадетські приятелі наших міністрів»¹².

Отже, фундатори Української Академії наук орієнтувалися на Росію, беручи за зразок її академію. Цей напрямок, безперечно, певною мірою був позитивним, але водночас відіграв і негативну роль, оскільки значно гальмував розвиток деяких галузей знання (особливо українознавства).

Однак це трапилося не внаслідок діяльності В. І. Вернадського, а наприкінці 20-х років, коли розпочалася «партизація» академічної науки, та під час репресій 30-х років. Саме тоді всі здобутки українознавства були фактично зведені нанівець.

Стаття А. Ніковського відображала погляди тих українських кіл, які заперечували взаємодію української і російської культур. М. П. Василенко був рішучим противником таких поглядів. Він, як і В. І. Вернадський, відстоював ідею розвитку культури незалежно від національної ознаки, вважав, що майбутня Українська Академія наук має бути державною установою і об'єднувати вчених будь-якої національності. В. І. Вернадський виступав за розвиток української культури в академії, але разом з тим наполягав на тому, щоб у ній був представлений увесь комплекс суспільних, природничих і прикладних наук.

Керівники Українського наукового товариства твердили, що майбутня академія повинна бути громадською асоціацією учених, які переважно розвивали гуманітарні знання, що становлять ядро української культури¹³.

На нашу думку, такі діаметрально протилежні погляди щодо розробки концепції Академії наук спонукали М. П. Василенка створювати академію не на базі УНТ, а як самостійну державну установу.

Перше засідання комісії відбулося 9 липня 1918 р. Коротким вступним словом його відкрив М. П. Василенко, який підкреслив, що створення Української Академії наук — справа державної ваги і вирішити її не може ніяке приватне товариство. Одним з її першочергових завдань було згуртування наукових сил, які б приступили до студіювання України. Це було викликане тим, що ненормальні умови і підозріле ставлення до української науки призвели до того, що історія України, історія українського мистецтва, її мова, природні багатства, статистика, географія, етнографія вивчалися недостатньо.

М. П. Василенко зазначив також, що «утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі є багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української мови і науки»¹⁴.

Велику промову виголосив голова комісії В. І. Вернадський. Створюючи Українську Академію наук, підкреслив він, необхідно враховувати те, що вона повинна задовольняти важливі національні, державні та місцеві вимоги. Її національне значення полягало в допомозі зростанню національної свідомості та культури. Вирішити це завдання можливо, в першу чергу, шляхом глибокого наукового студіювання минулого та сучасного життя українського народу і природних багатств республіки. Державна вага академії визначається тим впливом, який вона справляє на зростання продуктивних сил республіки.

Для поліпшення вкрай тяжкого економічного становища України ученим необхідно було шукати нові шляхи дедалі кращого використання її природних багатств і зростання продуктивності праці тощо. Співробітники Академії наук повинні бути якнайтісніше зв'язані з повсякденними потребами народу, оперативно розв'язувати всі проблеми, що вимагають вивчення¹⁵.

На першому засіданні В. І. Вернадський доповів про структуру комісії та про те, що ряд членів з поважних причин поки що не можуть взяти участь в її роботі, порушив питання про матеріальне забезпечення майбутньої академії та її установ й необхідність приділити належну увагу якнайшвидшому придбанню особистих бібліотек для національної бібліотеки.

В. І. Вернадський повідомив присутнім, що в розмові з ним гетьман України підтримав ідею створення УАН і обіцяв всіляку допомогу¹⁶.

На наступному засіданні, яке відбулося 20 липня**, було розглянуто й прийнято закон про національну бібліотеку та фонди для неї, вказано на

бажаність придбати бібліотеки Б. М. Грінченка, М. П. Драгоманова та В. І. Білозерської (м. Борзна).

Члени комісії заслухали заяву душеприказчиків покійного Ф. К. Вовка — П. Я. Стебницького та С. О. Єфремова про передачу ними в дар майбутній академії бібліотеки та колекції Ф. К. Вовка. У прийнятому рішенні з цього питання комісія дала згоду на прийняття дару. Голові комісії було доручено направити листа до неодмінного секретаря Російської Академії наук С. Ф. Ольденбурга з проханням вжити заходів для охорони бібліотеки та колекції Ф. К. Вовка і до голови української мирної делегації С. П. Шелухіна про сприяння у перевезенні їх до Києва.

Обговорювалися також можливість підготовки молодих вчених і те, якою мовою повинні друкуватися видання Академії наук. Вирішили, що всі праці обов'язково друкуватимуться українською мовою, а паралельно за бажанням автора — й іншими мовами¹⁷.

На засіданні комісії 24 липня було оголошено текст записки її голови до гетьмана з проханням дозволити тимчасово розміщуватися Академії наук у приміщенні володимирського кадетського корпусу. В. І. Вернадський повідомив, що в ході бесіди з гетьманом зрозумів, що це прохання буде вирішено позитивно. Крім того, гетьман повідомив голові комісії, що в проєкті забудови Звіринця (район м. Києва) буде відведена ділянка для спорудження будівель Академії наук і університету.

На пропозицію В. І. Вернадського було прийнято рішення про розробку на прохання міністра народної освіти та мистецтва законопроекту про виділення урядом 1 млн. крб. на першочергові витрати по організації Академії наук.

Проф. О. В. Сперанський виніс на обговорення комісії питання про наукових працівників академії. Вони ділилися на 2 категорії. Особи, які займали посади першої категорії, мали право працювати на цих місцях аж до виходу на пенсію. Особи ж, які займали посади другої категорії, повинні обиратися на строк 3 роки, після чого директор установи мав право порушити питання про доцільність їх дальшого перебування на службі. У зв'язку з прийняттям цієї постанови голова комісії поставив на обговорення питання про умови праці наукових працівників, можливість суміщення ними кількох посад та їх участь в управлінні академічними установами.

За пропозицією проф. С. П. Тимошенка члени комісії обговорили питання про право Академії наук присуджувати вчені ступені. Після жвавого обміну думками було прийнято таку постанову:

«а) Визнати, що Академія наук має право присвоювати ступінь доктора *Honoris causae* за праці і взагалі за вчену діяльність;

б) Надати Відділенням право висувати кандидатури на ступінь доктора *Honoris causae*;

в) Надати Відділенням право, якщо вони того побажають, організувати диспути на вчену ступінь, встановлені законом для вищих шкіл, причому скзamenti на допущення до диспуту не повинні проводитись в Академії наук»¹⁸.

Питання про друкарню Академії наук, внесене на обговорення комісії М. П. Василенком, вона розглядала 27 липня. Було вирішено, що при Академії наук повинна бути друкарня, обладнана за останнім словом техніки. Однак її можуть використовувати також міністерство народної освіти та мистецтв, університети та інші вищі навчальні заклади.

На цьому ж засіданні було обговорено питання про правління Академії наук, на яке покладалося розв'язання всіх господарських справ. До його складу обиралося по одному представнику від кожного відділу терміном на 3

роки. Вони ж, в свою чергу, обирають голову правління. При правлінні працюють: секретар, скарбник, бухгалтер, його помічник, чиновник для особливих доручень, наглядач будівель¹⁹.

31 липня комісія приступила до розгляду окремих положень статуту Академії наук. Зокрема, було прийнято формулювання про завдання академії та умови виборів академіків. Крім цього, комісія задовольнила прохання геологічного комітету про перехід його у відання Академії наук.

3 серпня проф. Д. І. Багалій доповів про проведену ним разом з В. Л. Модзалевським роботу по підготовці статуту академії і його структуру. За його пропозицією було обговорено питання про контакти академії, про порядок друкування академіками своїх праць і про кількість іноземців-академіків. В. І. Вернадський запропонував також з'ясувати питання про назву академії²⁰.

7 серпня на засіданні комісії обговорено параграфи статуту про академіків-іноземців, почесних членів академії та членів-кореспондентів. Підкомісія по організації відділення фізико-математичних наук запропонувала, щоб на посади директорів наукових установ призначалися переважно академіки і лише в тому випадку, коли з даної спеціальності такого не буде, на цю посаду призначали осіб з нижчим вченим ступенем. В такому разі вибори директорів повинні проходити, як і академіків, у відділі і на Спільному зібранні, а потім їх результати затверджуватися верховною владою. Підкомісія також внесла пропозицію, щоб директори — неакадеміки мали право вирішального голосу в Спільному зібранні, коли розглядаються справи, що стосуються даної установи, і право вирішального голосу у всіх справах відділу. Дана пропозиція була підтримана комісією. На цьому ж засіданні Д. І. Багалій розповів про проект статуту і його структуру, члени комісії висловили ряд пропозицій, які вирішили врахувати при його доопрацюванні. Проект статуту мали розмножити і роздати членам комісії для вивчення. Секретареві комісії доручено розробити штати академії²¹.

Обговорення проекту статуту продовжувалося 21 серпня та на інших засіданнях комісії, що відбулися у серпні. На одному з них встановлено посадові оклади від президента до кур'єра. Всі працівники академії та її установ забезпечувалися квартирою або грошовою компенсацією для найму житла²².

4 вересня комісія вирішила питання про внесення до статуту таких установ: Астрономічна лабораторія, Хімічна лабораторія, Фізичний інститут, Геодезичний інститут, Геологічний комітет, Музей антропології, Ботанічний сад, Інститут прикладної хімії, Акліматизаційний сад, Інститут експериментальної медицини, Аналітична лабораторія, Інститут дослідної ботаніки, Інститут дослідної зоології, Інститут технічної механіки, Музей мінералогічний з лабораторією, Музей геологічний і палеонтологічний, Музей зоологічний, Музей ботанічний, Фізико-географічний інститут, Біологічна станція Азовського моря. В зв'язку з тим, що неможливо було відразу вирішити питання про відкриття всіх цих установ, комісія постановила в першу чергу заснувати Фізичний та Геодезичний інститути, Інститут технічної механіки, Акліматизаційний та Ботанічний сади.

Під час обговорення питання про перший склад академіків було внесено дві пропозиції. Частина членів комісії вважала, що кандидатів на звання академіків повинні рекомендувати вищі школи України, решта ж, — що їх має призначати верховна влада²³.

На засіданні комісії 7 вересня М. І. Туган-Барановський висловився за те, щоб законопроект про заснування академії доповнити статтею, в якій зазначити, що перших академіків призначає верховна влада. В. І. Вернадський виступив проти участі комісії в рекомендації осіб до першого складу академіків,

бо інакше вона потрапить у делікатне становище, якщо вважатиме за необхідне рекомендувати до цього складу своїх членів. На думку О. В. Сперанського, для того, щоб перший склад академіків був обраний вищими школами України, необхідний великий проміжок часу, а академія повинна розпочати свою роботу негайно. Своїми думками з цього приводу поділилися Г. Г. Павлуцький, Д. І. Багалій та інші. Було вирішено, що всі члени комісії мали викласти свої пропозиції письмово і додати їх до журналу засідання***.

Комісія прийняла постанову, в якій встановлювалася кількість академіків першого складу — 12 чол.; у момент призначення верховною владою вони повинні перебувати на території України і негайно приступити до виконання своїх обов'язків; перші 12 академіків обирають тимчасового голову академії та неодмінного секретаря. Більшістю голосів прийнята пропозиція про те, що комісія дасть верховній владі свої пропозиції щодо першого складу академіків, коли вона звернеться з таким проханням. За цей пункт голосували 6, проти — 3, утрималися — 2 члени²⁴.

12 вересня комісія завершила обговорення II—VI розділів статуту академії. Прийнята пропозиція Д. І. Багалія про необхідність підготувати пояснювальну записку до законопроекту про академію. Ця робота була доручена В. І. Вернадському, Д. І. Багалію та М. І. Туган-Барановському²⁵.

На засіданнях комісії 13, 14, 17 вересня обговорювалося питання про штати академії і розмір витрат на їх утримання до 1 січня 1920 р. Вони були затверджені для всіх відділень, установ, канцелярії неодмінного секретаря і правління академії. До штатного розкладу на цей період було внесено 36 посад академіків (по 13 на I і II відділення і 10 по III відділенню).

В зв'язку з тим, що комісія виконала завдання, які були перед нею поставлені, 17 вересня 1918 р. вона прийняла рішення про припинення своєї роботи. Загалом з 9 липня до 17 вересня 1918 р. відбулося 23 її засідання****. Крім того, працювали такі підкомісії: а) для організації відділу історико-філологічного, яка провела 7 засідань; б) для організації відділу фізично-математичних наук — 9 засідань; в) для організації відділу соціальних наук — 3 засідання; г) антропологічна підкомісія — 2 засідання; д) підкомісія для придбання друкарні — 3 засідання. У роботі підкомісій, крім членів комісії, брали участь: О. Г. Алешо, І. Т. Волянський, Є. Ф. Вотчал, Г. Н. Висоцький, О. С. Грушевський, К. Е. Добровольський, В. А. Косинський, А. М. Лобода, В. І. Лучицький, Н. А. Медзевецький, М. М. Могилянський, В. Л. Модзалевський, А. З. Носов, І. І. Огієнко, А. В. Фомін, М. П. Чубинський, В. Г. Шапошников, А. І. Ярошевич²⁶.

На засіданнях комісії та підкомісій були також розглянуті записки про створення Фізичного та Геодезичного інститутів, Інституту експериментальної ботаніки, Антропологічного інституту, кафедр географії, прикладної ботаніки, медичної біології, лабораторій експериментальної зоології, хімічної, зоотомічної, акліматизаційного та ботанічного садів, музеїв антропології та етнографії, ботанічного та зоологічного музеїв, про національний мінералогічний музей, головні риси статуту Української Академії наук, про національну бібліотеку. Обговорені та прийняті записки про створення історично-філологічного, фізико-математичного відділень, відділення соціальних наук тощо²⁷.

Розроблений і прийнятий комісією статут УАН складався з 7 розділів і 102 параграфів. У I розділі — «Загальні тези» — підкреслювалося, що Українська Академія наук є вищою науковою державною установою, яка безпосередньо підпорядкована верховній владі. Основними її завданнями є:

розширення, поглиблення і розповсюдження наук; сприяння об'єднанню, організації наукової роботи на Україні та створенню дослідних інститутів у всіх галузях знань; вивчення сучасного та минулого України, її народу, визнаючи самостійність української культури та її мови²⁸. Таким чином, перед академією було поставлене подвійне завдання — бути як загальнонауковою, так і національною установою.

Виходячи з цього, академія ділилася на 3 відділи: 1) історично-філологічних наук, з розрядом класи українського красном письменства; 2) фізико-математичних наук, з класом основною та класом прикладного природознавства; 3) соціальних наук, з двома класами юридичних та економічних наук.

На історично-філологічному відділі створювалося 16 кафедр. Половина з них — із загальнонаукових дисциплін, решта — з українознавства. Для цього відділу виділено 22 посади академіків. Історично-філологічний відділ повинен був сприяти пробудженню національної самосвідомості і зростанню української культури і науки.

Фізико-математичний відділ мав 10 кафедр по основній класі і 10 кафедр по класі прикладного природознавства. Останні 10 кафедр були особливістю цього відділу. Створення їх пов'язувалося з планами швидкого економічного і господарського відродження України. Другою особливістю відділу було створення значної кількості наукових установ, котрі поряд з науковою діяльністю повинні вирішувати завдання, які ставило життя. У фізико-математичному відділі могли працювати 30 академіків (14 в основній класі і 16 в класі прикладного природознавства).

У відділі соціальних наук по розряду юридичних наук створювалося 9 кафедр і по розряду економічних наук — 11 кафедр. Тут працювали 20 академіків²⁹.

Окремим параграфом статуту регламентувалася кількість установ та постійних комісій. При академії працювала національна бібліотека, при Спільному зібранні — друкарня, Фотографічний інститут, постійна комісія для складання словника українських діячів науки, історії, мистецтва та громадського руху, при відділі історично-філологічних наук планувалося мати 12 установ і постійних комісій, при відділі фізико-математичних наук — 19, при відділі соціальних наук — 5****.

У II та III розділах статуту вказувалися права академії та основи її самоврядування.

В IV розділі регламентується порядок обрання дійсних, позаштатних, почесних членів, членів розряду класи українського красном письменства та членів-кореспондентів. Зокрема, в ньому зазначалося, що дійсними членами можуть бути обрані громадяни України, а також українські вчені Галичини, Буковини і Угорської Русі. Іноземці обираються в академію кваліфікованою більшістю. Почесні члени (за виняткові заслуги) — так само, як і дійсні.

Члени класи українського красном письменства мали такі ж права, як і члени-кореспонденти. Але коли у відділі розглядалися питання, що стосувалися класи красном письменства, вони мали право вирішального голосу³⁰.

В основу всієї структури УАН покладено виборні засади. Очолював її президент, відділи — голови, встановлювалися посади неодмінного секретаря і секретарів відділів, обиралося правління.

Згідно з статутом академія підтримувала стосунки з іноземними академіями, університетами та вченими товариствами, засновувала дослідні інститути не тільки в Києві і на Україні, а й за її межами.

Академія мала широкі права: не залежала від міністерства освіти і підкорялася лише гетьману, який затверджував обраних академіків і членів її президії, президента затверджував Голова Ради Міністрів.

Важливими були положення статуту про те, що всі видання академії не підлягали цензурі та про право безмитно випускати для неї з-за кордону книги, обладнання, посібники.

Особливістю УАН було її право на відміну від інших академій присуджувати вчені ступені магістра та доктора.

В розділі «Спільне Зібрання Академії та Зібрання Відділів» розкривалися функції та основні напрямки діяльності керівних органів академії.

Один з розділів регламентував діяльність устанів, що існували при Академії наук. В останньому розділі йшлося про засоби існування академії³¹.

Статут Української Академії наук, а також законопроект про її заснування (підготовлений В. І. Вернадським, А. Ю. Кримським і М. І. Туган-Барановським) та пояснювальна записка до нього, підписана М. П. Василенком, були представлені на розгляд та затвердження Ради Міністрів³².

Бурхливий розвиток політичних подій не дав можливості розглянути ці питання 18—19 жовтня 1918 р., на що розраховував М. П. Василенко. Це було останнє засідання кабінету, який очолював Ф. А. Лизогуб (після цього уряд пішов у відставку)³³. Криза кабінету загальмувала справу із затвердженням законопроекту і це було зроблено Радою Міністрів лише 14 листопада 1918 р. Міністром освіти на той час був П. Я. Стебницький³⁴. Того ж дня гетьман П. Скоропадський затвердив прийнятий Радою Міністрів закон про заснування УАН в Києві, надрукований, як і її статут, у № 75 «Державного Вістника» від 26 листопада 1918 р.

Незважаючи на те, що у 1921 р. Рада Народних Комісарів України затвердила новий статут академії, остання в своїй роботі керувалася першим статутом фактично до 1928 р.

Коли до влади прийшла Директорія, вона скасувала законопроект про створення УАН. В цей час УНТ намагалася переглянути статут Академії наук як такий, що «дуже шкідливий з національного українського погляду»³⁵.

Товариство підготувало власний проект статуту, але Спільне зібрання академії заявило, що змінювати статут можна лише з дозволу академії. З січня 1919 р. Директорія зобов'язала «при затвердженні дійсних членів Академії наук давати присягу на вірність Українській Народній республіці»³⁶. Цим самим скасовувалося положення статуту про автономність академії. Розроблений УНТ статут Директорія не встигла затвердити.

Гетьман П. Скоропадський затвердив перший склад академіків. Дійсними членами Академії наук призначалися:

а) по відділу історично-філологічних наук: заслужений професор Харківського університету Д. І. Багалій, ординарний професор Київського українського державного університету А. Ю. Кримський, заслужений професор Київської духовної академії М. І. Петров, професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький;

б) по відділу фізично-математичних наук: ординарний академік Російської Академії наук В. І. Вернадський, професор Київського політехнічного інституту С. П. Тимошенко, професор Київського політехнічного інституту М. Ф. Кашенко, заслужений ординарний професор Київського університету св. Володимира П. А. Тутковський;

в) по відділу соціальних наук: ординарний професор Київського українського державного університету М. І. Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф. В. Тарановський, ординарний професор

Київського політехнічного інституту В. А. Косинський, член-секретар комісії по розбору давніх актів О. І. Левицький³⁷.

27 листопада 1918 р. відбулося перше Спільне зібрання академіків, на якому президентом Української Академії наук обрано В. І. Вернадського, неодмінним секретарем — А. Ю. Кримського.

Отже, незважаючи на складність політичного та економічного становища в Україні, копітка організаторська робота міністерства освіти та мистецтв і комісії по виробленню законопроекту про заснування Української Академії наук завершилася успішно — створенням УАН. Ця подія, безперечно, мала велике значення для майбутнього розвитку української науки.

¹ Україна.— 1925.— № 1—2.— С. 212.

² Там же.— С. 213.

³ Там же.

* Фінансувалася діяльність Товариства в основному В. Ф. Симиренком, а на кошти В. Лозинського видано етнографічний збірник. Більшість авторів статей, вміщених у ньому, не отримувала гонорарів або вони були символічними.

⁴ Україна.— 1925.— № 2.— С. 215.

⁵ ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 1, спр. 32919, арк. 91.

⁶ Україна.— 1925.— № 1—2.— С. 216.

⁷ ЦНБ АН України, відділ рукописів, ф. 1, спр. 32919, арк. 93.

⁸ Там же, арк. 95.

⁹ Там же.

¹⁰ Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві.— К., 1919.— С. 1 (далі — Збірник праць комісії...); До Ради Міністрів Української Держави від Міністра Народної Освіти та Мистецтва пояснююча записка до законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві.— К., 1918.— С. 5.

¹¹ Збірник праць комісії...— С. 1—2.

¹² Ніковський А. Організація Академії наук // Нова Рада.— 1918.— 5(18) черв.

¹³ Докладніше про це див.: Добров Г. М., Онопрієнко В. І., Храмов Ю. О., Матвеева Л. В., Кістерська Л. Д. Новий погляд на історію заснування Академії наук України // Вісник Академії наук Української РСР.— 1989.— № 4.— С. 61—62; Онопрієнко В. І., Шербань Т. О. Українське Наукове Товариство // Там же.— 1990.— № 11.— С. 71.

¹⁴ Збірник праць комісії...— С. 3.

¹⁵ Там же.— С. 6—7.

¹⁶ Архів Президії АН України, ф. р — 251, оп. 1, спр. 3, арк. 2 зв.

** Між 9 та 20 липня відбулося ще 2 засідання комісії. Але, на жаль, журнали 2 і 3, а також 13, 14, і 15 засідань у архіві Президії АН України відсутні. Ця обставина не дала можливості автору більш повно розповісти про її роботу.

¹⁷ Архів Президії АН України, ф. р.— 251, оп. 1, спр. 3, арк. 12, 12 зв., 15, 15 зв.

¹⁸ Там же, арк. 21, 21 зв., 22.

¹⁹ Там же, арк. 23, 23 зв., 24.

²⁰ Там же, арк. 30.

²¹ Там же, арк. 31 зв., 32, 32 зв.

²² Там же, арк. 40 зв.

²³ Там же, арк. 42.

*** До журналу додані особисті думки Д. І. Багалія, О. В. Сперанського, І. І. Косоногова.

²⁴ Архів Президії АН України, ф. р — 251, оп. 1, спр. 3, арк. 66 зв., 67.

²⁵ Там же, арк. 75.

**** Підраховано автором за журналом засідань комісії по виробленню законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві (Архів Президії АН України, ф. р — 251, оп. 1, спр. 3, арк. 1—80).

²⁶ До Ради Міністрів Української Держави...— С. 5.

²⁷ Збірник праць комісії...— С. 5—87, 1—XXXIV.

²⁸ Статут і штати Української Академії наук в Київї.— К., 1919.— С. 3.

²⁹ Там же.— С. 3—4.

***** Підраховано автором.

³⁰ Там же.— С. 9—11.

³¹ Там же.— С. 12—13.

³² Архів Президії АН України, ф. р—251, оп. 1, спр. 1, арк. 29 зв., 30 зв., 31 зв.

³³ В а с и л е н к о М. Українська Академія наук // Відродження.— 1918.— 12(25) жовт.

³⁴ Відродження.— 1918.— 15(28) груд.

³⁵ Перший піврік існування УАН в Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.— К., 1919.—

С. 61.

³⁶ Там же.

³⁷ Нова Рада.— 1918.— 7(20) листоп.; Архів Президії АН України, ф. р—251, оп. 1, спр. 1, арк. 19, 19 зв.

А. Ф. Трубайчук (Київ)

Червона Армія і рейхсвер у 20-ті роки

Після гарячих дискусій навколо пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною, а також про його наслідки в публіцистичній і науковій літературі з'являється дедалі більше відомостей, що проливають світло на відносини у 20-ті — 30-ті роки між обома учасниками цього пакту та на їх вплив на наступний хід подій. Як правило, статті та публікації про радянсько-німецькі взаємини того періоду недостатньо науково аргументовані, окремі матеріали мають гостро сенсаційний характер, не підтверджені достатніми фактами. Та все ж зростає потік інформації про ті фактори, які могли вплинути на Сталіна у його виборі, що визначив хоча й коротко-терміновий, але катастрофічний за своїми наслідками, союз з Гітлером, що ізолював СРСР від опозиційного Німеччині світу напередодні вступу у війну.

Цілком зрозуміло, що в сталінській схемі розстановки світових сил Німеччина займала одне з провідних місць. Але також очевидно є й те, що їй належало провідне місце у зовнішньополітичних розрахунках Леніна. З нею було підписано й Брестський мир. На Німеччину покладалася надія в примарній ставці на світову революцію. Радянська Росія засудила принизливий для німецької сторони Версальський договір. А війна проти Польщі у 1920 р.? Тоді Німеччина з нетерпінням очікувала розгрому Польщі червоноармійцями. Докери в Данцігу по команді з Берліна відмовлялися розвантажувати кораблі, що прибули з Англії із зброєю. Німецькі залізничники не пропустили через свою територію французькі поїзди, які також транспортували зброю до Польщі. Було накладено ембарго на ввезення польського вугілля з Верхньої Сілезії¹. Саме на німецьку землю в Східній Пруссії були інтерновані частини Червоної армії (зокрема, кінний корпус Г. Гая), розгромлені в результаті невдалого походу на Варшаву. В наступні роки через те, що правлячий режим найближчого західного сусіда Радянської Росії займав радикально антирадянські позиції і мав досить тісні зв'язки з Францією та Англією, Німеччина розглядалася або як потенційний союзник у майбутній неминучій боротьбі з Польщею, або як можлива противага останній.

Німеччина була своєрідним еталоном «двоповерхової» політики, яку проводив ще уряд Леніна і яку ще більше посилили Сталін та його оточення. Її суть полягала в тому, що зовнішні, певною мірою відкриті кроки здійснювалися через Наркомат закордонних справ, а таємні — через Комінтерн. Так, у квітні 1922 р. в італійському місті Рапалло було підписано другий після Брестського радянсько-німецький договір, який закріпив дипломатичні відносини між двома країнами, зафіксував взаємну відмову від воєнних претензій, став основою для розвитку економічних відносин, у

тому числі для створення спільних компаній. Цей процес було розвинуто договором 1926 р.

З іншого боку, по лінії Комінтерну поглиблювався процес «чемоданної революції» — підштовхування німецького робітничого класу до барикадних виступів. К. Радек, Б. Кун, М. Ракоші, Г. Зінов'єв, Л. Рейснер та інші відомі «спеціалісти» з революційних криз готували вибух в Німеччині, використовуючи канали Комінтерну в Європі та недостатньо ще зміцнілі сили КПН. Ця діяльність особливо активізувалася восени 1923 р. напередодні Гамбурзького повстання, яке закінчилося, як і в Болгарії, розгромом «повсталих» робітників та черговим крахом ставки на світову революцію.

Проте і в самій Німеччині розстанівка політичних сил була неоднозначною. Значна частина генералів рейхсверу і магнатів військово-промислового комплексу, ущемлених заборонними параграфами Версальського договору, ставилася до країн Заходу з недовірою та підозрою і глибоко переживала поразку 1918 р. Вони вбачали в Росії потенційного союзника і партнера, за допомогою якого можна було б спробувати відновити військовий та військово-промисловий потенціал Німеччини. Як згадує у своїх мемуарах один з вищих керівників гестапівської та армійської розвідки В. Шелленберг, досить неочікувано найбільшу підтримку ідеї співробітництва Німеччини з Радянською Росією висловили офіцери генерального штабу. Вже з 1923 р. практикувалася підготовка офіцерів та велися обміни технічною інформацією між німецьким рейхсвером та Червоною армією. СРСР одержав від Німеччини окремі патенти на право налагодження випуску своєї зброї. В. Шелленберг зазначає також, що «саме політика Сталіна підтримати німецький націоналізм в надії нацькувати Німеччину на західну буржуазію привела до того, що він дав вказівку німецькій компартії своїм головним ворогом вважати не гітлерівську націонал-соціалістичну партію, а соціал-демократичну»².

Щоправда, той же Шелленберг у своєму звіті Гейдріху констатує, що далеко не всі офіцери, які мали відношення до генерального штабу, підтримували ідею розвитку співробітництва з СРСР. Проти цього курсу виступав колишній глава німецької делегації на переговорах у Бресті Гоффман, його підтримував Людендорф. Солідна група німецьких промисловців також виступала проти зближення з Росією та за розгортання співробітництва із західними союзниками³.

У свою чергу німецька соціал-демократія в умовах послідовного цькування її з боку сталінського Комінтерну більше симпатизувала західним лібералам, які певною мірою усвідомлювали несправедливість Версаля, вбачали його відверту антинімецьку спрямованість. Ці кола цілком влаштовували соціал-демократичних лідерів, оскільки вони не зв'язували себе з непохитністю Д. Ллойд Джорджа і Ж. Клемансо, які дали зброю реваншу в руки шовіністичних сил, неминучість активізації яких у Німеччині була наперед визначена самим Версалем.

Згідно з Рапальським договором почалося розширене радянсько-німецьке технічне та технологічне співробітництво. Представники рейхсверу та ВПК відігравали у цьому процесі в умовах західної блокади обох країн далеко не останню роль. Для розвитку авіаційної промисловості на території СРСР фірма «Юнкерс» отримала від уряду Веймарської республіки 22 млн. марок. Поряд з співробітництвом в галузі авіабудівництва німецькі спеціалісти подавали технічну допомогу в створенні на території СРСР хімічних заводів для виробництва отруйних речовин. «ІГ Фарбеніндустрі» під це будівництво виділила великі кредити⁴.

В СРСР з Німеччини прибуло понад 2 тис. німецьких інженерів техніків, кваліфікованих робітників. Вони, безумовно, певною мірою сприяли відбудові та розвитку радянської промисловості, оскільки значна частина вітчизняної інтелігенції або була знищена у роки громадянської війни, або ж емігрувала. Це інтенсивне співробітництво продовжувалося доти, доки Сталін не почав винищення тих залишків старої інтелігенції, які вірою і правдою залишилися служити Батьківщині. Разом з ними мітла ДПУ захопила в кінці 20-х — на початку 30-х років також іноземних технічних «спеців». «Шахтинська справа», «Промакадемія» та наступні чистки значною мірою торкнулися і німецького технічного персоналу. Так, під час «шахтинського процесу» до відповідальності були притягнуті 3 німецьких інженери, а арешту зазнали 32 спеціалісти з Веймарської республіки⁵. Ці цифри свідчать про те, що у той час на території СРСР перебувало не так вже й мало іноземних спеціалістів. На початок 30-х років Радянський Союз мав технічні угоди з 27 німецькими та з 40 американськими фірмами⁶.

Слід зазначити, що процес розвитку технічного і технологічного співробітництва між СРСР та Німеччиною проходив за умов цілковитої таємності.

Американський дослідник А. Сеттон доходить висновку, що 95% радянських промислових підприємств одержували пряму технологічну допомогу з боку західних фірм у галузях автомобіле-, верстато-, машинобудування, розробки нафтових родовищ, будівництва тощо. Разом з тим сотні радянських інженерних та технічних спеціалістів, учених проходили стажування на підприємствах і в наукових закладах країн Заходу⁷.

Таким чином, міфи сталінської історіографії про тотальну блокаду СРСР з боку Заходу, м'яко кажучи, необгрунтовані, бо без цієї допомоги виконання п'ятирічних планів було б неможливим. У перших рядах таких західних спонсорів йшли німецькі фірми. Втім, після 1933 р. вони поступилися американським корпораціям, дорогою яким далеко небезвідплатно почав прокладати ще на початку 20-х років відомий підприємець і колекціонер художніх шедеврів (за безцінок вивезених з СРСР), «друг Лліча» Арманд Хаммер.

Традиції радянсько-німецького співробітництва увінчалися досить солідними результатами не тільки в роки Веймарської республіки, а й протягом усього міжвоєнного періоду. Німеччина залишалася одним з найбільших партнерів Радянського Союзу в галузі торгівлі та кредиту. В 1925 р. між обома країнами було укладено договір щодо кредиту на суму 100 млн. а в 1926 р. — ще на 300 млн. марок терміном на 4 роки. У 1931 р. відповідно до нової угоди СРСР одержав довгострокові кредити ще на суму 300 млн., марок. Основна маса цих коштів йшла на купівлю в Німеччині технології, машин і промислового обладнання переважно для верстатобудування в галузі військового виробництва. У 1931 р. питома вага Німеччини у торгівлі СРСР із західними партнерами становила 37, а наступного року — 47 %⁸.

Торгово-економічне і фінансове співробітництво між СРСР та Німеччиною у міжвоєнний період було лише одним боком медалі. Іншим — стали розширені контакти між двома країнами у військовій сфері — Червоною армією та рейхсвером (збройними силами Веймарської республіки, перейменованими пізніше на вермахт).

Будівничим ядра і структури майбутньої армії Німеччини, писав У. Черчілль, був генерал фон Сект⁹. Сам він був автором як явних, так і

таємних планів створення великої німецької армії — армії реваншу. Пізніше біограф генерала, вихованець рейхсверу Рібенау зазначав, що було б важко здійснити ту роботу, яка була здійснена в 1935—1939 рр., якби не зусилля Секта по відродженню керівного ядра рейхсверу*.

Без Секта сьогодні (1940 р.— *Авт.*), цитує У. Черчілль біографа генерала, «не існувало б генерального штабу..., який є дітищем багатьох поколінь, і який не може бути створений в один день, якими б талантами і працелюбністю не відзначалися офіцери». Сект наполягав на тому, щоб усі уроки першої світової війни ретельно вивчалися. Під його керівництвом розроблялися і були прийняті нові принципи навчання офіцерів та рядового складу, запроваджені найрізноманітніші навчальні курси, настанови та інші методичні матеріали¹⁰.

Генерал Сект мав далекосяжну мету. Замість 7 дозволених дивізій він планував мати як мінімум 63. В обхід версальських заборон на території Німеччини створювалася мережа цивільних аеродромів та заводів цивільного літакобудування. Штати управління цивільної авіації, аеродромного обслуговування та інших служб, зв'язаних з виготовленням, конструюванням та випробуванням літаків, були укомплектовані в основному колишніми військовими пілотами кайзерівської армії. Генерал створив також численні планерні клуби для підготовки майбутніх авіаторів. Хоча тут фон Сект шукав співробітництва з Радянською Росією. А для цього були у нього вагомі підстави. Бо контакти між Берліном і Москвою у військовій галузі, як уже зазначалося, мали початок ще в 20-му році під час радянсько-польської війни.

Відновлюючи контакти з командуванням РСЧА, генерал фон Сект виходив насамперед з інтересів Німеччини, якій за умовами Версальського договору заборонялося мати на озброєнні танки, авіацію, підводний флот, важку артилерію тощо, готувати свої офіцерські кадри.

Сталінська концепція «ворожого оточення» штовкала і радянське командування до співробітництва з рейхсвером насамперед на антипольській, а в більш широкому плані — на антиверсальській основі, що цілком збігалось із стратегічними цілями реваншу, які виношували німецькі генерали і у веймарський, і в гітлерівський період. Зрозуміло, що в 20-ті роки радянське керівництво, не зв'язане Версальським договором, розглядало Німеччину як можливого природного союзника з усіма наслідками, які випливали з цього.

Цілком закономірно, що слідом за підписанням Рапальського договору у квітні 1922 р., який надав Радянському Союзу режим найбільшого сприяння у торгівлі з Німеччиною, були досягнуті й таємні угоди про розширене військове співробітництво між двома країнами. Контакти періоду невдалої польської кампанії, у якій німецька сторона не наважилася взяти участь через побоювання одержати удар у спину з боку Франції, знайшли дальший розвиток.

Розширення німецько-радянських відносин було безпосередньо зв'язане із загостренням репараційної проблеми і введенням у Рур франко-бельгійських військ. Для з'ясування позиції Радянської Росії посол Німеччини У. Брокдорф-Ранцау здійснив спробу вступити в контакт з наркомом у військових справах Л. Троцьким. Підсумком зустрічі, яка відбулася між ними в кінці травня 1922 р. у Москві, судячи з доповідної записки німецького посла, було досягнення домовленості про співробітництво в галузі виробництва озброєнь та боєприпасів, а також про перспективи довготривалого економічного партнерства¹¹. При цьому Брокдорф-Ранцау особливо підкреслював значення підтримки Росії у можливій в майбутньому

конфронтації з Францією з репараційних питань, а також у зв'язку з порушенням останнього умов Версальського договору. Він також наводив висловлювання Троцького, який нібито пообіцяв йому у випадку конфлікту Францією надати пряму підтримку Німеччині, обумовивши її, по-перше позицією німецького уряду, а, по-друге, — позицією Польщі. У доповідній записці наводяться такі слова Троцького: «Якщо Польща на заклик Франції вторгнеться у Сілезію, то ми в жодному разі не залишимося бездіяльними ми не можемо цього витерпіти і заступимося»¹².

Лавіруванню німецької дипломатії сприяли переговори радянської делегації на чолі із заступником голови Реввійськради Є. Скляньським у Берлін у січні 1923 р.¹³. І хоча Скляньському не вдалося добитися яких-небудь конкретних угод, його місія проклала дорогу для розширення контактів між командуванням рейхсверу і РСЧА.

В подальшому основну масу зусиль по розширенню радянсько-німецького співробітництва в галузі як політичній, і економічній, так й військово-технічній взяв на себе посол у Берліні М. Крестинський¹⁴, який займав цей пост протягом майже 8-ми років.

Міжнародне становище та ускладнення становища Німеччини у зв'язку з Рурською авантюрою, зростаюча соціальна напруга в країні та активізація Комінтерну та прокомінтернівських елементів в КРН — все це створило додаткові труднощі у налагодженні відносин між Веймарською республікою та Радянською Росією. Рейхсканцлер Й. Вірт виступав за встановлення різнобічного співробітництва із східним партнером, особливо у галузі промислового будівництва. Він якраз і був одним із співавторів Рапальської угоди. У свою чергу рейхспрезидент Ф. Еберт, побоюючись ускладнення відносин із Заходом, вважав, що контакти з Радянською Росією повинні бути досить обмеженими. Він наполягав на лише дипломатичних відносинах. Однак у розв'язання цих розходжень цілком істотну частку внесла позиція головного замовника — рейхсверу. Вона якраз і вирішила суперечку на користь Й. Вірта.

В 1923 р. у надрах рейхсверу було створено спеціальний підрозділ «R» під легальним дахом «Асоціації сприяння торговому підприємству». Остання входила до складу управління озброєнь і попри обмежувальні параграфи Версальського договору налагоджувала виробництво заборонених видів зброї та військових матеріалів, підготовку військових кадрів в основному за межами Німеччини, насамперед, в СРСР¹⁵.

У міжвоєнні роки, особливо в 20-ті, рейхсвер та найбільші німецькі фірми досягли угоди про виробництво різноманітних видів зброї в Італії та Португалії. Однак її транспортування звідти було практично неможливим, бо розвідка Англії та Франції тримала європейські торговельні шляхи під постійним контролем. На Балтиці такий контроль їй налагодити не вдалося. Так Радянський Союз став головним партнером Німеччини у сфері військово-промислового співробітництва. СРСР був фактично закритий для європейських засобів інформації, що забезпечувало практично повну таємність такого співробітництва обох країн. Для здійснення прямих контактів з «Асоціацією» у Москві почала роботу спеціальна місія рейхсверу на чолі з О. Р. фон Нідермайером, законспірованим агентом зондергрупи «R» (російська назва «Вогру»), який діяв під псевдонімом Нойман. Його головним завданням було налагодити тісне співробітництво з радянськими підприємствами і з штабом РСЧА.

Ще влітку 1921 р. у супроводі заступника наркома Л. Карахана і співробітника Наркомату закордонних справ В. Колпа Нідермайер, а також

радник німецького посольства у Москві Г. Хільгер відвідали відомі ще з революційних часів військові заводи та верфі Петрограда, де рейхсвер мав намір розмістити свої замовлення. Головною метою поїздки було вивчення стану підприємств і складання кошторису на їх відбудову та переобладнання¹⁶. До першорядних завдань місії належало обрання місць дислокації навчальних центрів, полігонів, аеродромів для підготовки пілотів, командирів танків, льотчиків-спостерігачів, штурманів бомбардувальної авіації, а також офіцерів хімічної служби. Місія Нідермайєра була відомою ще під кодовою назвою «Центр—Москва», пізніше її очолював полковник Літ-Томсен.

Взимку — весною 1921—1922 рр. спільна військово-технічна комісія рейхсверу, «Круппа», «Юнкерса» домовлялася про укладення концесій з офіційними представниками РСФФР у Москві. Одночасно в Берліні велися переговори про спільну позицію Радянської Росії та Німеччини на очікуваній Генуезькій конференції та перспективи військового співробітництва. Найважливішим результатом цих широкомасштабних переговорів між рейхсвером та Наркоматом іноземних справ РСФФР була угода про розміщення замовлень «Вогру» на виробництво на радянській території до 1000 літаків, 300 польових та 300 важких гармат, 200 кулеметів, 200 бронеавтомобілів тощо¹⁷. При цьому «Вогру» гарантувала оплату виконання робіт, кредити для поповнення обладнання радянських заводів, забезпечувала контакти і контракти з провідними німецькими фірмами. Нема сумніву у тому, що саме з цих первістків радянсько-німецького військового виробництва у майбутньому виріс гігантський монстр військово-промислового комплексу, котрий до цього часу негативно позначається на економіці держав, які ще недавно входили до СРСР.

Спочатку у створений радянською стороною військово-промисловий трест, який фактично був структурною одиницею німецької військової промисловості «під парасолькою» РСФФР, увійшли заводи в Мотовилісі, Царицині (артилерія), Рибінську, Ярославлі (авіація), багато інших підприємств різного профілю, які працювали на озброєння як рейхсверу, так і РСЧА¹⁸.

Великомасштабною акцією у цій галузі стало підписання концесійного договору з фірмою «Юнкерс» про виробництво металевих літаків та моторів до них. У 1922 р. фірма приступила до переобладнання заводу в Філях, а в 1924 р. вже почала випускати на ньому щорічно по кілька сотень літаків. Тих самих, на рифленій обшивці яких розміщувалися яскраві написи про «ультиматум лорду Керзону», що відомо багатьом по хрестоматійних фотознімках у підручниках з історії СРСР. Крім «Юнкерса», з радянськими замовниками, як вже зазначалося, активно співробітничала фірма «Круппа», яка спеціалізувалася на випуску гармат, танків і снарядів. Танкові двигуни та авіамотори виготовляли підприємства, оснащені обладнанням відомої компанії «БМВ», отруйні речовини і стрілецька зброя були предметом турбот відповідно фірм «Берсоль» і «Карл Вальтер». На радянських підприємствах пускали коріння й інші німецькі фірми. Наприклад, при безпосередній участі капіталу і технічних спеціалістів фірми «Блом унд Фосс» на верф'ях Миколаєва і Ленінграда для Німеччини було налагоджено виробництво заборонених Версальським договором підводних човнів¹⁹.

Отримувала це озброєння й Червона армія. Їй надходили важкі кулемети «Максим», «Кольт», легкі — «Браунінг» і «Льюїс», артилерійські установки різних систем, танки типу «Рено», які виготовлялися на одному з підмосковних заводів з німецькою допомогою²⁰, тощо.

Зауважимо, що повний обсяг західної (не тільки німецької, а й фран-

цузької, англійської та американської) економічної, технічної та кредитної допомоги Радянському Союзу до цього часу залишається невідомим, бо такі дані тривалий період були цілком таємними. У цьому були зацікавлені не тільки партійні керівні кола, які боялися дискредитувати себе співробітництвом з ненависним «світовим капіталом», а й західні партнери, які не бажали афішувати свої зв'язки з одіозним сталінським тоталітаризмом.

Якщо СРСР був зацікавлений насамперед в економічному і технологічному співробітництві з Веймарською республікою, то рейхсвер мав дві мети: по-перше, — виробництво зброї і, по-друге, — навчання опануванню нею німецьких офіцерів та інструкторів. Відповідно до «зустрічного плану» рейхсверу на території Радянського Союзу у 1924 р. була створена авіаційна школа під Липецьком. Цьому передували інтенсивні переговори між фон Сектом і К. Радеком, а також наркомом повітряного сполучення А. Розенгольцем.

Спочатку в цій школі на закуплених у голландців 100 винищувачах фірми «Фоккер» (відома марка гітлерівського винищувача і штурмовика. — *Авт.*) проходили перепідготовку колишні пілоти кайзерівської армії. Потім до неї почали прибувати курсанти-новобранці. Вони навчалися водінню та обслуговуванню літаків. Крім того, там випробувалися серійні літальні апарати, відпрацьовувалися їх бойове застосування, тактика повітряного бою, взаємодія з наземними частинами тощо. Пізніше ці кадри та їх досвід стали основною ударною силою гітлерівських «Люфтваффе» (повітряних сил). До 1934 р. в Липецькій авіашколі пройшли підготовку близько 450 пілотів-винищувачів, штурманів, стрільків-радистів²¹. Багато з них стали близькими соратниками «першого льотчика» Німеччини Германа Герінга.

«Таємні військово-технічні лабораторії рейхсверу» (таку офіційну назву вони мали) готували на радянській території також танкістів та інженерів-хіміків. Спеціальна танкова школа рейхсверу була створена у 1926 р. під Казанню. Саме там і випробувався первісток «радянського» танкобудування «Т-26», а потім і наступні моделі танків, виготовлених на заводах, побудованих за німецькою допомогою. Як і пілоти, випробувачі танків для конспірації були одягнені у форму командирів Червоної армії, але без знаків розрізнення²². До речі, у цій школі побував відомий у майбутній війні воєначальник механізованих частин Гейнц Гудеріан.

Уважно стежив за цим процесом і М. Тухачевський — талановитий воєначальник, який пізніше був репресований і не дожив до початку другої світової війни. Він займав у середині 20-х років пост начальника штабу РСЧА. У доповідній записці на ім'я Сталіна у грудні 1927 р. М. Тухачевський наполягав на форсованому переозброєнні Червоної армії, створенні сильної авіації з великим радіусом дії. При цьому головним він вважав необхідність створення могутніх таранних з'єднань сухопутної армії. Саме Тухачевському належала ідея створення повітряно-десантних військ, бронетанкових з'єднань, оснащених швидкохідними танками, які мали б стійкий радіозв'язок з літаками прикриття. Для цього він пропонував розвивати оборонну промисловість, здатну виробляти не тільки танки і літаки, а й засоби зв'язку, найновіші види озброєнь для піхоти та артилерії. Тухачевський, зокрема, пропонував довести випуск танків до 50—100 тис.²³.

К. Ворошилов, полум'яний прихильник кавалерійських рейдів, піддав цей план Тухачевського гострій критиці. «Старого друга» підтримав і «батько народів». В результаті Тухачевський був звільнений з посади, яку він обіймав, і направлений командуючим Ленінградським військовим округом.

Тільки в травні 1932 р. Сталін визнав свою помилку й правоту Тухачевського і, приймаючи пропозиції останнього про технічне переозброєння армії, призначив його начальником озброєнь РСЧА і заступником наркома²⁴.

Тут доречно згадати про співробітництво між вищими ешелонами Червоної армії та рейхсверу. У вересні 1925 р. представники радянського командування на чолі з М. Тухачевським (тоді помічником начальника штабу РСЧА) вперше були присутніми на маневрах рейхсверу. Це був візит-відповідь. Незадовго до цього з такою ж метою в СРСР побувала німецька делегація у складі полковника О. фон Штюльпнагеля, відомого згодом воєначальника вермахту, та майора Х. Фішера²⁵. Аж до початку 30-х років такі обміни делегаціями між двома військовими відомствами були регулярними. Більше того, в цей період Німеччина була чи не єдиною країною, високопоставлені офіцери якої брали участь у великих маневрах та навчаннях Червоної армії²⁶. Ці відносини особливо зміцніли після підписання у квітні 1926 р. в Берліні радянсько-німецького договору про нейтралітет і ненапад. Відомо, що на навчаннях рейхсверу не раз були присутніми, крім М. Тухачевського, В. Путна, В. Триандафіллов, І. Уборевич, Й. Якір, О. Корк, Р. Ейдман, К. Мерецков, О. Єгоров та інші відомі радянські воєначальники. Багато командирів провели у Німеччині по кілька місяців, проходили там курс навчання в академії Генштабу, яка функціонувала напівлегально. Зокрема, І. Уборевич пробув там 13 місяців²⁷. Набутий у Німеччині досвід він з успіхом використав пізніше, командуючи Білоруським військовим округом.

Не всі в Німеччині однаково ставилися до розширення радянсько-німецького військового співробітництва. Обережно ставився до цієї проблеми посол у Москві У. Брокдорф-Ранцау. Він вважав, що це може викликати негативну реакцію з боку країн Антанти. Та згодом він змінив свою думку, вважаючи, що слідом за військовими відносинами можна буде стабілізувати і політичні. Як бачимо, досвідчений дипломат добре розбирався у кремлівських таємницях. Проте і він не міг сподіватися, що справа зайде так далеко і Сталін підпише фактично союзний договір з Гітлером.

Х. фон Сект та В. Бломберг вимагали від своїх підлеглих навчати радянських командирів німецьким військовим методикам з усією серйозністю. При цьому вони виходили з того, що взаємні контакти у галузі штабного співробітництва і військового виробництва вигідні насамперед Німеччині, оскільки дають їй змогу обходити обмежувальні статті Версальського договору, озброювати рейхсвер сучасними видами зброї та готувати офіцерські кадри, а також проводити в СРСР випробування нових видів озброєнь в обхід контрольних місій та різного роду комісарів Ліги націй.

Безсумнівну вигоду від цього одержувала й радянська сторона, хоча в одній із доповідних записок за підсумками військового співробітництва на січень 1927 р. говорилося що СРСР одержав «тільки частково придатне обладнання». У той же час М. Крестинський зазначав, що взаємні контакти РСЧА і німецького військового відомства несуть очевидну вигоду Радянському Союзу, оскільки дають можливість знайомитися з «усякого роду технічними досягненнями в німецькій армії». Те ж, що надається німцям для обміну, «нам нічого не коштує, оскільки все вони сплачують за свій рахунок, а в глибинах СРСР легко знайти непомітне місце для всякого роду шкіл та ін. невеликих німецьких закладів»²⁸.

Неоднозначні оцінки результатів радянсько-німецького співробітництва можна пояснити його особливою таємністю, а також тим, що на кінець 20-х років Німеччина дедалі більше почала орієнтуватися на Захід.

Якщо продовжити міркувати щодо того, кому це співробітництво було вигіднішим — СРСР чи Німеччині, то слід врахувати не тільки часом кон'юнктурні думки учасників подій, а й висновки дослідників наступних років. А. Ахтамазян вважає, що озброєння та боезапаси, одержані рейхсвером з 35-ти радянських військових заводів, безумовно, зміцнили німецькі збройні сили, оскільки такі види озброєнь та отруйні речовини «німці не могли виробляти на своїй території чи купити у якій-небудь іншій країні». Зростання ж могутності радянських сухопутних сил розглядалося як терпиме, оскільки обидві країни не мали спільного кордону. Для радянських військових органів становили інтерес оперативні і тактичні розробки німецьких штабів, їх досвід в організації штабної служби, застосуванні технічних засобів²⁹.

Спираючись на співробітництво з радянською стороною, констатує М. Геллер, генерал фон Сект міг створювати рейхсвер в обхід Версальського договору, оснащувати його найновішою зброєю, яка виготовлялася в СРСР. Червона армія, на його думку, також отримувала користь: військові спеціалісти проходили стажування в Німеччині, промисловість одержувала нову технологію. Разом з тим дослідник зазначає, що, оскільки Сталін поступово винищив усіх офіцерів та генералів, які побували в Німеччині або зустрічалися з німецькими офіцерами, то зрештою користь отримала тільки німецька сторона³⁰. З цим висновком відомого на Заході радянолога важко не погодитися.

За інерцією військове радянсько-німецьке співробітництво деякий час продовжувалося і в 30-ті роки.

Незважаючи на те, що Гітлер прийшов до влади на антиєвропейських, антибільшовицьких і реваншистських гаслах, під тиском військово-промислового комплексу він вимушений був підтвердити Берлінський договір і навіть розширив його, надавши можливість СРСР отримати кредит у сумі 200 млн. марок для купівлі технологічного обладнання³¹.

1935—1936 рр. пройшли під знаком інтенсивних пошуків радянською стороною діалогу з берлінськими керівними колами. Влітку 1935 р. довірена особа Сталіна Д. Канделаки, радянський торгпред у Німеччині, веде переговори з президентом рейхсбанку Я. Шахтом. Мета — розширити досягнуту у березні того ж року кредитну угоду строком на 5 років. Саме ця угода дала Сталіну привід заявити на засіданні політбюро ВКП(б), що, надаючи СРСР такі великі займи (200 млн. марок), Гітлер не може воювати проти СРСР. Ділові кола, а «саме вони правлять», не можуть йому цього дозволити³².

Тривалі перипетії весни — літа 1939 р. завершилися підписанням 19 серпня господарського договору, а 23 серпня — пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною. Це означало хоча й тимчасовий, а все ж союз двох диктаторів. Гітлерівська схема політичного маніпулювання в Європі була на той час завершена.

Оцінюючи пакт, Л. Троцький, який стояв біля витоків німецько-радянського співробітництва в 20-ті роки, писав: «Для нападу на Польщу і для війни проти Англії та Франції Гітлеру необхідний був доброзичливий «нейтралітет» СРСР... плюс радянська сировина. Політичний і торговий договір забезпечує Гітлеру і те, і інше»³³. Після підписання пакту про ненапад стримуючі фактори, які стояли на шляху гітлерівської агресії, були усунені.

Докладний аналіз радянсько-німецького військового співробітництва у 30-ті роки має стати предметом окремого спеціального дослідження.

- ¹ Newtman V. The Captured Archives. The Story of the Nazi — Soviet Documents.— London, 1948.— P. 75.
- ² Шеллебергер В. Секретная служба Гитлера: Мемуары начальника управления шпионажа и службы безопасности СД.— К., 1991.— С. 23.
- ³ Там же.
- ⁴ Newtman V. Op. cit.— P. 29.
- ⁵ Геллер М., Некрич Н. Утопия и власти: История Советского Союза с 1917 года до наших дней.— Лондон, 1989.— С. 223—224.
- ⁶ Sutton Anthony C. Western Technology and Soviet Economic Development. 1917—1930.— Stanford University, 1972.— P. 203—205, 320, 348.
- ⁷ Ibid.— P. 348.
- ⁸ Центр. держ. арх. нар. г-ва (Москва). Коллекція документів Наркомзовнішторгу СРСР (далі ЦДАНГ, Москва).
- ⁹ Черчилль У. Вторая мировая война.— М., 1991.— Т. 1.— С. 36—38.
- * За умовами Версальського договору строк служби офіцерів обмежувався 25 роками. Крім того, чисельність офіцерського корпусу скорочувалася майже в 9 разів — з 34 до 4 тис. чол. Саме у зв'язку з цим поряд з 100-тисячним рейхсвером, який існував офіційно, функціонував «чорний» рейхсвер під висівками різних департаментів, наукових, культурних, громадських організацій. Практикувалося і нелегальне навчання солдатів. Таким чином вже на початку 20-х років Сект домігся того, що обмежувальні параграфи Версальського договору були порушені.
- ¹⁰ Там же.
- ¹¹ Müller R.-D. Das Tor zur Weltmacht. Die Bedeutung der Sowjetunion für die deutsche Wirtschafts- und Rüstungspolitik zwischen den Weltkriegen.— Boppard am Rhein, 1984.— S. 104.
- ¹² Politische Archiv des Auswärtigen Amtes.— Bonn. Büro Reichsminister.— Bd. 5, Bl. 552721.
- ¹³ Müller R.-D. Op. cit.— S. 104.
- ¹⁴ Див.: Нов. і новейш. история.— 1990.— № 5.— С. 9—22; Междунар. жизнь.— 1990.— № 6.— С. 107—124.
- ¹⁵ Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки, 1933—1945.— М., 1991.— С. 12.
- ¹⁶ Hilger G. Wir und Kreml.— Bonn, 1964.— S. 189—198.
- ¹⁷ Арх. зовн. політики Росії, ф. 082, оп. 4, т. 4, 9, 8, арк. 104; ф. 0165, оп. 2, т. 111, спр. 61, арк. 34—98 (далі АЗП).
- ¹⁸ Военно-историч. журн.— 1991.— № 9.— С. 6—7.
- ¹⁹ Там же.— С. 6—8.
- ²⁰ Геллер М., Некрич А. Указ. соч.— С. 223—227.
- ²¹ Военно-историч. журн.— 1991.— № 9.— С. 6—8; Красная Звезда.— 1990.— 24 нояб.
- ²² Нов. і новейш. история.— 1989.— № 1.— С. 114—131; 1990.— № 5.— С. 3—24.
- ²³ Шетин Ю. А., Старков Б. А. Красный маршал.— М., 1990.— С. 221—222.
- ²⁴ Там же.— С. 224. У той час на озброєнні РСЧА були далекі від досконалості легкі танки, створені на базі англійської моделі танка «Крістлі». І все ж як навчальний засіб вони відповідали необхідним вимогам (Военно-историч. журн.— 1989.— № 7.— С. 49).
- ²⁵ АЗП, ф. О., оп. 13, т. 87, спр. 50123, арк. 19.
- ²⁶ Военно-историч. журн.— 1991.— № 9.— С. 9.
- ²⁷ Красная Звезда.— 1990.— 24 нояб.; Военно-историч. журн.— 1991.— № 9.— С. 9.
- ²⁸ АЗП, ф. 0165, оп. 5, т. 123, спр. 146, арк. 165—169; оп. 7, т. 138, спр. 221, арк. 30—33.
- ²⁹ Ахтамаян А. А. Военное сотрудничество СССР и Германии в 1920—1933 гг. (по новым документам) // Нов. і новейш. история.— 1990.— № 5.— С. 3—24.
- ³⁰ Геллер М., Некрич А. Указ. соч.— С. 323.
- ³¹ Newtman V. Op. cit.— P. 34.
- ³² ЦДАНГ, Москва, Коллекція документів Наркомзовнішторгу СРСР; Krivitsky W. G. In Stalin's Secret Service.— N. Y., 1939.— P. 15.
- ³³ Троицкий Л. Германно-советский союз // Даугава.— 1990.— № 3.— С. 112.

В. С. Батюк (Дрогобич)

Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648—1654 рр. у працях дослідників із західної діаспори

Дане повідомлення є спробою взяти участь у дискусії, яка розгорнулася на сторінках «Українського історичного журналу» з приводу статті В. А. Смолія і О. І. Гуржія «Становлення української феодальної державності»^{*}.

Ця проблема є нині однією з пріоритетних. Для її переосмислення необхідно поглиблено вивчати нові джерела. Важливими у цьому плані є надбання з арсеналу української історіографії.

Серед них чільне місце належить працям науковців української діаспори 50—80-х років. Саме в той час історіографія України перебувала під впливом положення «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією» про те, що в роки визвольної війни лише почався «процес складання української державності»¹, який очолив Б. Хмельницький. Не випадково у передмові до тритомного збірника документів і матеріалів «Возз'єднання України з Росією» відзначалося: «Знаходячись під іноземним гнітом, будучи роз'єднаним в економічному і політичному відношеннях, український народ не мав можливості створити свою державу (Виділене авт.— В. Б.). Для цього існував лише один вихід: боротьба за своє самостійне національне існування і розвиток в союзі з російським народом і при його допомозі»².

Водночас дослідники з української діаспори захищали й розвивали концепцію українського національного будівництва, сформульовану їх попередниками в 20—40-і роки нашого століття. Особливо велика роль у цій справі належить історикам та правознавцям Українського вільного університету** в Мюнхені, і насамперед професорам О. Оглоблину, Н. Полонській-Василенко, Л. Окіншевичу та Б. Крупницькому.

Ще в 1949 р., характеризуючи гетьманську державу (1648—1781 рр.), професор Л. Окіншевич обґрунтовано доводив, що, оскільки повстання козацького війська, очолюваного гетьманом Б. Хмельницьким, принесло перемогу і козацька влада від того часу зосередила у своїх руках усі функції управління українською придніпрянською територією, то слід говорити про народження (вірніше, відновлення) Української держави³⁻⁴.

Цю думку розвивають професор О. Оглоблін у спеціальних працях, присвячених Хмельниччині⁵, дослідник Р. Млиновецький⁶ та канадський історик О. Субтельний⁷.

Деякі історики діаспори, зокрема професор О. Оглоблін, з нових позицій аналізують причини визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Так, відкидається традиційна думка про те, що вони були пов'язані з економічним зубожінням й духовним гнітом у Наддніпрянській Україні в кінці XVI—першій половині XVII ст. О. Оглоблін доводить, що на Україні в той час всебічно розвивалися продуктивні сили, вона стала справжнім духовним центром усього православного світу, а Київ — осередком науки і

культури. В процесі активного розвитку української суспільної думки формувалося те середовище, в якому народилася ідея української національної революції⁸.

Очевидно, що ця ідея своїм корінням міцно вросла у народний ґрунт. Як зауважує професор О. Субтельний, населення Наддніпрянщини, яке не знало тягара кріпаччини, вважало, що йому законно належить статус вільного люду, а ця віра значно посилювала готовність до боротьби з поляками за свою незалежність⁹.

За таких обставин ще напередодні Хмельниччини, як стверджує професор О. Оглобин, на Україні сформувалося кілька концепцій державно-політичного устрою українських земель. Перша з них — концепція ягеллонського легітимізму, тобто визнання можливості й доцільності дальшого існування українських земель у складі Речі Посполитої, але як окремої автономної одиниці. Її активно відстоювали такі представники української шляхти і духовенства, як А. Кисіль, П. Могила, С. Косів та ін.

Друга концепція передбачала утворення Руського князівства, або Великого князівства Руського, поза межами Речі Посполитої. Вона належала українським шляхтичам — протестантам (аріанам), але не набула поширення, оскільки протестантизм на Україні не мав міцного ґрунту.

Існувала й третя, недостатньо оформлена ідеологічно концепція — московіфільства, якій активно протистояла згадана вже концепція ягеллонського легітимізму. У провідних козацьких колах задовго перед 1648 р. виникла концепція утворення держави «козацького панства». Ця держава повинна була охопити старі терени Наддніпрянщини і землі нової української колонізації, які козацтво давно і слушно вважало за набуток своїх плуга й шаблі¹⁰.

На думку професора О. Оглоблина, ідея «козацького панства» пов'язана з традиціями старої українсько-руської державності, що існували на Україні й за часів Литовсько-Руської держави та польського панування після Люблінської унії 1569 року. Вони були живі в колах української православної шляхти та вищого духовенства. Від часів гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного ці традиції входили до ідеологічного арсеналу козацтва. Про це добре знали в Польщі і в Західній Європі. Зокрема, семигородський князь Бетлен-Габор у 1628 р. говорив, що «козацький народ може відділитись від Польщі й збудувати окрему Річ Посполиту.., якщо тільки знайде для своїх змагань розумного та шляхетного вождя й ініціатора»¹¹. Такий вождь з'явився в особі Богдана Хмельницького.

Висновки професора О. Оглоблина про державно-політичні концепції устрою українських земель напередодні Хмельниччини заслуговують на пильну увагу, тим більше, що українським радянським історикам вони, очевидно, залишалися невідомими. Так, В. С. Степанков, який одним з перших включився у дискусію з приводу Української козацької держави і опублікував в «УІЖ» змістовну статтю, твердить, що напередодні визвольної війни «внаслідок 350-річного іноземного панування та денаціоналізації панівного класу в політичній свідомості українського суспільства не існувало ідеї створення національної держави»¹²⁻¹³.

Проблему майбутнього державно-політичного устрою України, як стверджує професор О. Оглобин, було порушено на початку Хмельниччини. Перемоги військ Б. Хмельницького весною і восени 1648 р. підірвали не лише військові сили, але й політичні та ідеологічні підвалини Польської держави, ліквідували її зверхність на Наддніпрянській Україні і були основними чинниками у відродженні української державності. Ко-

заччина стала панівною силою, провідником українського народу й державною владою на його території.

Перед нею постали великі труднощі, оскільки ні практично, ні теоретично вона не була підготовлена належним чином до нової ролі. В процесі формування державно-політичної програми Б. Хмельницького знову починається змагання концепцій, що виникли ще до визвольної революції. Однак оскільки на той час була зруйнована ідея ягеллонського легітизму, на передній план висуваються дві основні форми: традиційна стара руська держава (князівство Руське) і козацька держава Війська Запорозького¹⁴.

З одного боку, Б. Хмельницький приймає ідею старої державної традиції княжої України, яка зміцнилася в ньому самопочуття й самоповагу українського монарха — «самодержця руського». Проте слід було врахувати й концепцію нової козацької держави. «Пишні шати княжої України,— писав з цього приводу професор О. Оглоблин,— були дещо архаїчні й не зовсім зручні для козацької Держави, що виникла внаслідок революційного зриву. Київській великокняжій традиції було затісно в новій українській столиці,— козацькому Чигирині з його пуритансько-демократичними звичаями»¹⁵.

Водночас О. Оглоблин вказав і на той факт, що українські політичні кола прагнули знайти компроміс між ідеями козацької державності та шляхетського Князівства Руського. Під впливом вищого київського духовенства в 1648 р. виникає, а на початку 1649 р. оформляється концепція двовладдя. Суть її полягала в тому, щоб створити на Наддніпрянській Україні удільне «панство українське», де влада була б поділена між гетьманом (Військом Запорозьким) і Київським митрополитом (Українською церквою). Цю ідею підтримав Б. Хмельницький, але повністю відкидав польський уряд¹⁶.

Тоді Б. Хмельницький рішуче і сміливо висуває власну програму Української козацької держави, в основі якої лежала ідея української соборності. Про це свідчить його заява польським комісарам у Переяславі в лютому 1649 р.: «...Виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей о шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашую. Поможет мі то чернь всяя по Люблин і Краков, которой я не отступлюсь, бо то права рука наша, — люди которіє, холопства не витерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда всяя. Притім Тугай-бей близько мене єсть..., готов все учинити, що я захочу. Зараз вічна наша козацька з ними приязнь, которой світ не розірве. За границу на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні і Подолу і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи. Туди я загоню больш можних ляхів, дуків і князів а будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні, а захочет лі хліба которий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет, на короля не брикаєт»¹⁷.

Державно-політичне життя України набуло форми політичної організації Війська Запорозького. Це давало беззаперечну перевагу ідеї «козацького панства». Подальші воєнні й політичні успіхи Б. Хмельницького розширювали межі «козацького панства» і збільшували питому вагу козащини в організації козацької держави.

Дослідник Р. Млиновецький рішуче відкинув претензії окремих науковців до гетьмана Б. Хмельницького за те, що він не створив «селянської держави», наголосивши при цьому, що війну під його проводом слід вважати

передусім національною, а не селянською революцією. В часи Б. Хмельницького у світі не існувало жодної селянської держави, рівень селянства (політичний, культурний, освітній і т. д.) був дуже низький для цього. «З огляду на довгий час неволі національної, — підкреслив Р. Млиновецький, — мало хто з початку повстання, саме з селянських і почасти з козацьких верств, думав про відновлення державності...»¹⁸. Однак хибною є його теза: «...Не висвітлено вистарчаючо, чи мав таку ідею (відновлення державності — В. Б.) на початку і сам Хмельницький»¹⁹. Документи та дослідження свідчать, що таку програму Б. Хмельницький мав. Коронний гетьман М. Потоцький у листі до короля Владислава IV від 21 березня 1648 р. писав, що козаки не тільки прагнуть усунути встановлену Річчю Посполитою владу, а «бажають також самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями й чужими правителями і чинити все, що лише захочеться їх волі та бажанню»²⁰. Через два місяці, перебуваючи в татарському полоні, М. Потоцький дізнався від Тугай-бея, що козаки вимагають, «щоб по Білу Церкву мали незалежну і відокремлену державу». В інших документах вимоги Запорозького Війська передаються так: «Щоб по саму Білу Церкву воеводів і старостів не було, тільки хочуть, щоб їх країна могла називатися вільним козацьким князівством»²¹.

У будівництві Української держави Б. Хмельницький геніально синтезував ідею старої княжої України-Русі з новою ідеєю козацької державності. Одночасно в організації верховної влади в Україні гетьман зважив й на тогочасну практику ряду європейських держав. З цього приводу професор О. Оглоблин відзначив: «Збудована ним (Хмельницьким — В. Б.) Українська держава відродила великодержавний дух Київської імперії Рюриковичів, втілений в нових формах Гетьманської держави, зроблених з доброго й міцного козацького матеріалу на модерний європейський зразок»²². Утворення Української козацької держави як спадкоємиці старої Руської (Київської) імперії було найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення²³.

На думку істориків УВУ, найзначніша роль Б. Хмельницького в історії України — не полководець, хоч й великий, не дипломат, хоч й блискучий, а державний діяч, бо він «зумів розбурхане повстанням море... перетворити в міцну державну, зі стрункою системою адміністрації, з новими законами, з новим соціальним ладом... державу, з якою шукали союзу та зв'язків великі держави»²⁴. В усіх галузях державного будівництва — у війську, адміністрації, фінансах, суді, церковних відносинах, культурноосвітній діяльності, економіці — Б. Хмельницький виступає як діяч вищого гатунку. Він вміло добрав собі помічників і створив не тільки державний апарат, але й ту провідну верству Української козацької держави, яка потім, незважаючи на всі труднощі і поразки, зуміла цю державу відстояти. Професор О. Оглоблин вважає, що найяскравіше державний геній Б. Хмельницького виявився в організації верховної влади Української держави²⁵.

Зважено поставились історики діаспори до державного союзу України з Росією. В дослідженнях професорів О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного проаналізовано зовнішні та внутрішні причини, що призвели Україну до Переяславської угоди. Надзвичайно складне становище країни стало критичним у 1653 р. Дуже важкою була військово-стратегічна ситуація, що фатально ускладнилася третьою зрадою під Жванцем союзника Б. Хмельницького — Кримського хана. Це загрожувало Україні війною союзників з Польщею.

Країна переживала внутрішню економічну й політичну кризу. Шість років розпачливої і виснажливої війни, тотальні мобілізації населення, польські карні експедиції, татарські грабунки, різні стихійні лиха, знищення сільського господарства і багатьох промислових підприємств, ізоляція українського господарства від Центральної та Західної Європи — все це не лише руйнувало економіку України, але й загрожувало паралізувати подальшу воєнну боротьбу за незалежність.

У такій обстановці зростали втома і невдоволення народу. Загрозливих розмірів набував еміграційний рух українського населення. Тисячі втікачів знаходили притулок на Слобідській Україні і в Московщині. Відновлення прав шляхти й повинностей українського населення на підставі Зборівської й Білоцерківської угод і активна допомога козацької влади при здійсненні цих прав викликали протести серед селян і рядового козацтва, й зокрема повстання не тільки проти польської шляхти, а й козацької влади. Іскра незадоволення гетьманським урядом постійно жевріла на Запорозжі. Грізний характер мала опозиція серед козацької старшини — соратників Б. Хмельницького, які винесли на собі тягар перших років боротьби. Мало популярною серед них була й молдавська політика Б. Хмельницького.

Однак головною проблемою залишалися українсько-польські відносини. «Жодного компромісу, — пише професор О. Оглоблин, — тут вже не могло бути. «Стіна з стіною зудариться — одна впаде, друга встоїться» — ці слова Богдана ще в 1649 році набули тепер фатального значення. Колись він думав, що «Лядська земля згине, а Русь буде панувати того ж року, незабаром». Та досвід 6 років важкої боротьби показав гетьманові, що Польську державу не подолати одним ударом, тим паче, що міжнародне становище Польщі, несприятливе перед 1648 р., змінилося на краще. Молода Українська держава потребувала міцної, концентрованої військово-політичної допомоги ззовні, бо політична підтримка Туреччини була недостатня, а військова поміч Криму виявилася дуже непевною й навіть шкідливою для України»²⁶.

За таких обставин, робить висновок професор О. Субтельний, Б. Хмельницький не міг проголосити Україну незалежною державою. До вищезгаданих причин додавалося ще й те, що головним поштовхом до визвольної війни було «прагнення народних мас позбутися соціально-економічних лих, і для багатьох українців те, як ці проблеми вирішили — при своїй владі чи чужій, — було справою другорядною. Нарешті, у Східній Європі XV ст.*** суверенітет ототожнювався не з народом, а з особою законного (тобто загальновизнаного) монарха. З огляду на те... Хмельницький... змушений був знайти для України зверхника ... монарха, що міг би забезпечити новосформованому й автономному суспільству законність і захист»²⁷.

О. Оглоблин і Н. Полонська-Василенко показали підступну політику Москви по відношенню до України протягом шести років визвольної війни, коли та спостерігала за її спустошенням. Це була політика знекровлення противників з тим, щоб згодом мати справу з козаками як з підданими, а не рівноправними союзниками. «І це робилося в той час, — відзначає Н. Полонська-Василенко, коли Союз з Україною був конче потрібний для Москви з різних поглядів: він відкривав шлях до Чорного моря і на захід, забезпечував їй панування на сході, а головне — трагічне становище України загрожувало Москві або захопленням її Польщею, або союзом її з Туреччиною, чим не раз лякав Москву Хмельницький. Союз з Україною був дуже бажаний для Москви тим, що забезпечував її мілітарні інтереси. Україна мала

300 000 випробуваного, досвідченого, найкращого на Сході Європи війська. Всі ці умови робили союз з Україною кінче потрібним Москві»²⁸.

В дослідженнях істориків УВУ вказано і на той факт, що Переяславська угода 1654 р. не змінила державного статусу України і титулу влади її гетьмана. На Україні існували власні: уряд, військо, зовнішня політика, суспільний та економічний устрій, законодавство і судівництво, церковно-культурне життя. Голова держави гетьман Війська Запорозького обирався довічно. Єдиною ознакою, скоріше символом зверхності московського царя, був його новий титул («Царь Малой России великий князь Киевский и Черниговский») і наявність московської залози в Києві²⁹.

В руках Б. Хмельницького залишалася вся повнота державної влади щодо внутрішніх справ України та її зовнішньої політики, яку він проводив самостійно і незалежно. Гетьман залишався государем і гетьманом Української держави, «зверхнішим владцею і государем отчизни нашої», як його називали офіційні українські документи³⁰. Державний статус України за Хмельниччини здобув міжнародного визнання. В Корсунському союзному договорі із Швецією 6 жовтня 1657 р. українців називають «народом вільним і нікому не підлеглим»³¹.

У зв'язку з цим серед дослідників діаспори існують різні погляди на еволюцію характеру влади Б. Хмельницького. Так, професор О. Субтельний стоїть на позиції, що, незважаючи на всю популярність Б. Хмельницького, він ніколи не мав визнання як особа законного (тобто загальновизнаного) монарха³². Більшість дослідників УВУ одноставно вважають, що з плином часу в Українській державі дедалі виразнішою ставала тенденція до династичності й спадковості гетьманської влади³³. Зокрема, професор Л. Окіншевич відзначив, що у відносинах Б. Хмельницького з органами центральної влади після 1654 р. відбувався поворот від республіканського начала до монархічного³⁴.

Погоджуючись в принципі з тим, що влада Б. Хмельницького була не меншою, ніж у монарха, професор Б. Крупницький висловив сумнів щодо категоричності такого твердження. Він писав: «Але це була влада того, хто створив козацьку державу, це була влада вождя, що здобув собі безмежний авторитет в очах народу. Б. Хмельницький був фактичним монархом — але й не більше. В очах чужого світу тодішня Україна була республікою. Архієпископ Парчевич, посол цісаря Фердинанда III, прибувши до Чигирини 1 березня 1657 р., в своїй промові так іменує гетьмана і Військо Запорозьке: «Відкриваю це слово батьківської любови святого цісарського масстату... перед світлою й велиліпною твоєю вельможністю і перед вельможними советниками, що становлять цю славу й войовничу Республіку»³⁵.

Це лише окремі положення, почерпнуті автором даної розвідки з тих нечислених праць дослідників української діаспори, які були в його розпорядженні.

Неоціненною справою було б, якби «Український історичний журнал» опублікував на своїх сторінках найважливіші праці дослідників української діаспори, зокрема В. Липинського****, С. Томашівського, В. Галайчука, С. Іваницького, О. Оглоблина, Л. Окіншевича, Н. Полонської-Василенко та інших. Це відкрило б для дослідників і шанувальників історії України, та й для широкого читацького загалу, багато чудових сторінок нашої славної минувшини.

- * Див. Укр. іст. журн.— 1990.— №10.
- ¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954) // 300 років возз'єднання України з Росією: Науковий збірник Львівського державного університету ім. Івана Франка.— Львів, 1954.— с. 6.
- ² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 7.
- ** Далі — УВУ.
- ³⁻⁴ Енциклопедія Українознавства: В 2 т., 3 кн.— Т. 1.— Кн. 2.— Мюнхен—Нью-Йорк, 1949.— С. 643.
- ⁵ Оглоблин О. Хмельниччина і Українська державність. Лекція 1.— Нью-Йорк, 1954; Українсько-Московська угода 1654.—Нью-Йорк—Торонто, 1954; Думки про Хмельниччину.— Нью-Йорк, 1957.
- ⁶ Млиновецький Р. Історія Українського народу // Нариси політичної історії.— Українське наукове видавництво, 1953.— С. 172.
- ⁷ Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 124.
- ⁸ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.— С. 11—19.
- ⁹ Субтельний О. Україна: Історія.— С. 116.
- ¹⁰ Оглоблин О. Хмельниччина і Українська державність.— С. 15—16.
- ¹¹ Оглоблин О. Хмельниччина // Енциклопедія Українознавства: В 10 т.— Т. 10.— Париж—Нью-Йорк, 1984.— С. 3607.
- ¹²⁻¹³ Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // Укр. іст. журн.— 1991. № 9.— С. 118.
- ¹⁴ Оглоблин О. Хмельницький і Українська державність.— С. 19.
- ¹⁵ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.— С. 85.
- ¹⁶ Оглоблин О. Хмельницький і Українська державність.— С. 21; Хмельниччина // Енциклопедія Українознавства.— Т. 10.— С. 3607.
- ¹⁷ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы.— Т. 2.— С. 118.
- ¹⁸ Млиновецький Р. Історія Українського народу.— С. 129.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 17.
- ²¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 224.
- ²² Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.— С. 86.
- ²³ Оглоблин О. Українсько-Московська угода.— С. 9.
- ²⁴ Полонська-Василенко Н. Історія України: Від половини XVII сторіччя до 1923 року.— Мюнхен, 1976.— Т. 2.— С. 32.
- ²⁵ Оглоблин О. Думки про Хмельниччину.— С. 61.
- ²⁶ Оглоблин О. Українсько-Московська угода.— С. 13—14.
- *** Очевидно в тексті допущено помилку. Мається на увазі XVII ст.
- ²⁷ Субтельний О. Україна: Історія.— С. 123—124.
- ²⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. 2.— С. 23.
- ²⁹ Див.: Енциклопедія Українознавства.— Т. 10.— С. 3607.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Там же.— С. 3608.
- ³² Субтельний О. Україна: Історія.— С. 124.
- ³³ Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. 2.— С. 31; Енциклопедія Українознавства.— Т. 10.— С. 3607.
- ³⁴ Окіншевич Л. Український гетьман XVII ст. як форма державного ладу // Науковий збірник Українського Вільного Університету.— Мюнхен, 1948.— С. 99.
- ³⁵ Крупницький Б. Основні проблеми історії України.— Український Вільний Університет.— Мюнхен, 1955.— С. 46.
- **** На момент написання даної статті «Український історичний журнал» (1992, № 2) розпочав публікацію окремих розділів книги В. Липинського «Україна на переломі. 1657—1659».

ПОВІДОМЛЕННЯ

О. О. Маслов (сміт Шалигине Сумської обл.)

Втрати радянського генералітету в боях 1941—1944 рр. в Україні

І досі залишається дискусійним питання про людські втрати колишнього СРСР та його збройних сил у Великій Вітчизняній війні.

Особливу секретність, яка зумовлювалася прагненням приховати справжню ціну перемоги у війні, становили до недавня цифрові матеріали про безповоротні втрати в офіцерському корпусі радянських збройних сил, насамперед серед його старшого та вищого складу. Лише через п'ятдесят років після початку війни Міністерство оборони СРСР під тиском громадської думки знайшло за можливе опублікувати у «Военно-историческом журнале» деякі матеріали, які стосувалися втрат серед генералітету¹⁻². На жаль, ці відомості, представлені Головним управлінням кадрів (ГУК) згаданого міністерства, містять чимало істотних неточностей³.

Автор даного повідомлення ставив собі за мету на основі архівних джерел показати втрати, що їх зазнав радянський генералітет у ході воєнних дій на території України в 1941—1944 рр., розкриваючи цю трагічну тему як на конкретних прикладах, так і на цифровому, в тому числі узагальнюючому, матеріалі.

В Україні протягом перших 13 місяців війни бойові втрати радянського генералітету були відчутними. Вони становили близько 35 % загальних бойових втрат генеральського корпусу за вказаний період. Це пояснюється надзвичайно жорстокими формами боротьби з потужною воєнною машиною противника на Південно-Західному стратегічному напрямку, недостатньою підготовленістю до відсічі агресорові дислокованих на Україні військ, як і всієї армії, з вини Сталіна, постійним некомпетентним втручанням останнього в хід бойових операцій на Україні та рядом інших обставин. Часто причиною високих втрат були помилки, недостатня компетентність самих генералів.

Першим радянським генералом, який загинув на фронті, був командир 22-го механізованого корпусу Семен Михайлович Кондрусев — здібний, енергійний командир, у біографії якого відбилися віхи історії країни, становлення й розвитку Червоної армії. Уродженець с. Єпішево Смоленської області він з дитячих літ змушений був працювати. В 1914 р. переїхав до Петрограда. Спочатку був двірником, потім — робітником на електротелеграфному заводі «Гесслер». У 1915—1917 рр. працював на Софіївських рудниках у Донбасі кріпильником та коногоном.

Вступивши у Червону армію, був командиром взводу, відзначився в боях проти військ генерала Краснова та Польші.

У 20—30-ті роки вдосконалював командирські якості. Закінчив стрілецько-тактичні курси «Постріл» у Москві, став полковником. У серпні

1936 р. в складі групи командирів Червоної армії на чолі з К. О. Мерецьким був присутній на маневрах чехословацької армії⁴. З 1938 р. виконував обов'язки командира 81-ї стрілецької дивізії (Київський особливий військовий округ), яка невдовзі добилася значних успіхів у бойовій і політичній підготовці⁵. В одній з передвоєнних атестацій відзначалося, що навчання військ під керівництвом Кондрусева «проходять з толком і повчально»⁶. У грудні 1939 р. комбрига Кондрусева направили на радянсько-фінляндський фронт командиром 62-ї стрілецької дивізії.

У травні 1940 р. при переатестації вищого командного складу збройних сил на генеральські військові звання комдив Кондрусев був представлений командуванням 15-го стрілецького корпусу і 5-ї армії до звання «генерал-лейтенант»⁷. Однак замість цього 4 червня 1940 р. йому присвоїли звання «генерал-майор». Це було своєрідним відлунням необгрунтованих підозр і вигаданих звинувачень на його адресу, що мали місце в 1938 р.

22 червня 1941 р. 22-й мехкорпус (оперативно підпорядкований 5-й загальновійськовій армії), не будучи до кінця відмобілізованим, рушив назустріч ворогові в напрямку державного кордону. Наступного дня в районі с. Олександрівки поблизу Володимира-Волинського обірвалося життя комкора: він був убитий осколком ворожого снаряда. Учасник бою майор О. О. Чурсін згадавав: «Осколок потрапив йому в груди, вибив ордені разом із серцем, лишилась на кітелі тільки планка з медалі «20 лет РККА». Поховали С. М. Кондрусева у Києві на Байковому кладовищі.

У перші місяці війни командири вищої ланки нерідко змушені були безпосередньо на полі бою очолювати атаки ввірених їм частин, коли нерідко доходило до рукопашних сутичок. Саме так загинув на третій день війни в районі с. Березовичів на Волині командир 87-ї стрілецької дивізії П. Ф. Алябушев, похований у цьому ж селі. 29 червня в жорстокому зустрічному танковому бою поліг командир 12-ї танкової дивізії Т. А. Мишанін. Розшукати його могилу в районі бою під Ситним Ровенської області й досі не вдалося. Не дали результатів і серйозні зусилля щодо встановлення місця поховання командира 124-ї стрілецької дивізії П. Г. Сушого, смертельно пораненого під час відступу дивізії на житомирсько-київському напрямку на початку липня.

У серпні 1941 р. під Уманню та у вересні того ж року під Києвом розігралися великі трагедії — дві з ряду тих, що випали на долю збройних сил СРСР у початковий період війни. Радянські війська втратили кількох генералів у катастрофі, яка спіткала 6-у й 12-у армії Південного фронту в районі Умані. Серед них були командир 15-ї мотострілецької дивізії М. Н. Белов та командуючий артилерією 6-ї армії Г. І. Федоров. Безвісти пропав тоді й командуючий артилерією 12-ї армії В. В. Владимиров. Неодноразові спроби ГУК МО колишнього СРСР з'ясувати його долю результатів не дали. Белова поховали в с. Підвисоке на Кіровоградщині, неподалік від місця загибелі. Могили ж двох інших воєначальників не знайдені.

Командир 173-ї стрілецької дивізії С. В. Верзін, будучи тяжко пораненим, щоб уникнути полону, покінчив життя самогубством. Він також похований у Підвисокому. Репресії та підозри кінця 30-х років не обминули стороною й цього командира. У серпні 1937 р. на партійних зборах 136-го стрілецького полку, котрим він командував, відзначалося, що «партбюро, членом якого був тов. Верзін, не достаньно організувало парторганізацію на ліквідацію решток шкідництва, за що партбюро було розпущено»⁸. Крім того, як зазначалося в одній з передвоєнних партійних характеристик Верзіна, він «допустив політичну короткозорість тим, що не зняв своєчасно лозунга

ворога народу Якіра «Снайпер — це боєць на вагу золота», за що був попереджений парторганізацією»⁹.

Вмер на полі бою від паралічу серця командир 24-го мехкорпусу В. І. Чистяков. На жаль, могила його, незважаючи на всі зусилля пошуковців та ветеранів корпусу, не знайдена. При спробі деблокувати оточене угруповання радянських військ дістав смертельне поранення, перебуваючи на своєму командному пункті в околицях м. Первомайська, командир 169-ї стрілецької дивізії 18-ї армії генерал-майор І. Є. Турунов¹⁰. Поховали його в Харкові.

Значних втрат зазнав генеральський корпус Червоної армії в ході Київської оборонної операції 1941 р. Наприкінці серпня приблизно в районі м. Щорс Чернігівської області обірвався бойовий шлях командира 266-ї стрілецької дивізії В. І. Неретіна. Обставини його загибелі й місце поховання продовжують залишатися невідомими. На початку вересня, піднімаючи бійців у штикову атаку поблизу м. Козельця, був убитий ворожою кулею командир 41-ї стрілецької дивізії Г. М. Мікушев. Могили ж з великими труднощами вдалося знайти лише через 25 років після загибелі генерала. Нині його останки покоються в Києві на Лук'янівському цвинтарі.

Поблизу легендарного урочища Шумейкового разом з командуючим Південно-Західним фронтом генерал-полковником М. П. Кирпоносом загинув, підіймаючи солдатів і офіцерів у відчайдушну штикову атаку, начальник штабу 5-ї армії генерал-майор Д. С. Писаревський, тіло якого лишилось на полі бою¹¹. Тут же місцевими селянами було знайдено після бою тіло вбитого начальника штабу Південно-Західного фронту В. І. Тупикова, який протягом короткого часу виявив великі здібності у керівництві військами. Загинув генерал героїською смертю — в його пістолеті не лишилося жодного патрона. При ньому знайшли також шкіряну офіцерську сумку з картою, 240 карбованців, наручний годинник з п'ятьма стрілками, а з документів — партійний квиток. Невдовзі після того як лінія фронту відсунулася далі від Шумейкового, селяни поховали в десятках братських могил усіх загиблих у тому бою радянських воїнів. А потім потай від фашистів сюди прийшли жителі сусідніх сіл та хуторів і разом із священником П. С. Моцним влаштували панахиду по вбитих — доблесних синах Батьківщини, які до кінця виконали свій священний обов'язок.

Пробиваючись з оточення під Києвом, загинув у районі сіл Городище — Калайдинці (Полтавщина) командир 66-го стрілецького корпусу Ф. Д. Рубцов. За спогадами очевидців, зокрема нині покійної Федорини Хомівни Перевал, німці привезли на машині тіло мертвого радянського командира, на якому були сині штани з широкими червоними смугами. Полоненим червоноармійцям вони наказали вирити могилу, в якій під наглядом німецьких солдатів та офіцерів і було поховане тіло цієї людини. Потім, мабуть враховуючи високий військовий чин загиблого і мужність, виявлену ним в останньому бою, солдати противника дали салют із стрілецької зброї, а на могилі встановили дерев'яний надгробок, на якому чорною фарбою було написано: «Російському генералові Рубцову за хоробрість». На основі цих відомостей, поданих у ГУК МО СРСР, останнє наказом № 50 від 24 червня 1966 р. внесло щодо долі Ф. Д. Рубцова такі уточнення: «Вважати загиблим 19 вересня 1941 р. і похованим у селі Калайдинці Полтавської області»¹².

Виходячи з оточення, загинули, також на Полтавщині, уродженець Білорусі, ветеран збройних сил СРСР, начальник тилу 26-ї армії І. І. Трутко та командир 24-ї стрілецької дивізії Т. К. Бацанов — учасник першої

світової і громадянської війн. Досі значиться таким, що пропав безвісти в дні боїв під Києвом начальник штабу 27-го стрілецького корпусу генерал-майор А. М. Смирнов¹³.

У жовтні полягли за Батьківщину командуючий 18-ю армією та командуючий артилерією цієї армії генерал-лейтенант А. К. Смирнов і генерал-майор артилерії О. С. Титов. У пам'ять про них села Попівка і Водяне Запорізької області, де вони загинули, перейменовані на Смирнове і Титове.

У надзвичайно складних умовах проходили для радянських військ бойові операції в період боротьби за Крим восени 1941 — влітку 1942 рр. Втрати сторін у живій силі й техніці були тут величезні. З радянських генералів тоді загинули: С. В. Борзилов — начальник автобронетанкового відділу 51-ї окремої армії (вбитий у вересні в той момент, коли він у районі Перекопу підіймав в атаку піхотинців); Д. І. Аверкін — начальник Бахчисарайського партизанського району, колишній командир 48-ї кавалерійської дивізії (убитий у грудні в бою з каратедями, які оточили партизанський загін у районі Ялти).

В період героїчної оборони Севастополя віддали своє життя за Батьківщину два відомі на той час авіаційні воєначальники — заступник командуючого авіацією військово-морського флоту Ф. Г. Коробков та командуючий авіацією Чорноморського флоту М. О. Остряков. Вони загинули у квітні 1942 р., під час відвідання авіамайстерень в районі бухти Круглої, які були піддані ворогом бомбардуванню з повітря. У червні 1942 р. їм посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

У травні 1942 р., коли війська Кримського фронту зазнали нищівної поразки на Керченському півострові, поблизу с. Уварово було вбито під час авіанальоту противника командуючого 51-ю окремою армією генерал-лейтенанта В. М. Львова. Тіло командарма мало не лишилося на полі бою непохованим. З великими труднощами кільком офіцерам вдалося в тому сум'ятті і хаосі, що панували в притиснутих до моря військах, переправити його на інший берег Керченської протоки. Нині останки цього воєначальника покояться в Тбілісі.

Харківська битва, досить детально розглянута в науковій літературі, ввійшла в історію війни як така, що була програна військами Червоної армії в основному через грубі прорахунки радянського командування. Тоді, у травні 1942 р., під Харковом загинула велика кількість старших і вищих офіцерів, у тому числі 12 генералів: заступник командуючого Південно-Західним фронтом Ф. Я. Костенко, командуючі 6-ю, 57-ю арміями та армійською групою А. М. Городнянський, К. П. Подлас, Л. В. Бобкін (він був також і заступником командуючого Південно-Західним фронтом по кавалерії), начальник штабу та командуючий артилерією 57-ї армії А. Ф. Анісов і Ф. Г. Маляров, командир 21-го танкового і начальник штабу 6-го кавалерійського корпусів Г. І. Кузьмін та А. Б. Борисов (Шістер), командири 47-ї, 150-ї, 270-ї і 337-ї стрілецьких дивізій П. М. Матикін, Д. Г. Єгоров, З. Ю. Кутлін, І. В. Васильєв.

На кінець першого року війни Ф. Я. Костенко, А. М. Городнянський та К. П. Подлас були вже досить відомими воєначальниками. Інші з названих тут генералів також мали значний бойовий досвід і воювали з початку війни. Так, А. Ф. Анісов, будучи начальником штабу армії, характеризувався командуванням Південного фронту в 1942 р. як командир «в усіх відношеннях грамотний, культурний, витриманий, тактовний і дисциплінований»¹⁴. Щоправда, називався в цитованому документі й один істотний недолік атестованого: «старається все робити сам, що призводить

до знеособлення штабу та начальників родів військ»¹⁵. Кавалерійська група під командуванням А. Б. Борисова (Шістера), прориваючись з оточення під Києвом, знищила в одному з боїв близько 500 солдатів і офіцерів¹⁶. Г. І. Кузьмін відзначився вже в перші дні війни. Він, тоді ще полковник, командував 11-ю танковою дивізією, якій у липні 1941 р. вдалося відкинути за р. Прут частини двох піхотних дивізій противника, знищивши при цьому кілька сот ворожих солдатів і офіцерів та 15 танків¹⁷. Відзначаючи заслуги командира стрілецької дивізії З. Ю. Кутліна, командування 6-ї армії в лютому 1942 р. вказувало: «За вмiле й мистецьке командування дивізією в боях за Батьківщину, за великі втрати, завдані противникові при взятті Лозової, цілком гідний присвоєння звання генерал-майора»¹⁸.

Тривалий час головне управління кадрів Наркомату оборони СРСР не мало точних відомостей про долю генералів, які не вийшли з оточення під Харковом. Тому в 1942 р. всі вони були виключені зі списків армії як такі, що пропали безвісти. Лише з часом за допомогою найрізноманітніших свідчень з'явилась можливість внести істотні уточнення у визначення їхньої долі. Тепер усі вони, крім А. Ф. Анісова, вважаються загиблими в боях. Так, представником радянського командування, який виїздив у 1944 р. на згодане місце загибелі А. М. Городнянського, було встановлено, що останній загинув і похований в районі хутора Орлиноярського Харківської області¹⁹. Останки генерала перепоховали, і вони покоються нині в Харкові на 1-у міському кладовищі. У 1945 р. на могилі встановлено пам'ятник. Цінну інформацію надали управлінню кадрів Наркомату оборони генерали О. О. Носков і М. П. Михайлов, які в 1945 р. повернулися з фашистського полону. Зокрема, перший з них повідомив, що бачив, як загинув Л. В. Бобкін. Це сталося 26 травня 1942 р. в районі с. Крутоярка Харківської області. Генерал був убитий німецькими автоматниками у той момент, коли він схилився над трупом свого сина, скошеного під час бою ворожою кулею²⁰. О. О. Носков підтвердив також, що 27 травня 1942 р. загинув у бою А. Б. Борисов (Шістер)²¹. Зі слів М. П. Михайлова стало відомо, що І. В. Васильєв 25 травня був тяжко поранений у груди в районі с. Кам'янка, де, очевидно, й помер²², а Д. Г. Єгоров загинув того ж дня в районі с. Протопопівка²³. Обидва генерали повідомили, що Ф. Я. Костенко загинув 26 травня²⁴.

В результаті тривалих пошуків вдалося встановити, що А. Ф. Анісов, аби уникнути полону, покінчив життя самогубством²⁵. Лише в червні 1986 р. наказом заступника міністра оборони СРСР № 153 Г. І. Кузьмін був виключений із списків збройних сил як такий, що загинув 28 травня 1942 р.²⁶ Однією з підстав для цього став лист у ГУК МО СРСР колишнього офіцера 21-го танкового корпусу В. К. Михальцова, де зазначалося, що під час виходу з оточення в ніч на 27 травня 1942 р. Кузьмін дістав тяжке поранення в живіт²⁷.

Надзвичайно складним і тривалим було з'ясування обставин загибелі та місце поховання К. П. Подласа, яке на жаль, не можна вважати остаточною. Найбільше, на наш погляд, заслуговує на увагу розслідування, проведене генерал-лейтенантом у відставці, кандидатом військових наук, доцентом Б. К. Колчигіним — уродженцем тих місць, де загинув К. П. Подлас. З'ясовуючи істину, він неодноразово бував на місці гаданих подій, використовував свідчення очевидців. У звіті про зроблену ним роботу, який зберігається у фондах краєзнавчого музею м. Ізюма Харківської області, зазначається, що в травні 1942 р. за 16—18 км на південний захід від Ізюма, в районі села Мала Комишеваха, поблизу хуторів Копанки та Андріївка,

німці оточили штаб 57-ї армії і деякі радянські частини. Після жорстокого бою, що тривав близько доби, оточена група, яку очолював генерал, була повністю знищена. На другий день після бою німці пішли в напрямку на Ізюм, а місцеві жителі приступили до поховання радянських воїнів. Тоді вони й виявили труп убитого генерала. Китель його був залитий кров'ю, кишені — вивернуті, голова — прострілена, з ніг — зняті чоботи, з правого боку лежав пістолет. Те, що це був генерал, підтвердили очевидці, за словами яких на кителі вбитого знаходилися петлиці із зірками. Генерала поховали в окремій могилі на північний захід від хутора Копанки. У 1950 р. відбулося перепоховання останків радянських воїнів, що впали в тому бою. Їх прах, зокрема й генерала, перенесли в братську могилу в с. Мала Комишеваха. Цілком можливо, зазначає далі Б. К. Колчигін, що це був хтось інший з числа воєначальників, які загинули тоді під Харковом, оскільки ніхто не бачив документів убитого. Щоправда, є ще одне свідчення, яке підтверджує, що все ж це був К. П. Подлас. Знайшовся мешканець Ізюма, який під час описуваних подій жив на хуторі Копанки. Було йому тоді 15 років. Після пред'явлення йому фотокартки К. П. Подласа він 21 березня 1967 р. засвідчив таке: «Я, Бутовський Павло Іванович (м. Ізюм, вул. Урицького, 22-б), ознайомившись з фотографією генерал-лейтенанта Подласа Кузьми Петровича, підтверджую, що в травні 17—18 числа 1942 р. бачив цього генерала до початку бою поблизу хутора Копанки і після бою, коли він був уже вбитий. Німці не дозволяли ховати генерала 8—9 днів. Після дозволу генерал був похований у лісі на північний захід від хутора Копанки». На жаль, свідчення такого роду лише одне. Зберігається воно також в Ізюмському краєзнавчому музеї. Постановою Ізюмського райвиконкому К. П. Подласу посмертно присвоєно звання почесного громадянина Ізюмського району. В 1988 р. на місці нині не існуючого хутора Копанки відкрито невеличкий меморіал пам'яті славних синів Вітчизни, які полягли в тому жорстокому, нерівному бою²⁸.

Таким чином, безповоротні втрати радянського генеральського корпусу в період оборонних боїв, що велися в Україні у 1941—1942 рр., становили 38 чол., серед яких був 1 генерал-полковник, 5 генерал-лейтенантів і 32 генерал-майори. Звичайно, ще немало потрібно зробити, щоб гідно увічнити пам'ять цих доблесних захисників Батьківщини, які ціною свого життя стримували просування німецько-фашистських орд на Схід.

Наприкінці липня 1942 р. останній радянський солдат залишив українську землю, щоб знову повернутися сюди лише через п'ять довгих місяців тяжкої боротьби.

Визволення України, яке тривало з грудня 1942 до жовтня 1944 р. також коштувало радянським збройним силам численних жертв. Лише в західних областях України загинуло 527 тис. солдатів і офіцерів²⁹. Великими були й втрати серед генералів. Вони виявилися навіть більшими, ніж у перший період війни і становили 55 чол. Це пов'язано не тільки з довшою тривалістю бойових дій, а й з винятково впертою обороною противника, його частими спробами контрнаступу. Серед причин значних втрат не останнє місце займають недостатня підготовка радянським командуванням ряду операцій, особливо в матеріально-технічному відношенні, помилки в плануванні бойових дій. Якщо у генералів в 1941—1942 рр. не вистачало досвіду оборонних боїв, чому у військових академіях в останні роки перед війною майже не вчили, то у воєначальників другого періоду війни спочатку явно бракувало досвіду широких наступальних дій. Втрати зумовлювалися й надмірною централізацією керівництва воєнними діями в руках Сталіна,

який постійно втручався в оперативні і навіть тактичні питання. Так, він підганяв не лише з проведенням операцій, а й із взяттям окремих міст. Звідси — квапливі й невідготовлені дії радянського командування і, як правило, невиправдані втрати.

У січні 1943 р. в ході боїв за визволення східних районів республіки знаменитий рейд по тилах ворога провів 8-й кавалерійський корпус, перетворений тоді на 7-й гвардійський кавалерійський. В результаті вмілих дій радянських кіннотників було розладнано тиліві комунікації німців: висаджено в повітря 3 залізничні мости, водокачку, яка постачала водою залізничний вузол Дебальцеве, у 56 місцях пошкоджено залізничне полотно колій, що йшли до Дебальцевого³⁰. Однак і корпус зазнав при цьому тяжких втрат. Серед тих, хто в лютому 1943 р. не повернувся з рейду, були й заступник командира корпусу генерал-майор С. І. Дудко та командир 16-ї гвардійської кавалерійської дивізії генерал-майор М. М. Шаймуратов. На жаль, точні обставини їхньої загибелі та місця поховання через те, що бойові дії велися в тилу ворога, до кінця не з'ясовані.

Як відомо, невдало для військ Воронежського та Південно-Західного фронтів закінчилися операції під Харковом у лютому — березні 1943 р. З тих боїв не вийшли: командир 15-го танкового корпусу генерал-майор танкових військ В. О. Копцов — Герой Радянського Союзу, удостоєний цього звання за мужність, виявлену на Халкін-Голі у 1939 р., а також командири трьох гвардійських дивізій — 38-ї та 41-ї стрілецьких і 13-ї кавалерійської — генерал-майори О. О. Онуфрієв, М. П. Іванов, О. П. Серашев. 41-а гвардійська дивізія, переслідуючи ворога, відірвалася на значну відстань від сусідніх частин 6-ї гвардійської армії, зав'язала 18 лютого бої за станцію Синельникове, однак невдовзі сама була оточена противником, який завдав контрудару. Під час виходу з оточення, поліг як герой на полі бою М. П. Іванов. У тих боях було втрачено бойовий гвардійський прапор дивізії³¹. Три дні вперто обороняло район м. Барвінкове з'єднання О. О. Онуфрієва — мужнього, досвідченого командира, який раніше відзначився у битві за Москву, де він командував повітряно-десантною бригадою³². Втрати дивізії з грудня 1942 р. по 1 березня 1943 р. на харківському напрямку становили: вбитими — 1997, пораненими — 9740, обмороженими — 548, пропалими безвісти й полоненими — 336 чол. Щоправда, й ворогові дивізія завдала значних ударів. При відході дивізії О. П. Серашева в районі Дергачів на її штаб напала група з більш як 15 ворожих танків. Управління дивізії змушене було з боєм відступати під гарматним і кулеметним вогнем ворога, вибираючись мало не з-під гусениць танків³³. Тут і обірвалося життя ряду командирів цього з'єднання, у тому числі й Серашева. Похований він у Вовчанську на Харківщині.

У квітні-травні, коли бойові дії в Україні, як і на більшості ділянок радянсько-німецького фронту, набули позиційного характеру, було втрачено двох генералів, що мали немалий досвід ведення війни. На Південно-Західному фронті під час нальоту ворожої авіації загинув командуючий бронетанковими військами 6-ї армії О. В. Кукушкін (похований у м. Міллерово Ростовської області). Командир 34-го гвардійського стрілецького корпусу того ж фронту Г. В. Мухін був смертельно поранений осколком снаряда на своєму спостережному пункті в районі Лисичанська. Він помер 26 травня у московському госпіталі і похований у Москві.

Та життя багатьох здібних, енергійних командирів обривалося на війні не тільки від куль чи осколків. Величезне безперервне перенапруження моральних, і фізичних сил підривало здоров'я людей, призводило до трагічних

наслідків. Саме це стало причиною смерті генерал-лейтенанта Ф. М. Харитонова, на долю якого випало немало випробувань. Учасник Вітчизняної війни з її початку, він пізнав гіркоту відступу від Дністра до пониззя Дону. З 9 вересня 1941 р. Харитонов — командуючий 9-ю армією Південного фронту. В ході Харківської битви основний удар противник обрушив на його армію, і вона, зазнавши великих втрат, відійшла. Головнокомандуючий Південно-Західним стратегічним напрямком маршал С. К. Тимошенко усунув Харитонова від командування і розпорядився віддати його до суду. Кілька днів провів генерал у Москві, пояснюючи свої дії. Врятувало його лише втручання генерал-полковника О. М. Василевського, який вважав, що провини М. Ф. Харитонова у відступі немає. Призначений командуючим тепер уже 6-ю армією Південно-Західного фронту він у лютому — березні 1943 р. брав участь у наступальних та оборонних боях під Харковом. І знову доля розпорядилася так, що ця армія зазнала великих втрат. Величезне нервове напруження різко погіршило стан здоров'я цього працелюбного, пунктуального воєначальника, вини якого в згаданих поразках, справді, не було: в обох випадках безперечно перевагу в силах і засобах мав противник. Генерала терміново евакуювали зі складу діючої армії в центральний військовий госпіталь, де він і помер 28 травня 1943 р.

Винятково важкими й кровопролитними були для військ Південного фронту в 1943 р. бої під час прориву сильно укріпленого рубежа противника на р. Міус. В них брала участь 33-я гвардійська стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора М. І. Селіверстова, смертельно пораненого на перших кілометрах української землі — на південь від м. Сніжне — у липні 1943 р. і похованого в Ростові-на-Дону. 28 липня приголомшений важкими втратами, що їх зазнали ввірені йому частини в боях на р. Сіверський Донець поблизу селища Баннівське (нині — м. Слов'яногорськ Донецької області), помер від розриву серця командир 79-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майор М. П. Батюк — легендарний герой Сталінграда, який обороняв з цією дивізією Мамаїв курган.

Швидке й остаточне визволення українських земель розпочалося наприкінці літа 1943 р. в ході Курської битви. Переслідуючи з упертими боями противника на харківському напрямку, Червона армія втратила у серпні трьох досвідчених воєначальників бронетанкових і механізованих військ: Г. Я. Антонова — заступника командира 4-го гвардійського танкового корпусу (похований у м. Гайвороні Бєлгородської області), М. П. Лебеда — заступника командира 5-го гвардійського механізованого корпусу (похований у Бєлгороді) та Д. Х. Черніска — командира 31-го танкового корпусу (похований у м. Богодухові Харківської області). Останній був убитий під час несподіваного артилерійського удару на своєму спостережному пункті в районі м. Богодухова 18 серпня 1943 р. Того дня втрати корпусу становили 4 чол. убитими³⁴, серед яких виявився й комкор.

У м. Ізюмі височить величний пам'ятник генералові-танкісту П. В. Волоху. Він — командуючий бронетанковими й механізованими військами Південно-Західного фронту — загинув неподалік від цього міста наприкінці серпня. П. В. Волох — учасник боїв під Барвінківим на початку 1942 р., потім був начальником Головного управління формування та бойової підготовки бронетанкових військ Червоної армії, немало сприяв їх дальшому розвитку і зміцненню.

Наприкінці серпня 1943 р. війська п'яти радянських фронтів розпочали грандіозну битву за Дніпро, успішний підсумок якої став передумовою дальшого визволення Правобережної України. В єдиному бойовому пориві

рухалися тоді до сивого Славутича й золотоверхого Києва всі воїни — від рядового до генерала. Багато з них на цьому героїчному шляху зустріли свою смерть. З генералів першим, на самому початку Чернігівсько-Прип'ятської операції військ Центрального фронту, загинув під час авіанальоту противника досвідчений воєначальник, який перебував у діючій армії з початку війни, командир 9-го танкового корпусу генерал-майор танкових військ Г. С. Рудченко. Сталося це наприкінці серпня. Поховали генерала з усіма почестями в м. Глухові Сумської області, щойно визволеному від фашистів його військами. Після війни на могилі встановили пам'ятник, на якому золотими літерами викарбувано: «Генералу Г. С. Рудченку від вдячних глухівчан».

Під час бомбардування загинув у середині жовтня в м. Коропі на Чернігівщині командуючий артилерією 13-ї армії генерал О. Н. Панков, уродженець Оренбурзької області, який 16 вересня 1943 р. був нагороджений орденом Суворова II ступеня. Слід зазначити, що в ході стрімкого наступу до Дніпра радянські командири, на жаль, мало дбали про свою особисту безпеку. До того ж нерідко не вистачало часу, щоб добре обладнати спостережні та командні пункти, — фронт щоденно пересувався на захід. Цим пояснюються досить значні втрати серед командирів від наслідків дії ворожої авіації.

Слід особливо згадати про загибель на Лівобережжі двох командуючих арміями — генерал-лейтенантів П. П. Корзуна та О. І. Зигіна. Перший з них, будучи командуючим 47-ю армією Воронежського фронту, добрався 16 вересня автомашиною в одну з дивізій і підірвався на міні. Нині на його могилі в м. Гадячі на Полтавщині височить величний пам'ятник. О. І. Зигін — учасник першої світової і громадянської воєн — з початку Великої Вітчизняної командував дивізіями і рядом армій. Це був рішучий і високоосвічений командир. Коли в серпні 1941 р. в районі м. Великі Луки він, вийшовши з оточення, дізнався, що основні сили дивізії все ще залишаються у ворожому кільці, знову перейшов лінію фронту і вивів ці війська в розташування основних сил Червоної армії. 4-а гвардійська армія Воронежського фронту, якою командував генерал, визволяла у вересні 1943 р. Полтавщину. Тут, поблизу с. Кириківка, обірвався бойовий шлях командарма — він також підірвався на міні.

13 вересня у бою неподалік від с. Перекоп Харківської області було вбито Героя Радянського Союзу (удостоєний цього звання в 1936 р. за мужність, виявлену в Іспанії) заступника командира 1-го механізованого корпусу Степового фронту Д. Д. Погодіна (похований у м. Володимирі).

Інший генерал — М. І. Зінькович — був удостоєний звання Героя Радянського Союзу посмертно. Він командував 6-им гвардійським танковим корпусом і, виявляючи особисту мужність, одним з перших переправився на правий берег Дніпра. Тут, на невеликому плацдармі поблизу с. Григорівки (нині — Черкаської області), 24 вересня о 7 год. 30 хв. під час сильного бомбардування фашистською авіацією позицій корпусу він дістав смертельне поранення і того ж дня о 16 годині по дорозі в санчастину помер³⁵⁻³⁶. Похований М. І. Зінькович у Прилуках Чернігівської області.

Командир 23-ї стрілецької дивізії 47-ї армії Воронежського фронту О. Г. Корольов уміло організував 11 вересня 1943 р. форсування р. Псьол та бій за м. Гадяч. Розвиваючи наступ, частини цієї дивізії вийшли на 13 годину 24 вересня до східного берега Дніпра і в ніч з 25 на 26 вересня приступили до форсування річки³⁷. Було захоплено плацдарм на правому березі. Бої за його утримання мали надзвичайно жорстокий характер, і

дивізія зазнала великих втрат. 29 вересня загинув і її командир — О. Г. Корольов, який постійно перебував у бойових порядках піхоти³⁸. Вісім воїнів дивізії, в тому числі і її командир, були удостоєні за форсування Дніпра звання Героя Радянського Союзу³⁹. Нині селянський син з Ярославщини О. Г. Корольов спочиває вічним сном в українському селі Гельмязів Черкаської області, яке він разом з воїнами своєї дивізії визволив від фашистів.

Наприкінці вересня, після визволення Донбасу, смерть вирвала з лав Червоної армії члена Військової ради Південного фронту генерал-лейтенанта К. Я. Гурова, чий заслуги в керівництві військами, особливо під час оборони Сталінграда, надзвичайно великі. Він несподівано помер від хвороби серця в с. Гусарка Запорізької області. Вищестояще командування прийняло рішення поховати генерала в Донецьку, а його серце віддати землі в Гусарці, недалеко від будинку, де він помер. Пізніше серце воєначальника було перепоховано в центрі села, на площі Свободи, де в пам'ять про це встановлено обеліск.

Успішно діяла при визволенні міста Нижньодніпровська наприкінці вересня 152-а стрілецька дивізія генерал-майора В. П. Каруни — учасника оборони Царицина в період громадянської війни. Незадовго до цього, у серпні 1943 р. дивізія під його керівництвом успішно форсувала р. Сіверський Донець. Дніпро виявився тим рубежем, якого бойовому генералу не судилося перейти. 30 вересня, в ході боїв за визволення Дніпропетровська, він, проводячи рекогносцировку місцевості, був смертельно поранений ворожим снарядом, який розірвався за два метри від нього⁴⁰. Помирав комдив у тяжких муках: осколки вп'ялися йому в голову, груди, живіт, перебили обидві ноги. Після визволення Дніпропетровська прах генерала перепоховали на меморіальному кладовищі міста.

Надзвичайний випадок, що безпосередньо стосувався генеральського складу, трапився на початку листопада 1943 р. на 4-у Українському фронті. Ідучи машинами, два відомі на той час воєначальники — командуючий військами 44-ї армії В. П. Хоменко та командуючий артилерією цієї армії С. О. Бобков, втративши орієнтацію на місцевості, проскочили передній край оборони своїх військ, опинилися в розташуванні противника й загинули⁴¹. Не маючи тоді достовірних відомостей про долю генералів, зниклих у напрямі розташування противника, Сталін відреагував на цей факт дуже хворобливо. Побоюючись добровільного переходу згаданих воєначальників на службу до фашистів, він наказав розформувати 44-у армію, а її частини і з'єднання передати до складу інших військових формувань. Немилість Верховного Головнокомандуючого впала й на керівництво 4-го Українського фронту. Останки цих двох генералів покояться нині в Мелітополі Запорізької області.

Від хвороби помер у листопаді 1943 р. начальник штабу артилерії 1-го Українського фронту генерал-майор артилерії М. С. Храбров, який пройшов через багато битв війни.

Успішно керував 218-ю стрілецькою дивізією в ході операцій по визволенню України генерал-майор С. Ф. Склярів. Дивізія відзначилася в боях за міста Ромодан і Київ, за що дістала почесне найменування «Ромоданівсько-Київська». Так, під Ромоданом у ворога було захоплено 300 тис. самих тільки мін і снарядів⁴². Командир дивізії за успішне дворазове форсування Дніпра став кавалером ордена Суворова II ступеня⁴³. Останніми для нього виявилися бої під Житомиром у грудні 1943 р., де військам 1-го Українського фронту довелося відбивати сильний контрудар противника, який

намагався знову повернути собі Київ. Під час нальоту ворожої авіації за 12 км від Житомира Складов загинув⁴⁴.

Зовсім наприкінці 1943 р., 31 грудня о 10-й годині ранку, пострілом ворожого снайпера був убитий командир 209-ї стрілецької дивізії М. М. Івановський. Трапилося це в той момент, коли він ставив бойове завдання командирові 722-го стрілецького полку та командирам батальйонів у районі Малого Букрина, за 400 м від переднього краю ворожої оборони⁴⁵⁻⁴⁶.

Великих жертв коштували Червоній армії висадка її військ і перші бої на Керченському півострові Криму в жовтні 1943 — січні 1944 рр. Складовою частиною цих бойових дій стала знаменита Керченсько-Ельтигенська десантна операція військ Північно-Кавказького фронту при підтримці сил Чорноморського флоту та Азовської військової флотилії. Ворог чинив відчайдушний опір, намагаючись за будь-яку ціну утримати Крим як важливий стратегічний плацдарм на південному крилі радянсько-німецького фронту. Проведені тоді десантні операції різного масштабу мали успіх насамперед завдяки мужності рядових радянських воїнів.

У ході бойових операцій під Керчу та Ельтигеном віддали своє життя командири з'єднань Б. М. Аршинцев, Л. В. Косоногов, Т. С. Кулаков. Усі вони за вміле керівництво ввіреними їм частинами та особисту мужність були відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 травня 1944 р. удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Частини 117-ї гвардійської стрілецької дивізії на 23 годину 1 листопада 1943 р. зосередилися на Таманському березі Керченської протоки і о 3 год. 00 хв. 2 листопада розпочали переправу на Керченський півострів у районі Ельтигена. З відправлених тоді 10 катерів, що мали перевезти особовий склад 335-го гвардійського стрілецького полку, один, де було 50 чол., — підірвався на морській міні, два — повернулися назад, не висадивши бійців через сильний вогонь противника. Висадження здійснили сім катерів, на яких знаходилося 300 бійців⁴⁷. Цей загін відразу ж вступив у бій з ворогом, відбиваючи численні контратаки його піхоти й танків. О 10. 00 того ж дня для підтримки воїнів, що оборонялися на плацдармі, було відправлено ще два катери, один з яких повернувся назад, не змігши висадити бійців, а другий підірвався на міні на півдорозі до місця висадки⁴⁸.

Невдовзі труднощі радянських воїнів, які знаходилися на плацдармі, стали ще більшими, оскільки з 8 по 17 листопада підкріплення до них не прибувало через відсутність транспорту⁴⁹. За період боїв на Керченському півострові з 2 до 15 листопада 117-а дивізія втратила: вбитими — 158, пораненими — 206 чол., ще 257 чол. потонули під час висадки десанту. Втрати противника за цей час становили більш як 800 солдатів і офіцерів убитими⁵⁰. 17 листопада, прямуючи на мотоботі в службових справах з плацдарму на Таманський півострів, загинув командир дивізії Л. В. Косоногов: мотобот підірвався на потужній морській міні. Разом з командиром загинув і ряд інших працівників штабу дивізії⁵¹.

339-а стрілецька дивізія під командуванням Т. С. Кулакова з 14 вересня 1943 р. вела вперті бої за прорив так званої «Голубої лінії» ворога на Кубані. Подолавши 11 добре укріплених проміжних рубежів противника, з'єднання на 6 год. 30 хв. 9 жовтня вийшло на західний берег Таманського півострова⁵². Цим самим Тамань було повністю очищено від ворога. В ніч на 6 листопада дивізія приступила до форсування Керченської протоки з висадженням десанту в районі Опасна — Єнікале. Переправлені до 8 листопада три полки дивізії повели наступ на Керч. Бої за місто набрали затяжного характеру. 16 листопада дивізія зробила спробу широкомасштабного насту-

пу на ворога, який, однак, скінчився невдало⁵³. Того дня на околиці Керчі під час авіанальоту противника загинув комдив Т. С. Кулаков⁵⁴.

Успішно керував висадженням десанту на Керченському півострові командир 55-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майор Б. М. Аршинцев. Перші групи десантників ступили на кримську землю між 3 і 6 годинами 11 листопада. В результаті тригодинного нічного бою радянські бійці здобули плацдарм площею 7 кв. км, а також захопили трофеї: 7 гармат, 20 кулеметів, дві прожекторні установки, 2 тис. мін, 5 тис. снарядів. Противник втратив убитими, пораненими й полоненими більш як 300 солдатів і офіцерів⁵⁵.

У ході боїв на Керченському півострові Б. М. Аршинцев стає командиром 11-го гвардійського стрілецького корпусу, до складу якого входила 55-та гвардійська стрілецька дивізія. А незабаром, 15 січня 1944 р., в районі висоти 115,5 поблизу Керчі внаслідок вибуху важкого фугасного снаряда за два метри від бліндажа, де знаходився спостережний пункт комкора, загинуло майже все управління корпусу, в тому числі й Аршинцев⁵⁶. Майже одночасно з ним при виконанні бойового завдання, пов'язаного із знищенням морських транспортів противника, загинув командир 2-ї гвардійської мінно-торпедної авіадивізії М. О. Токарєв — генерал-майор авіації. Герой Радянського Союзу. Його штурмовик було збито вогнем зенітної артилерії в районі Євпаторії.

Початок 1944 р. ознаменувався в Україні новими тяжкими боями на всій лінії фронту, як на Лівобережжі, так і Правобережжі. І знову у вогні війни гинули рядові воїни та їхні командири. У січні неблаганна смерть забрала командира 9-ї гвардійської мехбригади В. В. Луппова (поліг під Житомиром, посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу), командуючого бронетанковими і механізованими військами 1-го Українського фронту А. Д. Штевнева (не вийшов з боїв під Корсунь-Шевченківським), командира 24-ї гвардійської стрілецької дивізії П. І. Саксеєва (убитий у районі Великої Лепетихи Херсонської області), заступника командуючого артилерією 1-го Українського фронту Д. І. Турбіна (загинув на захід від Києва), командира 93-ї гвардійської стрілецької дивізії В. В. Тихомирова (помер від хвороби).

18 лютого 1944 р. помер від ран командир 28-го гвардійського стрілецького корпусу генерал-майор Д. П. Монахов, похований у Дніпропетровську. 21 лютого у військовому госпіталі Москви помер від хвороби колишній командуючий 18-ю армією, щойно звільнений з цієї посади у зв'язку з тяжким станом здоров'я, генерал-полковник К. М. Леселідзе. Армія в той час вела бої на захід від Києва.

29 лютого в сутичці із загоном ОУН—УПА дістав смертельне поранення видатний радянський полководець, який вніс значний вклад у визволення України від німців, командуючий військами 1-го Українського фронту, генерал армії М. Ф. Ватутін⁵⁷.

У березні обірвався бойовий шлях у Вітчизняній війні двох відомих на той час восначальників: командирів 23-го танкового і 4-го гвардійського механізованого корпусів генерал-лейтенантів танкових військ Героя Радянського Союзу Ю. Г. Пушкіна і Т. І. Танасчишина. Перший з них загинув у ході Березнегувато-Снігурівської операції військ 3-го Українського фронту під час нальоту німецької авіації в районі Баштанки Миколаївської області. Т. І. Танасчишин також був убитий під час ворожого авіабомбардування на околиці м. Березівка Одеської області.

Дуже тяжкі бої довелося витримати 19—21 березня, обороняючи не-

великий плацдарм на правому березі Південного Бугу на північ від Миколаєва, воїнам 4-ї гвардійської стрілецької дивізії. Стримуючи удар ворога, частини дивізії вперто захищалися, але змушені були відійти в річкові плавні, залиті весняною водою, і в таких умовах продовжувати нерівний бій. У ньому загинуло майже все командування дивізії, в тому числі й командир Г. Ю. Кухарєв⁵⁸ — учасник оборони Москви, боїв за визволення Донбасу, Правобережної України. Спочатку не було можливості навіть поховати всіх, хто загинув у тих боях, оскільки їхні тіла лишалися в плавнях. Тіло Г. Ю. Кухарєва також з великими труднощами було знайдено в річці пізніше. Нині його прах спочиває в м. Нова Одеса Миколаївської області. Загальні втрати дивізії за три дні боїв становили: вбитими — 126, пораненими — 246, пропалими безвісти — 291 чол.⁵⁹ Лише незначній кількості воїнів вдалося врятуватися, переправившись під надзвичайно щільним вогнем противника на протилежний берег.

25 березня загинув в авіакатастрофі начальник штабу 38-ї армії А. П. Пилипенко, а на початку квітня помер від ран командир 3-го гвардійського стрілецького корпусу О. І. Бєлов.

Кровопротитними були бої за Крим у квітні — травні 1944 р. В ході їх загинули командири 26-ї артилерійської дивізії резерву головного командування та 214-ї штурмової авіадивізії генерал-майори М. В. Гапонов та І. П. Вилін. Штурмовик Іл-2, пілотований останнім, було збито в повітряному бою під час бомбардування аеродрому противника на мисі Херсонес. З великими труднощами генералові вдалося дотягнути на підбитому літаку до лінії фронту, де за 800 м на північний схід від Охари — Каралез штурмовик врізався в гору. Тут же І. П. Виліну була подана перша медична допомога партизанами та лікарем стрілецької дивізії Червоної армії⁶⁰. Врятувати життя восначальника в сімферопольському госпіталі, куди його доставили, не вдалося. Помер він о 12-й годині дня 19 квітня в тяжких муках: у нього був перелом черепа, ребер і грудини, відкритий перелом правої голімки, травматичний шок, крововилив у мозок⁶¹. Поховали генерала Виліна в Сімферополі. Його іменем у Криму названі населені пункти.

У травні — червні 1944 р. загинули три генерали. У Станіславській (нині — Івано-Франківській) області було вбито начальника тилу 38-ї армії С. Т. Васильєва, під Луцьком — командира 61-го стрілецького корпусу О. М. Ільїна. Загинув також старший помічник генерал-інспектора з бомбардувальної авіації інспекції ВПС Червоної армії І. Т. Батигін, який перебував у відрядженні в діючій армії. Від хвороби в цей період помер один генерал — заступник командуючого Київським корпусним районом ППО П. Я. Яковлєв.

В ході боїв у Західній Україні загинув член Військової ради 1-ї гвардійської армії І. В. Васильєв, убитий 7 серпня 1944 р. при артобстрілі під Дрогобичем і похований у цьому ж місті. Посмертно він удостоєний звання Героя Радянського Союзу за великий вклад у розгром німецько-фашистських загарбників.

Останній у сумному списку загиблих на території України генералів — командуючий військами Одеського військового округу генерал-полковник І. Г. Захаркін, який загинув в автомобільній катастрофі. Герой битви за Москву, він похований в Одесі.

Таким чином, загалом безповоротні втрати радянського генеральського корпусу в 1941—1944 рр. на Україні становили 93 чол. Це — п'ята частина всіх втрат, що їх зазнав радянський генералітет в 1941—1945 рр. Бойові

втрати становили 90 чол., тобто майже 30 % відповідних втрат генералітету за весь період війни. При цьому загинули в боях і померли від ран, одержаних під час бойових дій, 78 вояцьких; пропали безвісти — 2; покінчили життя самогубством, щоб не потрапити в полон — 2; померли від хвороб — 8⁶²; загинули внаслідок нещасних випадків — 3. Серед них — 1 генерал армії, 3 генерал-полковники, 15 генерал-лейтенантів, 74 генерал-майори. Вони були представниками таких родів військ: 66 загальновійськових командирів, 11 — артилерії, 11 — танкових військ, 5 — авіації. За посадами, що їх ці люди займали в армії, втрати розподілилися так: 2 командуючих фронтами, 4 заступники командуючих фронтами, 1 начальник штабу фронту, 1 член Військової ради фронту, 1 заступник командуючого ВПС ВМФ, 1 командуючий ВПС флоту, 1 помічник генерал-інспектора з бомбардувальної авіації, 1 командуючий військами округу, 1 заступник командуючого артилерією фронту, 7 командуючих арміями, 11 заступників командуючих арміями, 3 начальники штабів армій, 1 командуючий армійською групою, 15 командирів корпусів та ін.

Втрати генеральського корпусу в основних битвах і операціях на території України мають такий вигляд:

- Битва за Дніпро 1943 р.— 14 чол.
- Харківська битва 1942 р.— 12 чол.
- Київська оборонна операція 1941 р.— 9 чол.
- Уманська оборонна операція 1941 р.— 6 чол.
- Прикордонні бої 1941 р.— 3 чол.
- Бєлгородсько-Харківська операція 1943 р.— 3 чол.

По 2 генерали загинули під час Севастопольської оборони 1941—1942 рр., Дебальцевського рейду 7-го гвардійського кавкорпусу 1943 р., Керченсько-Ельтигенської десантної операції 1943 р., Харківських оборонної та наступальної операцій 1943 р., Корсунь-Шевченківської та Кримської операцій 1944 р. В інших операціях втрати були незначними або ж їх не було зовсім.

Більшість полеглих у боях на Україні вояцьких народилася в Росії. Були серед них також українці, білоруси, грузини, євреї, башкири, татари... Український народ ніколи не забуде їх імена.

^{1, 2} Воєнно-іст. журн.— 1991 № 6.— С. 75—76.

³ За нестаточними поки що підрахунками автора, помилковими є, наприклад, такі дані: 1) загальна кількість втрат занижена не менш як на 40 чол. (не 421, а не менш як 460); 2) неправильно вказано кількість осіб, удостоєних звання Героя Радянського Союзу (їх не 52, а понад 60); 3) загинуло й померло в період війни не 4, а 6 генерал-полковників; 4) на мінах підірвалося не 11, а не менше 20 чол. С й багато інших зауважень щодо цифр, наведених у цій публікації. У зв'язку з цими зауваженнями, надісланими автором у редакцію «Воєнно-історического журналу», остання визнала за необхідне прийняти в жовтні 1991 р. публікацію поіменного списку безповоротних втрат генералітету і знову направити його на доопрацювання (тепер цим займається вже головне управління кадрів Об'єднаних Збройних Сил СНД). Як повідомили автори в листопаді 1991 р., управління проводить повторний обрахунок всіх опублікованих у журналі даних.

⁴ Центр. арх. Об'єднаних Збройних Сил СНД (м. Подольськ Московської обл.), інв. № 566 989, арк. 11 (далі — ЦА ОЗС. Кол. ЦАМО СРСР).

⁵ Там же, арк. 21, 23.

⁶ Там же, арк. 11.

⁷ Там же, арк. 22.

⁸ Там же, інв. № 1598047, арк. 34.

⁹ Там же, арк. 39.

¹⁰ Там же, ф. 169 сд, оп. 1, спр. 19, арк. 11.

- 11 Там же. Картотека безповоротних втрат офіцерського складу в 1941—1945 рр. Облікова карта генерал-майора Д. С. Писаревського.
- 12 З обліково-послужної карти (ОПК) генерал-майора Ф. Д. Рубцова (ГУК Об'єднаних збройних сил СНД).
- 13 Із ОПК генерал-майора А. М. Смирнова.
- 14 ЦА ОЗС, інв. № 639857, арк. 32.
- 15 Там же, арк. 33.
- 16 Там же, інв. № 529334, арк. 47.
- 17 Там же, інв. № 566364, арк. 12.
- 18 Там же, інв. № 640016, арк. 32. В цитованому тут документі йдеться про перше визволення Лозової — великого залізничного вузла в Харківській області — у січні 1942 р. в ході Барвінківсько-Лозовської наступальної операції Південно-Західного фронту.
- 19 Із ОПК генерал-лейтенанта А. М. Городнянського.
- 20 Із ОПК генерал-майора Л. В. Бобкіна. Як виняток Л. В. Бобкіну вищестояще командування дозволило взяти з собою на фронт 15-річного сина.
- 21 Із ОПК генерал-майора А. Б. Борисова (Шістера).
- 22 Із ОПК генерал-майора І. В. Васильєва.
- 23 Із ОПК генерал-майора Д. Г. Єгорова.
- 24 Із ОПК генерал-лейтенанта Ф. Я. Костенка.
- 25 Із ОПК генерал-майора А. Ф. Анісова.
- 26 ЦА ОЗС, картотека безповоротних втрат офіцерського складу в 1941—1945 рр. Облікова карта генерал-майора танкових військ Г. І. Кузьміна.
- 27 ГУК ОЗС (Москва), матеріали вхідних повідомлень.
- 28 У т. 5 12-томної «Історії другої світової війни» (М., 1975) на с. 131 говориться про загибель у боях під Харковом генерала А. І. Власова. Однак, за даними автора цього повідомлення, такого генерала у військах, що брали участь в цій битві, взагалі не було.
- 29 Укр. іст. журн. — 1991. — № 6. — С. 21.
- 30 ЦА ОЗС, ф. 3475, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
- 31 Там же, ф. 1138, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
- 32 У 1942 р. О. О. Онуфрієва було представлено до звання Героя Радянського Союзу, однак вищестояще командування відповідних документів у Верховну Раду СРСР не направило, не пояснивши своїх дій жодними мотивами.
- 33 ЦА ОЗС, ф. 3474, оп. 1, спр. 20, арк. 150, 151.
- 34 Там же, ф. 4321, оп. 1, спр. 11, арк. 24.
- 35—36 Там же, ф. 3405, оп. 1, спр. 34, арк. 16.
- 37 Там же, ф. 1096, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
- 38 Там же, арк. 8.
- 39 Там же, арк. 6.
- 40 Там же, ф. 1383, оп. 1, спр. 20, арк. 58.
- 41 Із ОПК генерал-лейтенанта В. П. Хоменка.
- 42 ЦА ОЗС, ф. 1488, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
- 43 Там же, арк. 9.
- 44 Там же.
- 45—46 Там же, ф. 1469, оп. 1, спр. 21, арк. 29.
- 47 ЦА ОЗС, ф. 1322, оп. 1, спр. 6, арк. 3.
- 48 Там же.
- 49 Там же, арк. 4.
- 50 Там же.
- 51 Там же, арк. 5.
- 52 Там же, ф. 1656, оп. 1, спр. 2, арк. 14.
- 53 Там же.
- 54 Там же, спр. 72, арк. 189.
- 55 Там же, ф. 835, оп. 1, спр. 4, арк. 91.
- 56 Там же, оп. 1, спр. 87, арк. 6.
- 57 Обставини поранення і смерті М. Ф. Ватутіна детально викладені в матеріалах, опублікованих в «Укр. іст. журналі» (1991. — № 11—12).
- 58 ЦА ОЗС, ф. 1052, оп. 1, спр. 67, арк. 26—27.
- 59 Там же, арк. 27.
- 60 Там же, ф. 20206, оп. 1, спр. 86, арк. 60.
- 61 Із ОПК генерал-майора авіації І. П. Віліна.
- 62 Включено також осіб, які були звільнені з посад у діючій армії на Україні і померли не більш як через місяць після цього.

Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922—1939 рр.)

Після окупації Галичини й Волині Польщею перед західноукраїнськими політичними силами постало питання: продовжувати нерівну боротьбу в нових умовах чи визнати польську владу і спробувати будувати своє національне життя в межах чужої держави. Політичні партії Західної України вирішували його по-різному. Одні під гаслом «реальної політики» намагалися ціною лояльності домогтися від уряду Польщі поступку для українців. Інші пішли у підпілля для продовження збройної боротьби. Основна ж частина українських партій, лишаючись в опозиції до Польської держави, перейшла до легальної роботи і зосередилася на парламентській боротьбі.

На жаль, проблема використання політичними силами Західної України польських законодавчих органів лишилася практично поза увагою не лише радянської історіографії, а й істориків з діаспори. Певний вклад у розробку цієї теми зробили польські вчені, особливо щодо періоду 1922—1927 рр.¹ Проте спеціального дослідження, присвяченого репрезентації українців у парламенті Польщі, яке охоплювало б міжвоєнний період, немає й досі.

Як відомо, після розгрому Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) Польща вважалася тимчасовим окупантом Східної Галичини до остаточного вирішення її долі державами Антанти. Незважаючи на це, в 1922 р. польський уряд вирішив провести вибори до сейму і сенату не тільки на етнічній території Польщі, а й на окупованих землях, прагнучи поставити Антанту перед доконаним фактом та переконати світ, що населення цього регіону добровільно визнає його владу.

Дії польського уряду зустріли організований опір основних українських партій Галичини — народно-трудової, радикальної, християнсько-суспільної й соціал-демократичної*. Три перші партії координували свою діяльність через Міжпартійну раду, що підпорядковувалась урядові Західноукраїнської Народної Республіки у вигнанні**. Влітку 1922 р. галицькі партії опинилися перед дилемою: взяти участь у виборах, тобто визнати де-факто польську владу, чи бойкотувати їх, тим самим позбавивши себе можливості використовувати трибуну сейму для парламентської боротьби. Спочатку частина політичних діячів краю схилилася до участі у виборах.

Проте більшістю голосів на засіданні Міжпартійної ради було вирішено підтримати заклик уряду Петрушевича бойкотувати вибори².

10 вересня 1922 р. Українська Національна Рада (найвищий орган ЗУНР) ухвалила відозвук «До населення Галицької землі», в якій закликала його бойкотувати виборчу кампанію. В ній, зокрема, зазначалося: «А якби хто спідлів так душею, що не послухав би голосу національної совісті й як виборець або як посольський кандидат взяв участь у польських виборах, то на того має впасти гнів його родини, його села чи міста, гнів цілого українського народу. Такий Юда не сміє безкарно оглядати сонце Боже!» Того ж дня львівська газета «Діло» повідомила, що «всі найвищі органи галицько-українського народу», а саме: Українська Національна Рада, Міжпартійна рада, народно-трудова, радикальна, християнсько-суспільна,

соціал-демократична партії та Руський (москвофільський) виконавчий комітет³ вирішили не брати участі у виборах до польського сейму і сенату⁴.

До бойкоту присєдналася й частина Комуністичної партії Східної Галичини. Інша її частина (переважно поляки та свреї) пішла на вибори разом з Комуністичною робітничою партією Польщі, ввійшовши в Спілку пролетаріату міст і сіл (легальна організація, створена комуністами для участі у виборах)⁵.

З українських політичних організацій своїх кандидатів виставила лише нечисленна група прихильників співпраці з польським урядом, які називали себе «хліборобами».

У виборах до сейму (5 листопада 1922 р.) взяли участь лише 38,2 % виборців Східної Галичини, а до сенату (12 листопада) — 35,3 %⁶. (В стічно польських восводствах голосували від 68 до 87 %). За списки «хліборобів» було подано 81 039 голосів (3,7 % від усіх, хто мав право голосу в Східній Галичині)⁷. Це дало їм змогу провести до сейму п'ятьох послів⁸. Зіставлення цих даних з стічним складом мешканців краю (від 60 до 70 % українців за різними оцінками) показує, що більшість українського населення не брала участі у виборах.

На Волині, Холмщині, Підляшші й Поліссі бойкот виборів не мав сенсу, оскільки суверенітет Польської держави над цими землями був закріплений Варшавським договором 1920 р. між УНР і Польщею та Ризьким мирним договором 1921 р. між Польщею та радянськими республіками. Тому місцеві українські політичні кола взяли участь у виборах, об'єднавшись з свреями, білорусами, німцями і росіянами в Блок національних меншин (БНМ). На території Волинського, Поліського та східних повітів Люблінського восводства (Влодава, Холм, Томашів і Грубешів) Блок здобув 57,3 % голосів на виборах до сейму й 61,8 % — до сенату⁹. На Волині жоден польський кандидат не пройшов до парламенту. За списком Блоку 20 українців увійшли до сейму та 6 — до сенату, сформувавши в парламенті Український клуб, або Українську парламентарну репрезентацію (УПР). 5 галицьких послів, обраних за «хліборобськими» списками, утворили окремий Український селянський клуб «хліборобів», лояльний до Польської держави.

Таким чином, вибори 1922 р. не виправдали сподівань уряду Польщі. Вони показали, що польська влада у Західній Україні тримається лише завдяки військовій силі. Однак всупереч надіям Є. Петрушевича та його прихильників підсумки виборів не вплинули на позицію держав Антанти, які в березні 1923 р. визнали права Польщі на Східну Галичину. Тому українським партіям довелося пристосовувати свою тактику до нових реалій.

Декларацію Українського клубу виголосив у сеймі 23 січня 1923 р. посол С. Підгірський. Він, зокрема, зазначив: «...Ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя й Полісся заявляємо з цієї сеймової трибуни перед цілим світом, що метою українського народу є відродження самостійної Української держави. Однак, зважаючи на дійсний стан речей, заявляємо про нашу готовність до співпраці з польським народом та всіма народами, які входять до складу польської Речі Посполитої, на таких умовах: Річ Посполита Польська, як держава національно не єдина, має бути перестроєвана так, щоб кожний народ, який входить до її складу, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, отже, мав забезпечений повний і вільний розвиток усіх галузей життя»¹⁰.

Спочатку Українська парламентарна репрезентація вірила у можливість співпраці з польською владою. Тодішній прем'єр-міністр Польщі В. Сі-

корський обіцяв голові УПР А. Васильчуку ряд поступок для українців у господарській та культурній сферах, якщо їхні послі визнають польську державність і голосуватимуть за державний бюджет. В лютому 1923 р. Українська парламентарна репрезентація проголосувала за довір'я урядові В. Сікорського. Однак останній не дотримався обіцянок, які давав українцям. Це викликало гострі дискусії на засіданнях Українського клубу щодо тактики УПР, які призвели до відставки голови клубу А. Васильчука — прибічника співпраці з урядом. Новим головою Української парламентарної репрезентації 22 березня було обрано опозиційно настроєного С. Підгірського¹¹.

У травні 1923 р. Український клуб остаточно перейшов в опозицію, проголосувавши проти урядового бюджету. Незабаром у промові С. Підгірського вперше прозвучала вимога територіальної автономії для Західної України¹². Проте сейм ігнорував подібні пропозиції й один за одним ухвалював закони, що обмежували права національних меншин у країні.

В 1923—1927 рр. серед політичних партій Західної України відбулися значні перегрупування, що характеризувалися, з одного боку, поширенням радянофільства, а з другого, — консолідацією національно-демократичного табору. Крім підпільної КПЗУ, на прорадянських позиціях стояли легальні партії: УСДП (до її заборони на початку 1924 р.), Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз» (1924—1926 рр.), Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб» (утворилося в жовтні 1926 р.). З 1923 р. колишній президент ЗУНР Є. Петрушевич також орієнтувався на Радянську Україну, вбачаючи у ній зародок майбутньої самостійної держави, що об'єднає всі українські землі. Навіть в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО), створеному у липні 1925 р. на базі УНТП, спочатку існувала сильна радянофільська течія. Проте незабаром у ньому перемогла «орієнтація на власні сили». В 1927 р. з УНДО вийшло його ліве крило, утворивши Українську партію праці (УПП), яка підтримувала радянофільську орієнтацію Петрушевича.

Ці перегрупування позначилися і на Українській парламентарній репрезентації, яка розпалася під тиском внутріполітичних розходжень. 23 травня 1923 р. в Українському сеймовому клубі виникла автономна соціалістична фракція, яка стала парламентським представництвом УСДП. 22 лютого 1924 р. 5 з 9-ти членів соцфракції вийшли з УПР і створили окремий клуб Української соціал-демократичної партії. Нарешті, 7 листопада того ж року четверо з них (А. Пашук, Й. Скрипа, Х. Приступа й Я. Войтюк) об'єдналися з двома польськими комуністами в Комуністичну посольську фракцію. Решта членів соціалістичної фракції у листопаді 1924 р. стали ініціаторами створення Українського соціалістичного об'єднання — «Селянського союзу», а з виникненням «Сельробу» ввійшли до його складу. Одночасно відбувалося перегрупування на правому крилі УПР. У липні 1925 р. послі Б. Козубський і С. Хруцький та сенатори О. Карпінський і М. Черкавський увійшли до ЦК шойно створеного Українського національно-демократичного об'єднання. Після цього почалася боротьба між УНДО й «Селянським союзом» — згодом «Сельробом» — за керівництво в УПР, що закінчилася перемогою правих. У вересні 1927 р. сельробівці вийшли з Української парламентарної репрезентації та утворили окремий клуб «Сельробу»¹³.

Український селянський клуб «хліборобів», очолюваний священиком М. Ільківим, викликав загальну зневагу своєю безпринципністю і продажністю. Як згадував пізніше В. Вітос (прем'єр-міністр Польщі в 1923—

1924 рр.), цей клуб «шантажував уряд та партії, домагаючись за свої голоси відповідної плати»¹⁴. Врешті-решт уряд Вітоса вирішив припинити будь-які контакти з групою «хліборобів», як з такою, що «не може будити довіри»¹⁵. Незабаром група Ільківа розпалася.

Під кінець роботи парламенту першого скликання (листопад 1927 р.) представництво українців розподілялося таким чином: Українська парламентарна репрезентація — 10 послів і 5 сенаторів, клуб «Сельробу» — 5 послів та 1 сенатор, «хлібороби» — 2 послі, 4 українці належали до Комуністичної посольської фракції, 4 послі були безпартійні. Цей поділ відображав три орієнтації, які домінували в тогочасному західно-українському суспільстві: на СРСР (комуністи й «Сельроб»), на Польщу («хлібороби» і безпартійні) та на власні сили (УПР)¹⁶.

Нові парламентські вибори були призначені на березень 1928 р. Цього разу практично всі українські партії вирішили взяти в них участь, Уже у листопаді 1927 р. утворився новий Блок національних меншин (БНМ), до якого ввійшли УНДО, білоруські, німецькі та сврейські політичні організації (за винятком сіоністів Східної Галичини). Значно важчим виявилось завдання — об'єднати українські партії. Переговори між УНДО й Українською соціалістичною радикальною партією¹⁷ в листопаді — грудні були зірвані внаслідок неприйнятних умов, висунутих УСРП (Українське національно-демократичне об'єднання мало вийти з БНМ і задалегідь погодити з радикалами список своїх кандидатів)¹⁸.

УСРП пішла на вибори у коаліції з соціал-демократичною групою «Вперед»¹⁹. Окремі списки висунули Українська партія праці (УПП) та Український народний союз (УНС), що виник у 1926 р. як спадкоємець партії «хліборобів». На Волині українці — прихильники маршала Пілсудського — ввійшли до проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББ) разом з польськими пілсудчиками.

Не було єдності й у комуністичному таборі. Кампанія проти «націоналістичного ухилу» О. Шумського в Радянській Україні призвела до розколу КПЗУ на початку 1928 р. на «меншість», що користувалася підтримкою Москви, та «більшість», або «васильківців» (за псевдонімом лідера КПЗУ Й. Крілика (Васильківа), які виступили з критикою національної політики Сталіна і Кагановича. Розколовся й «Сельроб», від якого відокремилася т. зв. «Сельроб-лівиця». В результаті було висунуто аж чотири виборчі списки від комуністів та їхніх союзників (двох фракцій КПЗУ і двох фракцій «Сельробу»)²⁰.

Всього було зареєстровано 6 загальнодержавних та 20 локальних українських списків²¹. Фактично українським був і «руський» (московільський) список № 20. Список № 13 був мішаним — його кандидатами були польські й українські комуністи.

На виборах до сейму, що відбулися 4 березня 1928 р., українські списки здобули у Східній Галичині 49,7 % голосів, польські — 40,8 %, сврейські — 9,5 %. У всіх виборчих округах, за винятком Львова та етнічно мішаного округу № 48 (повіти Перемишль, Доброміль, Сянок, Бжозув і Кросно), українські партії одержали більше половини голосів. На Волині за останні голосували 50,5 % виборців (з них майже половина — за «Сельроб»), за польські партії й польсько-український список Безпартійного блоку співпраці з урядом — 43 %, за сврейські списки — 1,5 %²².

Розподіл голосів виборців-українців між основними політичними партіями виглядав так (разом з анульованими голосами): УНДО (у складі БНМ) — близько 600 тис. голосів, Блок Української соціалістичної

радикальної партії та соціал-демократів — 268 677, «Сельроб» — 216 987, «Сельроб-лівиця» — 160 145, КПЗУ («меншість») — 10 192, КПЗУ — «васильківці» (тільки у Львові) — 106, Українська партія праці — 44 919, УНС — 8887, Блок москвофілів і «старорусинів»²³ — 94 953²⁴.

Таким чином, вибори 1928 р. продемонстрували перевагу самостійницьких партій у західноукраїнському суспільстві. Водночас вони засвідчили чималий вплив на маси комуністів й їх союзників. Об'єднавшись, комуністичний табір міг би становити другу політичну силу після УНДО. До сейму було обрано 46 українців, до сенату — 11. Це було найчисленніше українське представництво в історії польського парламенту. Воно могло б бути значно більшим, якби не було розпорошення сил між дрібними списками у кожному окрузі. Відіграли свою роль і репресії та зловживання з боку влади (анулювання українських списків у кількох округах, масові арешти напередодні виборів тощо).

Після невдалих спроб УНДО створити спільну репрезентацію в сеймі виникло кілька клубів: Український клуб (остаточно оформився в листопаді 1928 р.) — 26 послів, з них — 23 члени УНДО; Клуб Української соціалістично-радикальної парламентарної репрезентації — 8 послів; Клуб «Сельробу» — 4 послі. Крім того, 2 послі належали до «Сельроб-лівиці», 1 — до УПП. 5 українців увійшли до клубу Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББ). У сенаті 9 членів УНДО, 1 соціаліст-радикал і 2 білоруси сформували спільний клуб. За його межами залишився лише представник «Сельробу»²⁵.

Для характеристики політичного обличчя клубів наведемо уривки з їхніх перших програмних декларацій. 29 березня 1928 р. у сеймі виступив голова УНДО та Українського клубу Д. Левицький. Він, зокрема, сказав: «Найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є незалежна й соборна Українська національна держава на всій українській території. Тому-то всі міжнародні акти, якими споконвічні частини української землі — Східна Галичина разом з Лемківщиною, землі Холмщини, Волині, Підляшшя та Полісся — визнані за Польщею, а саме: мирний договір у Ризі від 18 березня 1921 р. і рішення конференції амбасадорів²⁶ у Парижі від 14 березня 1923 р., як акти, що насилують право українського народу на самовизначення, вважаємо де-юре неправосильними»²⁷.

Представник УСРП Д. Ладика 30 березня заявив, що його партія боротиметься з будь-яким польським урядом, поки він не визнає права українського народу на самовизначення. «Український працюючий народ, — зазначив він, — прагнучи до повної рівноправності з іншими націями цивілізованого культурного світу, буде невпинно боротися за цілковите усунення панування над ним колоніальних центрів — шляхетсько-буржуазних Бухареста, Праги й Варшави та державно-капіталістичної Москви — і за створення соборної самостійної ні від кого незалежної Української Соціалістичної Республіки»²⁸.

Декларації «Сельробу» й «Сельроб-лівиці», виголошені в сеймі 31 березня, різко критикували польський уряд, таврували «українську контрреволюцію» (УНДО) та «соціал-угодовців» (УСРП) як «зрадників класових і національних інтересів українського працюючого народу». Але, якщо у виступі голови клубу «Сельробу» М. Чучмая проголошувалась ідея об'єднання українського народу «в єдиній соціалістичній республіці», то у промові представника «Сельроб-лівиці» К. Вальницького підкреслювалася необхідність класової солідарності з польськими робітниками²⁹.

30 травня слово взяв український депутат з Клубу ББ Є. Богуславський,

який заявив: «Ми не зрікаємося наших ідеалів, але визнаємо сувору дійсність, і та дійсність вимагає від нас, щоб ми були лояльними громадянами Польської держави й спільно з польським народом будували той дім, де нам судилося жити»³⁰.

Таким чином, у сеймі 1928—1930 рр. бачимо ті ж самі орієнтації, що були і в попередньому сеймі: пропольську, прорадянську та самостійницьку.

Після додаткових виборів до сейму і сенату на Волині у травні й липні 1930 р. українське парламентське представництво зросло до 50 послів і 14 сенаторів³¹. Але новообрані парламентарі навіть не встигли прийняти посольську присягу. Сейм, обраний 1928 р., виявився недостатньо слухняним. Тому маршал Пілсудський вирішив розпустити його достроково, у серпні 1930 р.

Одночасно з призначенням нових виборів уряд Польщі розпочав наступ на опозицію. Особливо жорстоких репресій зазнали українці. Під приводом боротьби проти «саботажницької» діяльності Української військової організації (УВО) польські війська й поліція у вересні — листопаді 1930 р. провели в селах Галичини жорстокі погроми мирного населення, які ввійшли в історію під назвою «пацифікації». Ймовірно, що однією з причин цієї акції було прагнення перешкодити передвиборній кампанії українських партій. Траплялися випадки, коли селян погрозами змушували голосувати за польські списки.

Надзвичайно важкі обставини, за яких відбувалася передвиборна боротьба, змусили українські партії вперше з 1922 р. (і востаннє) об'єднати свої зусилля. Утворився виборчий блок УНДО, Української соціалістичної радикальної партії та УСДП³², до якого приєдналися також Білоруська християнська демократія й Білоруський селянський союз³³.

Навіть ОУН спочатку мала намір взяти участь у виборах. У провіді українських націоналістів виник план, щоб деякі провідні члени УВО та ОУН висунули свої кандидатури на послів і на першому ж засіданні сейму, оголосивши декларацію протесту проти польської окупації, демонстративно залишили парламент. Оскільки підпільна Організація українських націоналістів не могла відкрито взяти участь у виборах, керівникові УВО на західноукраїнських землях Ю. Головінському було доручено провести переговори з ЦК УНДО про включення оунівців до виборчого списку цієї партії. Однак після першої ж зустрічі з керівниками Українського національно-демократичного об'єднання Головінського було заарештовано й при спробі втекти вбито. Ідея участі у виборах зустріла опір з боку низових організацій УВО та ОУН. Тому від неї довелося відмовитись³⁴.

Поліція звинуватила легальні українські партії у зв'язках з підпіллям і провела серед них масові арешти. В ув'язненні опинилися 30 колишніх послів (19 — з УНДО, 6 — з УСРП, 3 — із «Сельробу», 1 — із «Сельсоюзу» й 1 — з УПП)³⁵. Серед арештованих були голова УНДО Д. Левицький, редактор «Діла» В. Мудрий та ін. Напередодні виборів блок українських партій лишився без політичного проводу.

Репресії не могли не позначитися на підсумках виборів. Список № 11 «Український і білоруський виборчий блок» на виборах до сейму 16 листопада 1930 р. одержав у Східній Галичині 30,8% голосів, на Волині — 12,6%³⁶. Це був єдиний український загальнодержавний список, оскільки список «Сельробу-єдності» був анульований владою. Радянофільські організації — «Сельроб-єдність», «Сельроб» та УПП — змогли виставити лише локальні списки, які зібрали по кілька тисяч голосів.

Поразка прокомуністичних сил пояснювалася не тільки репресіями

поліції. Події з УСРР (масові репресії, процес «Спілки визволення України», примусова колективізація) викликали занепад радянської влади і розчарування тих західноукраїнських діячів, які перебували на позиціях своєрідного націонал-комунізму. Колишній посол сейму й лідер «Сельробу» М. Чучмай під час виборів 1930 р. намагався встановити контакт з ЦК УНДО, а згодом примкнув до пропольського Волинського українського об'єднання. Інший колишній посол і член ЦК КПЗУ С. Волинець увійшов до націоналістичного Фронту національної єдності³⁷, а в роки другої світової війни брав участь у створенні дивізії «СС-Галичина»³⁸. Ті ж комуністи, які залишилися вірними своїм ідеалам і виїхали до Радянської України, нерідко гинули в сталінських таборах. Така доля спіткала, зокрема, колишнього голову Комуністичної посольської фракції Я. Войтюка й колишнього голову клубу «Сельробу-єдності» у сеймі К. Вальницького³⁹. Після 1930 р. західноукраїнська радянська лівіця вже не брала участі в парламентській діяльності.

За списком № 11 до сейму пройшли 17 членів УНДО і 3 члени Української соціалістичної радикальної партії, до сенату — 3 члени УНДО та 1 радикал. За списком № 1 ББ посольські мандати одержали 6 українців з Волині й 2 галицькі «старорусини», а 2 волинські українці стали сенаторами⁴⁰.

Після виборів український блок відразу ж розпався. У парламенті окремо діяли Український клуб (УНДО), який виступав також під назвою «Українська парламентарна репрезентація» (УПР), і Клуб українських соціалістів-радикалів (УСР). До звільнення з в'язниці Д. Левицького (липень 1931 р.) представництво УНДО очолював сенатор А. Горбачевський. На чолі Клубу УСР стояв сенатор І. Макух. Волинські послі й сенатори створили Українську парламентарну репрезентацію Волині в складі Безпартійного блоку співпраці з урядом, яка протистояла Українській парламентарній репрезентації (УПР)⁴¹.

Українські послі й сенатори розпочали свою діяльність у новому парламенті з протестів проти «пацифікації». Представник Українського клубу С. Баран навів у сеймі численні факти, що викривали антизаконний характер цієї акції, запропонував створити для розслідування справи комісію з представників посольських груп, покарати винних і відшкодувати збитки потерпілим. Однак сейм не тільки відхилив пропозицію українських послів, а й визнав дії державних органів «обгрунтованими і необхідними»⁴².

Частина керівництва УНДО, вважаючи, що польсько-українська конфронтація веде в безвихідь, почала шукати компромісу з владою. За рішенням деяких керівників УНДО у «Ділі» з'явився цикл редакційних статей про завдання нової Української парламентарної репрезентації, автором яких був І. Кедрін-Рудницький. Ключовою була його стаття «Засадничі речі», в якій, зокрема, зазначалося: «...Актуальною є справа української державності над Дніпром. Тому Українська парламентарна репрезентація, як виразник всеукраїнської національно-політичної думки, мусить своїми виступами допомагати актуалізації визвольницьких змагань наших братів за Збручем. Що ж торкається галицько-волинських земель, то українське населення цих земель мусить кріпшати культурно й економічно, щоб своїми інтелектуальними силами, а коли треба буде, то й кадрами своїх ідейних борців, наслідуючи світлий приклад січових стрільців, допомагати будівництву української державності над Дніпром. Які будуть західні границі будучої Української держави, це питання не сьогоднішнього дня.

Воно буде вирішене поміж будучим українським урядом, який засідатиме у Києві, та Польшею...»⁴³.

Таким чином, пропонувалося тимчасово відмовитися від боротьби проти польського панування в Західній Україні й зосередити головну увагу на визвольних змаганнях на Наддніпрянщині. На такій платформі помірковане крило УНДО сподівалося домогтися порозуміння з польським урядом.

Статті Кедріна викликали різку критику з боку багатьох членів Українського національно-демократичного об'єднання. На засіданні ЦК УНДО 31 січня — 1 лютого 1931 р. дехто навіть пропонував віддати автора під партійний суд⁴⁴. Керівництво Українського національно-демократичного об'єднання відмежувалося від концепції Кедріна, але фактично вона стала платформою для переговорів між УНДО і польським урядом.

Однак переговори, які відбулися 25 лютого 1931 р., закінчилися безрезультатно. Надто ще свіжою була пам'ять про «паціфікацію», надто гострими були польсько-українські суперечності.

У той час як галицькі парламентарі залишалися в опозиції, Українська парламентарна репрезентація Волині беззастережно підтримувала польський уряд. 29 червня 1931 р. за активною участю послів ББ відбувся установчий конгрес Волинського українського об'єднання (ВУО), головою якого став посол П. Певний — редактор газети «Українська нива». Декларація ВУО проголошувала вірність ідеалам маршала Пілсудського. Цих засад волинські послі і сенатори дотримувалися протягом усієї роботи сейму 3-го скликання. 11 лютого 1935 р., виголосивши з сеймової трибуни чергову похвалу Пілсудському, посол С. Скрипник заявив: «...Щасливі й горді ми, що на нас випав уділ спільної праці над зміцненням великодержавності Польщі, бо лише великодержавна Польща наблизить українській народ до здійснення його ідеалу»⁴⁵.

До середини 1930-х рр. керівництво УНДО дійшло висновку про безперспективність дальшої опозиції. На зміну його політики вплинуло кілька факторів: по-перше, поступова ліквідація демократичного парламентарного устрою в Польщі, яка зводила нанівець можливість ефективної легальної опозиції; по-друге, антиукраїнський терор у Радянському Союзі (особливо голодомор 1933 р.), який поховав надії на еволюцію УСРР у напрямі національної державності; по-третє, тиск з боку українського кооперативного руху, з яким було тісно пов'язане УНДО та який потребував політичної стабільності для своєї господарської діяльності.

Нові концепції знайшли відображення в промові Д. Левицького у сеймі 5 лютого 1935 р., в якій голова УНДО дав зрозуміти, що його партія готова припинити боротьбу з польською владою, якщо вона погодиться на створення у Західній Україні бази для визвольних змагань на Наддніпрянщині⁴⁶. Остаточо УНДО дозріло до компромісу з урядом після «конституційного перевороту» в березні — квітні 1935 р. Нова конституція різко обмежила права сейму, який скорочувався з 444 до 208 послів, а положення про вибори (ординація) дало можливість правлячим колам відсіювати небажаних кандидатів у послі на окружних передвиборних зборах. Президент одержав право призначати третину сенаторів, решта їх обиралася колегіями виборців, що склалися із «заслужених» громадян (кавалерів польських орденів, випускників вищих навчальних закладів, представників органів самоврядування). За цих умов опозиційні партії не мали шансів сформувавши скільки-небудь значне парламентське представництво. А розлучатися з польськими мандатами лідери УНДО не хотіли.

Усі опозиційні партії Польщі, у тому числі й українські соціалісти-

радикали та соціал-демократи, бойкотували парламентські вибори 1935 р. на знак протесту проти антидемократичної виборчої ординації. Лише УНДО, Українська народна обнова (УНО)⁴⁷ і Волинське українське об'єднання взяли участь у виборах спільно з Безпартійним блоком співпраці з урядом. Ці партії уклали угоду з ББ, яка полягала в тому, щоб у кожному виборчому окрузі Східної Галичини й Волині обрати одного українця та одного поляка. Всі українські кандидатури були погоджені з польським урядом. Виборча угода викликала критику не лише з боку інших українських партій, але і в самому УНДО. Проти участі у виборах виступила член ЦК, колишній посол М. Рудницька разом з очолюваним нею Союзом українців. Проте більшість ЦК угоду схвалила.

У виборах до сейму, що відбулися 8 вересня 1935 р., взяли участь лише 48,5 % виборців Східної Галичини. УНДО одержало 13 сеймових мандатів, УНО — 1. До сенату було обрано 3-х галицьких українців, зокрема 2-х членів УНДО й 1-го члена Української народної обнови, та ще двох сенаторів від УНДО призначив президент Польщі. На Волині голосували 65,6 % виборців. ВУО одержало 5 місць у сеймі й одне — в сенаті. Галицькі послі і сенатори сформували нову Українську парламентарну репрезентацію (УПР), волинські — Українську парламентарну репрезентацію Волині (УПР Волині)⁴⁸.

На засіданні ЦК УНДО 12 жовтня 1935 р. було остаточно закріплено курс на «нормалізацію» польсько-українських стосунків. Д. Левицький, який критично ставився до виборчої угоди, вважаючи, що партія пішла на великі поступки, подав у відставку. Новим головою партії обрано прибічника «нормалізації» В. Мудрого, який одночасно став головою Української парламентарної репрезентації. ЦК виключив з партії за «протिवиборчу акцію» своїх членів М. Рудницьку та О. Федак-Шепарович, а також кількох повітових діячів⁴⁹.

Зближення УНДО з правлячими колами продовжувалося і в новому сеймі. Українська парламентарна репрезентація уперше з 1923 р. голосувала за урядовий бюджет, за надання президентові І. Мосціцькому надзвичайних повноважень у господарських та фінансових справах, навіть пішла на створення спільної з поляками територіальної групи послів і сенаторів південно-східних воєводств⁵⁰. Виступаючи на бюджетній комісії, посол В. Целевич підтримував збільшення військового бюджету, вважаючи, що з огляду на комуністичну загрозу сильна польська армія «є в життєвому інтересі українського народу»⁵¹.

У свою чергу польський уряд зробив кілька кроків назустріч українським домаганням. В. Мудрий був обраний одним з п'яти віце-маршалів сейму. Вийшла на волю більшість в'язнів-українців з концтабору в Березі-Картузській. Деякі українські економічні інституції й кооперативи одержали державні кредити. Однак ці поступки були мізерними. У цілому політика дискримінації українців продовжувалася. Українські партії від КПЗУ до ОУН засудили «нормалізацію» і гостро критикували УНДО за угодовство.

В самому Українському національно-державному об'єднанні виникла опозиція проти політики ЦК, яка гуртувалася навколо газети «Діло». Вже у 1936 р. стало зрозуміло, що політика «нормалізації» не принесла очікуваних результатів.

Наприкінці року УПР надіслала урядові доповідну записку під назвою «Криза нормалізації польсько-українських відносин», в якій на підставі численних фактів доводила, що польська влада не змінила свого ставлення до українців. Разом з тим УПР висловила переконання, що «нормалізація

польсько-українських стосунків є для обох народів історичною необхідністю, і банкрутство цієї політики може мати трагічні наслідки як для Польської держави, так і для українського народу». Крім «максимальної політичної мети» — територіальної автономії його земель у Польській державі, документ називав «найважливіші термінові й пекучі українські постулати»: скасування осадницької колонізації, кредити фінансовим інстанціям, субсидії культурним, освітнім, науковим, господарським та спортивним організаціям, прийняття українців на державну службу тощо⁵². Проте уряд стояв на своїх попередніх позиціях щодо цих домагань.

У з'їзд УНДО в січні 1938 р. змушений був констатувати, що після 1935 р. «настала не нормалізація життя на наших землях і недопущення українського чинника до впливу на державу на ґрунті її законів, устрою, внутрішньої і закордонної політики, отже, не політична колаборація обох народів для вищих цілей, лиш навпаки — повне відсунення українського народу від цього впливу і навіть від впливу на власне зорганізоване життя на власній території»⁵³. В лютому 1938 р. УПР утрималася від голосування за державний бюджет⁵⁴.

У вересні 1938 р. президент Мосціцький несподівано розпустив парламент і призначив нові вибори на листопад. Усі опозиційні партії, в тому числі УСРП й УСДП, бойкотували їх. 29 жовтня на засіданні ЦК УНДО лідер внутріпартійної опозиції Д. Левицький запропонував не оголошувати кандидатур від об'єднання. Але більшістю голосів пройшла пропозиція езекутиви⁵⁵ про участь у виборах⁵⁶. Опозиціонери — редактор «Діла» І. Кедрін-Рудницький, колишній посол В. Кузьмович і колишній сенатор Ю. Павликовський — відмовилися балотуватися до парламенту, протестуючи проти узгодження кандидатур УНДО з польськими властями, які особливо «застереглися» проти Д. Левицького і М. Рудницької⁵⁷.

Блок УНДО — УНО і Волинське українське об'єднання пішли до виборів разом з проурядовим Табором національного об'єднання (OZN), який виник замість розпущеного Безпартійного блоку співпраці з урядом. Завдяки виборчій угоді було збережено статус-кво з 1935 р.: кількісне представництво українських партій у сеймі і сенаті залишилося незмінним. Але змінилися настрої українських послів, розчарованих у «нормалізації». Це продемонструвала вже перша промова в сеймі голови УПР В. Мудрого, яка відрізнялася від попередніх гострою критикою урядової політики⁵⁸.

Створення у той час автономної Карпатської України пробудило в західноукраїнському суспільстві нові надії. Під впливом державотворчих процесів, що відбувалися у Закарпатті, УПР 9 грудня 1938 р. внесла на розгляд сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», що передбачав надання територіальної автономії західноукраїнським землям у межах Станіславського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського й Поліського, окремих повітів і гмін Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств. Пропонувалося створення автономного уряду і сейму Галицько-Волинської землі, територіальних збройних сил, рівноправність польської й української мов у державних установах. Проте маршал сейму навіть не прийняв законопроект до розгляду. Це остаточно переконало українських парламентарів у марності дальших спроб порозуміння з правлячими колами Польщі⁵⁹.

24 лютого 1939 р. під час дебатів по бюджету В. Мудрий заявив, що УПР не буде голосувати за нього. Аналогічну заяву в сенаті зробив і сенатор М. Творидло. Це означало, що УНДО знову перейшло в опозицію, хоч переговори з урядом продовжувалися й після цього⁶⁰.

Польська урядова політика на північно-західних українських землях, зокрема кампанія руйнування православних церков і передачі їх католикам, спричинила зростання опозиційних настроїв навіть у завжди слухняному ВУО. Волинські послы С. Скрипник і В. Онуфрійчук у своїх виступах фактично солідаризувалися з УНДО, а Скрипник навіть поставив свій підпис під законопроектом про надання територіальної автономії. За це обох послів було виключено з Української парламентарної репрезентації Волині й з ВУО⁶¹.

Спроби УПР перевести деструктивний польсько-український конфлікт у русло конструктивної співпраці не мали і не могли мати успіху в умовах авторитарного режиму пілсудчиків. Провал політики «нормалізації» призвів до занепаду впливу УНДО й інших легальних партій серед мас і до зростання популярності ОУН напередодні другої світової війни.

Востаннє українські послы виступали у сеймі 2 вересня 1939 р., на другий день після нападу гітлерівської Німеччини на Польщу. С. Скрипник та В. Мудрий запевнили, що українці разом з польським народом стануть проти спільної небезпеки. «Тепер не час на взаємні політичні спори,— заявив голова УПР.— Разом з усім громадянством українці виконують обов'язок і принесуть усі жертви для оборони держави»⁶².

Дальша доля українських послів і сенаторів склалася по-різному. Після зайняття Західної України Червоною армією у вересні 1939 р. були заарештовані Д. Левицький, В. Целевич, В. Кузьмович, О. Луцький, Д. Великанович, Г. Тершаківець, І. Тарнавський, С. Жук, І. Блажкевич, О. Когут, М. Кузьмин, В. Бараник, І. Левчанівська. Усі вони зникли в сталінських таборах, на засланні. Д. Паліїв став одним з організаторів дивізії «СС-Галичина» і загинув у Бродівському «котлі». Убиті польськими підпільниками під час війни П. Васильчук та І. Пастернак. Розстріляний у 1945 р. С. Підгірський, С. Баран, В. Мудрий, М. Рудницька, І. Макух і ряд інших опинилися в еміграції. До 90-х років дожив лише С. Скрипник, який став митрополитом, а згодом — патріархом УАПЦ під ім'ям Мстислава⁶³.

Досвід боротьби українських партій у сеймі й сенаті Польщі показав неможливість вирішити проблему Західної України парламентарним шляхом у той період. Розчарування в парламентаризмі, з одного боку, крах радянськості ілюзій, з другого,— штовхали частину українців, особливо молодь, до пошуку третього шляху, яким стала ідеологія і практика ОУН. Однак парламентарська діяльність відіграла важливу роль у пропаганді ідей державної самостійності й соборності України, в протистоянні політиці асиміляції українців, у збереженні традицій багатопартійної демократії у суспільстві.

¹ Felinaki M. Ukraińcy w izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej // Sprawy narodowościowe.— 1931.— № 6.— S. 566—600; Papierzyńska-Turek M. Ewolucja ideowo-polityczna ukraińskiej grupy poselskiej w zęmie II Rzeczypospolitej w latach 1922—1927 // Z pola walki.— 1975.— № 1.— S. 29—56; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej 1922—1926.— Kraków, 1979; Biernasek T. Działalność parlamentarna Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy w latach 1924—1927.— Zielona Góra, 1983; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929.— Kraków, 1989.— S. 66—79, 181—203.

* Українська народно-трудова партія (УНТП) утворилася в 1899 р. під назвою «національно-демократична», змінила назву у 1919 р., була правлячою партією в ЗУНР. Українська радикальна партія (УРП) виникла у 1890 р., за ідеологією близька до народницького соціалізму, виступала від імені «українського працюючого народу», насамперед, селянства. Українська християнсько-суспільна партія (УХСП) створена в 1897 р. Це — партія консервативного напрямку, пов'язана з греко-католицьким духовенством. Українська соціал-демо-

кратична партія (УСДП) виникла у 1899 р. внаслідок розколу радикалів, на початку 1920-х рр. зблизилася з Комуністичним рухом.

*⁹ Еміграційний уряд С. Петрушевича перебував у Відні до березня 1923 р., домагаючись від країн Антанты визнання державної самостійності Східної Галичини.

² М а к у х І. На народній службі.— Детройт, 1958.— С. 279.

³ «Москофіли» — суспільно-політична течія на західноукраїнських землях, яка не визнавала існування української нації, вважаючи її частиною єдиного російського (руського) народу.

⁴ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали // Су-часність.— 1983.— Т. 2.— С. 29—35.

⁵ Докладніше про тактичні розходження в КПСГ щодо виборів див.: В і е г н а с е к т Т. Spór o taktykę: Komunistyczna Partja Galicji Wschodniej wobec wyborów do Sejmu i Senatu w listopadzie 1922 roku. — Zielona Góra, 1985.

⁶ Підраховано за: R z e r e s s y T. W. Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1922—1927.— Poznań, 1923.— S. 298—325, 404—415. (Розрахунки зроблено по території Львівського, Станіславського й Тернопільського воєводств, за винятком етнічно польських західних повітів Львівського воєводства).

⁷ Ibid.— S. 475—477, 486.

⁸ Депутатів сейму.

⁹ Підраховано за: R z e r e s s y T. W. Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej 1922—1927.— S. 217—336, 418—445.

¹⁰ Sprawozdania stenograficzne Sejmu. Okres I (далі — SSS.O.I) // 10 posiedzenie z 23.1.1923.— З. 65; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.— Т. 2.— С. 45.

¹¹ ЦДІА у Львові, ф. 392, оп. 1, спр. 22, арк. 19—22.

¹² SSS.O.I.— 42 pos. z 2.VI.1923.— З. 71.

¹³ P a p i e r z y n s k a T u r e k M. Ewolucja ideowo-polityczna ukraińskiej grupy poselskiej w sejmie II Rzeczypospolitej w latach 1922—1927.— S. 50—54.

¹⁴ W i t o s W. Moje wspomnienia.— Т. III.— Paryż, 1965.— S. 26.

¹⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół Prezydium Rady Ministrów. — Protokoły posiedzeń Komitetu Politycznego Rady Ministrów, protokół nr. 62 z 29.XI.1923 r., kartka 240.

¹⁶ F e l i n s k i M. Klub Ukraiński. // Parlament Rzeczypospolitej Polskiej 1919—1927.— Warszawa, 1928.— S. 330.

¹⁷ Виникла в 1926 р. внаслідок об'єднання галицьких радикалів з волинськими есерами.

¹⁸ Хто винен? Чому немає українського блоку? — Львів, 1928.

¹⁹ Праве крило колишньої УСДП, що гуртувалося навколо газети «Вперед».

²⁰ R a d z i e j o w s k i J. Komunistyczna Partja Zachodniej Ukrainy: Wzglądowe problemy ideologiczne.— Kraków, 1976.— S. 207—213.

²¹ F e l i n s k i M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych Polski Odrodzonej.— S. 581.

²² Підраховано за: Sprawy narodowościowe.— 1928. № 1.— S. 58, уточнено за: R a d z i e j o w s k i J. Komunistyczna Partja Zachodniej Ukrainy: Wzglądowe problemy ideologiczne.— Kraków, 1976.— Tablica między s. 224 a 225 (до українських списків віднесено «руський» список № 20 і список № 13 (КПЗУ)).

²³ «Старорусини» — суспільно-політична течія в Галичині, що обстоювала існування окремого «руського» (а не українського) народу, на відміну від «москофілів» не вважала його частиною російської нації, була лояльна до Польської держави, чинила опір поширенню української національної самосвідомості серед галичан.

²⁴ R z e r e s s y T. i K. Sejm i Senat 1928—1933.— Poznań, 1928. — S. 229; R a d z i e j o w s k i J. Komunistyczna Partja Zachodniej Ukrainy. — Tablica między s. 224 a 225.

²⁵ F e l i n s k i M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych...— S. 584—585.

²⁶ Послів.

²⁷ SSS.O.II.— 3 pos. z 29.III.1928.— З. 11.; Діло.— 1928.— 31 берез.

²⁸ SSS.O.II.— 4 pos. z 30.III.1928.— З. 21; Громадський голос.— 1928.— 7 квіт.

²⁹ SSS.O.II.— 5 pos. z 31.III.1928.— З. 5; Postówie rewolucyjni w Sejmie (1920—1935): Wybor przemówień, interpelacji i wniosków.— Warszawa, 1961.— S. 341—342.

³⁰ SSS.O.II.— 12 pos. z 30.V.1928.— З. 77.

³¹ Sprawy narodowościowe.— 1930. № 2.— S. 234—235; № 3—4. — S. 379—380; F e l i n s k i M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych...— S. 587.

³² Українська соціал-демократична партія була відновлена в грудні 1928 р. на платформі, якої партія дотримувалася до 1923 р. (до переходу на прокомуністичні позиції). Орієнтувалася на західноєвропейську соціал-демократію, обстоювала самостійність українського робітничого руху.

³³ F e l i n s k i M. Ukraińcy w Izbach Ustawodawczych...— S. 596.

³⁴ Б о й д у н и к О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів // Євген Конавельц та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 375—376.

³⁵ К о с о н о ц ь к и й В. Українська парламентарна репрезентація // Українська загальна енциклопедія.— Львів; Станіславів; Коломия (б.р.).— Т. 3.— Стб. 670.

³⁶ F e l i n s k i M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej.— Warszawa, 1931. — S. 72—73 (Галичина без округу № 47 (Жешув)).

³⁷ Організація створена в 1933 р. колишнім членом УНДО Д. Палієвим, ідейно споріднена з ОУН, але заперечувала її терористичні методи боротьби з польськими властями.

³⁸ Zgon b. posła ukraińskiego // Biuletyn polsko-ukraiński.— 1936. — № 20.— S. 207—208;

- Волинець Степан // Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Т. 1.— Париж; Нью-Йорк, 1956.— С. 303.
- ³⁹ Войтюк Яків Семенович // Борці за возз'єднання: Біографічний довідник.— Львів, 1989.— С. 59; Вальницький Кирило Михайлович // Від Жовтня до Вересня.— Ужгород, 1989.— С. 206—207.
- ⁴⁰ Felі́ńskі M. *Ukraińcy w Polsce Odrodzonej*.— S. 75.
- ⁴¹ Косоноцький В. Українська Парляментарна Репрезентація. — Стб. 671; Felі́ńskі M. *Ukraińcy w Izbach ustawodawczych...*— S. 598—599.
- ⁴² SSS. O.III.— 7 pos. z 26—27.IX.1931.— *Ж.* 32—46.
- ⁴³ Діло.— 1930.— 28 листоп.
- ⁴⁴ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Oddział Rekopisów i Starodruków. Zespół UNDO. Mikrofilm 70047. Kartki 63—66.
- ⁴⁵ SSS. O.III.— 133 pos. z 11.II.1935.— *Ж.* 65.
- ⁴⁶ Там же.— 128 pos. z 5.II.1935.— *Ж.* 29—30; Діло.— 1935.— 7 лют.
- ⁴⁷ Виникла в 1930 р. під назвою «Українська католицька народна партія», перейменована у 1932 р. Лідер — єпископ Г. Хомишин.
- ⁴⁸ Діло.— 1935.— 25 верес.; *Sprawy narodowościowe*.— 1935.— № 5.— S. 453.
- ⁴⁹ Діло.— 1935.— 15 жовт.
- ⁵⁰ Діло.— 1935.— 31 жовт., 8 груд.; *Sprawy narodowościowe*.— 1935.— S. 620—622.
- ⁵¹ Діло.— 1939.— 19 січ.
- ⁵² Держ. арх. Львів. обл., ф. 1, оп. 51, спр. 491, арк. 3—25.
- ⁵³ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.— Т. II.— С. 396.
- ⁵⁴ SSS. Kadencja IV.— 75 pos. z 23.II.1938.— *Ж.* 62—63.
- ⁵⁵ Виконавчого комітету.
- ⁵⁶ Діло.— 1938.— 1 жовт.
- ⁵⁷ К е д р и н І. Життя — події — люди: Спомини і коментарі.— Нью-Йорк, 1976.— С. 186.
- ⁵⁸ SSS. K. V.— 3 pos. z 3.II.1938.— L. 48—51; Діло.— 1938.— 6 груд.
- ⁵⁹ ЦДІА у Львові, ф. 344, спр. 22, арк. 5—8; Діло.— 1938.— 10, 24 груд.
- ⁶⁰ Діло.— 1939.— 26 лют.; *Sprawy narodowościowe*.— 1939.— № 1—2.— S. 105—106.
- ⁶¹ Волинське слово.— 1939.— 9, 26 берез.; *Sprawy narodowościowe*.— 1939.— № 1—2.— S. 110—111.
- ⁶² Діло.— 1939.— 5 верес.
- ⁶³ Краківські вісті.— 1942.— 22 берез.; Енциклопедія українознавства.— Т. 1—10.— Париж; Нью-Йорк, 1956—1989; Т о р з е с к і R. *Kwestiaukraińska ...*— S. 354—394; К е д р и н І. Життя — події — люди.— С. 164—165, 203.

Т. В. Кудря (Київ)

Вивчення теми «Колективізація сільського господарства» на уроці з історії України

Питання колективізації сільського господарства в 30-х роках до недавнього часу вивчалось в школі схематично і в мажорних тонах на основі «Короткого курсу історії ВКП(б)». Першими спробували змалювати правдиву картину колективізації письменники та публіцисти. В кінці 80-х років у газетах та журналах починають з'являтися спогади та свідчення людей, що жили в той нелегкий час. Згодом видаються наукові історичні розвідки та збірки документів з цієї тематики. Були зняті також відповідні науково-популярні фільми. У вересні 1990 р. у Києві пройшов міжнародний симпозіум «Голодомор-33». І до сьогоднішнього дня ця тема залишається актуальною.

На долю вчителя випадає нелегке завдання — опрацювати велику кількість інформації та вміло донести свої знання до учнів. Враховуючи те, що вже є нова програма з історії України, а методичних розробок ще нема, нами робиться спроба поділитися досвідом вивчення в 10-му класі теми «Колективізація сільського господарства в 30-х роках». Їй присвячуємо три шкільні години. На першому уроці даємо загальну характеристику колективізації, знайомимо учнів з такими новими для них поняттями, як «суцільна колективізація», «ліквідація куркульства як класу», «підкуркульники», «буксири», «чорна дошка» та ін. Знайомимо їх з відповідними постановами ЦК ВКП(б), діяльністю комісії Молотова на Україні та її наслідками. Це буде оглядова шкільна лекція, яка вводить учнів у коло понять та фактів часів колективізації. На другому уроці, який проходить у формі практичного заняття, важливо ознайомити школярів з літературою та документами до теми¹, дати їм коротку характеристику, роздати групові та індивідуальні завдання. Наголошуємо, що наступний урок буде присвячений обговоренню та аналізу тієї інформації, з якою вони щойно знайомляться. Тому старшокласникам пропонується записати план наступного уроку: 1) Зміна державної політики щодо селянства в кінці 20-х років. 2) «Розкуркулєння» селянства на Україні. 3) Суцільна колективізація. 4) Три роки продрозкладки. Голод 1932—1933 рр. 5) Чи можна було піти іншим шляхом? Кожний учень має самостійно визначити, до якого питання відноситься його індивідуальне завдання, подумати, а то й порадитися з вчителем як краще його виконати. Практичне заняття дає старшокласникам змогу вчитися працювати з різними історичними джерелами, добирати факти та аналізувати їх. При цьому інформацію слід добирати «із запасом», тобто значно більшу від тієї, яка міститься у підручнику. Під час роботи з літературою учні мають зробити план свого майбутнього повідомлення, визначити, які цитати або уривки з неї вони будуть використовувати. Школярам необхідно нагадати, що їхня невелика доповідь повинна бути стислою, змістовною, викладатися логічно і гарною мо-

вою. Пропонуємо старшокласникам згадати, в яких творах художньої літератури висвітлюється дана тема. Кільком учням доручаємо вивчити напам'ять уривки з поеми Миколи Руденка «Хрест». Ця поема не вивчається в школі, тому даємо її коротку характеристику. Радимо дітям розпитати вдома батьків, бабусь і дідусів про те, як жила їхня родина на початку 30-х років, що вони пам'ятають про той період.

До завершального уроку вчитель добирає записи музичних творів, уривки з художньої літератури, фотографії. Дуже добре мати епіпроектор, який дасть змогу демонструвати різного роду ілюстративний матеріал. Враховуючи те, що тема насичена цифрами і фактами, ставимо за мету не тільки допомогти учням навчитися науково аналізувати їх, а й відчувати трагедію українського народу, трагедію окремої людини, якій довелося жити у ті часи. Останній, третій урок, який буде фактично підсумковим, можна визначити як урок-роздум. То ж намагаємося побудувати його так, щоб усі учні мали змогу висловити свою думку, дати аналіз тієї інформації, яку вони опрацювали, дбаємо про те, щоб не лишилося байдужих при розгляді цієї сторінки нашої історії. Від вчителя на цьому уроці вимагається не тільки максимум тактовності та поваги до учнів, а й вміння вести невимушену бесіду, спрямовуючи логічно хід уроку в потрібне русло. Почати третій урок можна з якогось цікавого факту. Ми, наприклад, розповідаємо, що 12 серпня 1990 р. поблизу Лубен, біля старовинного Мгарського Преображенського монастиря насипано Курган скорботи в пам'ять жертв голоду 1932—1933 рр. Показуємо учням фото цього меморіалу. Далі розповідаємо, що на Заході про голод було відомо вже в 1933 р. Література на цю тему налічує там на сьогоднішній день сотні назв. А в Радянському Союзі цю проблему тривалий час замовчували. Позиція правлячої комуністичної верхівки добре показана в уривку з поеми Руденка «Хрест»:

«...Нехай ворожа згряя
Шалений голос не здійма,
Що Україна вмирає —
Немає голоду,
Нема!..»

Ставимо за мету дати можливість старшокласникам замислитися, що ж відбувалося в Україні на початку 30-х років, як жило тоді селянство, які причини того страшного голодомору. Пропонуємо учням звернути увагу на різні точки зору з цієї проблеми: 1) голод був штучно викликаний, Сталін та його поплічники винні в геноциді українського народу; 2) економічні причини: застосування продрозкладки та її бездумне здійснення; 3) суцільна колективізація та масове створення колгоспів; 4) більшовицька комуністична система обрала голод як засіб упокорення селянства; 5) відсутність реального економічного і політичного суверенітету республіки. Наголошуємо, що протягом всього уроку учні повинні, аналізуючи факти, спробувати знайти відповідь, яка з цих точок зору є найбільш об'єктивною, а можливо, вони доповнюють одна одну.

Пропонуємо учням згадати матеріал, вивчений на попередніх уроках і дати відповідь на ряд запитань. Мета такої бесіди полягає в тому, щоб дати старшокласникам можливість узагальнити вже відомі факти, побудувати логічний місток до розгляду теми колективізації. Ось деякі з можливих запитань. 1) Згадайте, які вимоги висували більшовики щодо аграрного питання в програмі партії 1903 р.? 2) Які зміни з'явилися в програмі більшовиків напередодні Жовтневої революції? 3) Які основні ідеї «Декрету

про землю»? 4) Про що йдеться в законах «Про соціалізацію землі» від 9 лютого 1918 р. і «Про соціалістичний землеустрій та методи переходу до соціалістичного землеволодіння» від 14 лютого 1919 р.? Яке їх значення? На екран проєктується таблиця: «Соціально-класова структура сільського населення радянської держави»²:

роки	бідняки	середняки	куркулі
1917	58 %	30 %	12 %
1923	34 %	63 %	3 %

Аналізуючи її, один з учнів дає відповідь на запитання: «Як змінився класовий склад села після революції?». Далі під час бесіди з'ясуємо, що таке продрозкладка і коли вона була впроваджена. Згадуємо причини введення у 1921 р. непу, даємо характеристику його основних рис. Наголошуємо, що спроба створити колгоспи на Україні в 1919—1920 рр. не мала успіху. На VIII з'їзді Рад було вирішено спиратися на одноосібного селянина. Хоча протягом 20-х років колективні господарства існували в Україні. Пропонуємо учням згадати, в яких формах існували колективні господарства і чим вони відрізнялися одне від одного. Йдеться про тсози, що мали спільні посіви, артілі, у яких зберігалися присадибні ділянки, та комуні, де індивідуальне господарство передавалося у колективну власність. В Україні у 20-х роках переважали тсози, чимало було й кооперативів. Просимо учнів пояснити, яка відмінність кооперативу від тсозу, артілі, комуні. Учні мають дати відповідь, що без ринку перший існувати не може. Згадуємо, як змінювалися погляди Леніна щодо кооперації протягом 1918—1923 рр., адже учні знайомилися з проблемами кооперації під час вивчення теми «УРСР в період нової економічної політики 1921—1928 рр.». Тому пропонуємо їм дати відповідь на запитання: «Які види кооперації набули розвитку в Україні? Скільки процентів селянських господарств об'єднувала спеціалізована кооперація?». Далі подаємо інформацію про те, що в 1925 р. населенню промислових центрів України не вистачало ряду основних продуктів харчування, зокрема молочних, а у 1927—1928 рр. завдяки розвитку кооперації попит на них був забезпечений з надлишком. Це дало змогу навіть експортувати за кордон бекон, яйця, молоко. Слід запитати учнів, чому сталися такі швидкі зміни.

Для характеристики життя українського селянина у 20-х роках можна використати уривок з оповідання С. Плачинди «Той крик я чую все життя...»³. Це дасть змогу більш емоційно сприйняти тему. Під час читання бажано використати музичний фрагмент пісні «Хліборобська урочиста» (слова І. Бердника, музика І. Сльоти). В уривку з названого твору образно змальована доля батька письменника, який своїми руками за кілька років непу створив досить заможне господарство.

Далі пропонуємо учням згадати основні напрями економічного курсу керівництва радянської держави у 20-х роках. Під час розмови отримуємо відповіді на такі запитання:

1) Як була сприйнята стаття Леніна «Про кооперацію» колективним керівництвом партії?; 2) Чому був відкинтий ленінський курс на самофінансування, повний госпрозрахунок, економічні методи управління?; 3) Коли було взято курс на індустріалізацію і де вишукували нові джерела бюджетних доходів; 4) Якими були рішення XV з'їзду партії щодо селянства; 5) Охарактеризуйте хлібозаготівельну кризу 1927/28 рр. Що ж тоді

сталось?; 6) Що таке «урало-сибірський метод» хлібозаготівлі? На яких принципах він ґрунтувався?; 7) Дайте пояснення поняттям: «колективізація», «суцільна колективізація». Чи можливе було добровільне одночасне об'єднання власності дрібних виробників?; 8) Поміркуйте: чи немає суперечності у такому терміні, як «колгоспно-кооперативна форма власності»? Підсумовуючи відповіді учнів, наголошуємо, що для виконання настанов партійного керівництва про перетворення колективізації на незворотний процес, необхідно було знищити заможний прошарок селянства — отих самих хазяїв, які становили найбільш продуктивну частку в сільському господарстві. В 20-х роках керівництво країни вважало, що куркулі мають право бути серед учасників кооперативного руху. Та чи багато їх було? Якщо в 1927 р. в Україні налічувалося 4 % куркульських господарств, то вже в 1929 р. — всього 1,4 %⁴.

5 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Вона, зокрема, ставила завдання «ліквідувати куркуля як клас». Перед школярами ставиться запитання: «Якими ж методами проводилася ця ліквідація?». Разом з тим їм пропонується поміркувати над деякими гаслами та висловами. «Грабуй награбоване» — це начебто не марксистський лозунг. Але «Експропріація експропріаторів» — це марксистсько-ленінський постулат.

Кілька учнів роблять невеличкі повідомлення, які вони підготували на основі уривків з творів Р. Конквеста «Жнива розпачу» та В. Гроссмана «Все тече». Вони розповідають, що всі куркулі поділялися на три категорії, що їх обмежували в правах, що там, де «не вистачало» куркулів для «ліквідації», з'являлося нове поняття — «підкуркульник». Школярі дають також характеристику депортації та методам, якими вона проводилася. Підкреслюємо, що аналогічна боротьба з куркулем вже мала місце в нашій історії та пропонуємо учням ознайомитися з уривком раніше не опублікованого листа Леніна: «Товариші! Повстання п'яти волостей куркульні має повести до нещадного придушення. Цього вимагає інтерес всієї революції, бо тепер взято «останній рішучий бій» з куркульнею. Зразок треба дати.

1) Повісити (неодмінно повісити, щоб народ бачив) не менше 100 явних куркулів, багатіїв, кровопивць.

2) Опублікувати імена.

3) Забрати у них весь хліб.

4) Призначити заложників — згідно з вчорашньою телеграмою...

Р. знайдіть людей потвердіше»⁵.

Учні далі розповідають про три хвили розкуркулення, що прокотилися по Україні: I — до березня 1930 р. (депортовано приблизно 100 тис. чол.), II — весна — літо 1931 р. (150 тис. чол.) і III мала місце на початку 1933 р.⁶. Змістовний документальний матеріал щодо розкуркулення можна знайти також в «Українському історичному журналі» (1992, №№ 3, 4, 6, 7—8).

Далі використовуємо уривок з вже згаданого оповідання С. Плачинди, в якому описується страшна осінь 1929 р., та дилема, перед якою був поставлений його батько: або втікати з села, або бути засланим до Сибіру. Та влаштуватися на нових місцях було нелегко. Наприклад, щоб людину прийняли на роботу в місті, їй треба було відповісти на кілька запитань: «Чи ваші батьки не куркульського походження? Чи не залишили ви колгосп?». Підкреслюємо, що за роки колективізації на Україні було розкуркулено приблизно 1,2—1,4 млн. чол., з яких понад 500 тис. було вивезено у найвіддаленіші куточки країни⁷.

Починаючи розглядати питання суцільної колективізації, вчитель

повідомляє, що 7 листопада 1929 р. Сталін у статті «Рік великого перелому» зазначив, що в колективні господарства селяни пішли цілими сім'ями, волостями, районами (хоча на той час в колгоспах було лише 6—7 % селянських господарств). Листопадовий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) зробив висновок, що необхідно прискорити темпи колективізації на Україні, що там для цього є всі умови. Ставимо нові запитання для роздумів: «Чим же був зумовлений такий висновок? Що ж сталося? Можливо в колгоспи пішов середняк? Чи село забезпечили тракторами та комбайнами?». (Для довідки: восени 1929 р. в Україні було лише понад 10 тис. тракторів, а колгоспів налічувалося 15,8 тис.)⁸. Один з учнів розповідає про те, якими методами залучали селян до колгоспів, наводить кілька прикладів.

1. Уявіть тогочасне приміщення сільради, стіл, покритий червоною ска-тертиною, прапор. За столом — голова сільради і кілька активістів, на лавах сидять селяни. А позаду, в дверях, — уповноважений з кулеметом. Президія пропонує записуватися в колгосп. Записалося все село.

2. Село Передільське Петрівського району, що на Луганщині. Під керівництвом уповноваженого з округу по вулиці йде демонстрація з червоними і чорними знаменами. Демонстранти зупиняються коло кожного двору і пропонують господарю стати під червоний прапор, якщо він — за соціалізм, або під чорний, якщо він — за капіталізм⁹.

Під час таких розповідей бажано продемонструвати фотографії з книги О. Міщенка «Безкровна війна» (К., 1991), на яких зображено перших колгоспників, звернути увагу на те, як реагували селяни на проведення масової колективізації. Школярі, що працювали з твором Р. Конквеста, розповідають про опір, який чинили селяни цим насильницьким акціям, про те, що селянські повстання та інші способи протесту часто придушувалися владою силою зброї¹⁰.

Далі звертаємо увагу учнів на те, що в Україні, як й у всій країні, було багато комуністів, комсомольців, селян-бідняків, які всіляко прагнули прискорити вступ у вимріяне царство соціалізму, широ вірили в правильність лінії партії, сподіваючись таким шляхом якнайшвидше досягти щасливого, заможного життя. М. Руденко про таких писав:

«Йдемо звияжно, переможно —
Немов гроза, ідем!
Як перевиховать не можна —
У землю покладем».

Радимо учням поміркувати над проблемою: «Чи виправдовує мета за-соби?».

Висвітлюючи четвертий пункт плану, пропонуємо школярам прослухати уривок з пісні тих часів, що передає атмосферу в якій жило суспільство:

«Сталін, вождь наш дорогий,
Славний на весь світ,
Шлю тобі я з України
Свій палкий привіт.
Ти як рідний батько й мати
Для своїх дітей,
І живеш ти не для себе —
Лише для людей».

Розповідаємо про здравниці на честь вождя, рапорти і листи про досягнення нових висот. Та були й інші листи, існування яких довгий час прихову-валося. Зберігалися вони у закритих архівах. Лише на ім'я Сталіна та

Калініна у 1930—1933 рр. з усіх кінців країни їх надійшло понад 150 тис.¹¹. Селяни зверталися й до Косіора, Чубаря, Петровського, розповідали про страшні речі, які коїлися на селі.

Далі один з учнів розповідає про такі документи та зачитує уривок з листа школярів, які зверталися за допомогою: «Дорогі наші поводири. Ми, учні Печірської школи, Браславського району, просимо у вас допомоги, бо пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світі ходити. Індивідуальні і колгоспники — всі пухнемо з голоду, бо працювати ми не можемо, а хліб дають тільки тим, хто має трудовні... а у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а й картоплю, квасолю і все, що можна їсти... Ми віримо, що радянська влада нам допоможе і спасе нас від голодної смерті». (1931 р.)¹².

До речі, велика добірка документів про цю трагічну сторінку минулого вміщена, зокрема, в «Українському історичному журналі» (1989.— №№ 7, 8, 9, 11, 12; 1990.— № 1).

У 1929 р. «продрозкладка» замінюється «планом». Пропонуємо учням розповісти, як спускали такий план на хлібозаготівлі з центру, про заборону з 1930 р. вільної торгівлі. Ставимо запитання: Чи був селянин за тих умов зацікавлений у розвитку господарства? Наголошуємо, що в організації управління сільським господарством переважав тиск зверху: з районів спускали безглузді посівні плани. Землю ж обробляли тимчасові трудові бригади, де ніхто ні за що не відповідав. Було введено трудовень як одиницю обліку праці сільських працівників. Пропонуємо старшокласникам проаналізувати таблицю «Зернові поставки України державі»¹³:

роки	кількість (в млн. пудів)
1930	400
1931	380
1932	195
1933	317

З неї видно, що найменше хліба було зібрано у 1932 р., що це було логічним результатом тогочасної економічної політики. Звертаємо увагу школярів на кількість зібраного у 1933 р. хліба. Пропонуємо розповісти, за рахунок чого було досягнуто такої цифри, які були методи збору хліба, як з'явилися «буксирні бригади» та хто до них входив. Учні розповідають про діяльність цих бригад. Звертаємо увагу на те, що у їх складі були: член сільради, двоє-троє комсомольців, хтось з комуністів та місцевий вчитель. Ставимо запитання: «Як ви вважаєте, чи випадково добирався такий склад?». Відповіді учнів можна доповнити уривком із спогадів, наведених у статті О. Міщенко «Безкровна війна»: «...Серед зими прийшли «буксири», розрили хату і його (господаря. — Ред.) разом з дружиною, малими дітьми вигнали на вулицю. Від Микити «буксири» подалися до Павла Ткаченка. Теж саме зробили. Не вкладається це мені в свідомість. І робили все свої...»¹⁴. Тут варто наголосити, що в цих бригадах були й такі люди, які не виконували запопадливо і бездумно усі вказівки щодо хлібозаготівель¹⁵.

Далі пропонуємо учням дати характеристику репресивних законів, що з'явилися влітку 1932 р.

Характеризуючи позицію влади, просимо учнів прокоментувати уривок з наступного документа, звернути увагу на його термінологію, подумати, чо-

му були засуджені люди, які згадуються у ньому. «Виїзна сесія Харківського обласного суду в Кобеляках розглянула цими днями справу колишніх керівних працівників Кобеляцького району, що зрадили партію й робітничий клас, злигалися з куркулем і зривали виконання хлібозаготівного плану.

Колишнього секретаря Кобеляцького райпарткому Ляшенка засуджено до 10 років ув'язнення і колишнього голову райвиконкому Бему — до 8 р. ... Присутні на суді колгоспники зустріли вирок з великим задоволенням»¹⁶. Змальовуючи ситуацію в Україні у перші місяці 1932 р., зазначаємо, що в республіці вичерпалися запаси хліба. А що ж керівництво республіки? Чи не знало воно дійсного стану справ? Даємо учням завдання прокоментувати лист секретаря ЦК КП(б)У Косіора до Сталіна від 25 квітня 1932 р., що вміщений у підручнику (§ 21, с. 189), та відповідь Сталіна секретарю ЦК КП(б)У, Харківського обкому і міськкому партії Р. Я. Терехову восени 1932 р.: «Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. виявляється, що Ви добрий розповідач — вигадали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але не вийде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому й ЦК КП(б)У і піти працювати до спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати»¹⁷. Запитуємо старшокласників: «Чому Косіор намагався приховати дійсний стан справ на селі в 1932 р.? Як ви вважаєте, чи потрібна була сміливість для розмови із Сталіним на цю тему? Як можна розцінити відповідь останнього Р. Я. Терехову?». Далі коротко розповідаємо про події кінця 1932 р., насамперед про те, що голод почав крокувати по Україні, що охопив він і Північний Кавказ, і Поволжя, і Південний Урал та Казахстан.

Існує, як відомо, багато точок зору про причини голоду, про різні аспекти цієї страшної теми з нашого недалекого минулого. Пропонуємо школярам поміркувати над одним з таких аспектів. Наприклад, В. Маняк та Л. Коваленко зазначають: «Голодував не якийсь невизначений північно-кавказький народ, а переважно українці Кубані. Голод був у тих районах Поволжя (Саратовська, Сталінградська області), де компактно проживали українці. Голодували українські села в Оренбурзькій області (Південний Урал). Лютував голод в Павлодарській області (Казахстан), де масово проживали українці-переселенці ще з дореволюційних часів.»¹⁸.

М. Руденко в поемі «Хрест» вкладає в уста партійних активістів ту ж думку:

«І нам від того, скажем прямо,
За вухом не свербить.
Усіх хохлів до «дної ями —
Будем, будем бить!..»

Далі наголошуємо, що той страшний час ще пам'ятають наші дідусі й бабусі, пропонуємо учням розповісти про спогади їхніх родичів. Добре, якщо діти приносять старі сімейні фотографії. Це, як правило, не залишає нікого байдужим.

Після цього учні розповідають про діяльність комісії Молотова в Україні. Пропонуємо всьому класу ознайомитися з документом:

«...За продовження зловмисного невиконання державного плану хлібозаготівель, за організований куркульськими елементами саботаж до занесених облвиконкомом на «чорну дошку» колгоспів ім. Шевченка Н.-Олексіївської сільради, «Червоний стяг» Ногайської сільради вжити такі заходи:

- а) заборонити цілком будь-яку торгівлю цим колгоспам і колгоспникам;
- б) протягом до 28.XII.32. р. стягти кредити та всі платежі...;

в) накласти натурштраф м'ясом в розмірі 15-місячного завдання...;

г) негайно заборонити будь-який помол, як колгоспам, так і колгоспникам цих колгоспів...»¹⁹. Запитуємо школярів: «Що таке «чорна дошка»? До яких наслідків призвели всі ці репресивні заходи?».

Кілька учнів розповідають про жахливі картини голодного села, ілюструючи їх уривками з поеми М. Руденка «Хрест», зокрема пісню божевільної матері-людодержки Христі. Можна використати також фотографії з книги О. Міщенко «Безкровна війна», на яких зображені голодуючі. Пропонуємо старшокласникам розповісти, як люди намагалися врятуватися від смерті, охарактеризувати діяльність загороджувальних загонів.

Звертаємо увагу учнів на те, що світова громадськість намагалася допомогти селянам України, що в липні 1933 р. у Львові був створений Український центральний комітет допомоги голодуючим, що українцями Канади було організовано збір коштів. На основі статті В. Пахаренка «Побратимство»²⁰ школярі дають стисло характеристику цієї допомоги, розповідають про те, як поставилися до неї в СРСР. Зачитуємо уривок з поеми «Хрест»:

«...В синьому Босфорі
пливли на Україну кораблі.
То хліб з Канади — від братів по крові,
Та гримнуло з північної імлі:
— Вертайтеся поки живі-здорові.
Який там голод?
Звідки ви взяли?».

Пропонуємо учням відповісти на запитання: «Як ви вважаєте, чому так відреагувало керівництво СРСР?».

На екрані проектується таблиця «Співвідношення зібраного та експортованого хліба в СРСР в 1926—1933 рр.»²¹.

роки	валовий збір (млн. пудів)	державна заготівля (млн. пудів)	експорт зернових (млн. пудів)
1926/27			130
1928	4581,3	675	27
1929	4481,3	1006,3	11
1930	5218,8	1425	298
1931	4343,8	1425	316
1932	4368,8	1175	107
1933	4275	1431	105,3

Старшокласникам пропонується спробувати пояснити причини падіння експорту зерна в 1928 і 1929 роках, зменшення державної заготівлі у 1928 та 1932 роках, проаналізувати кількість валового збору та держзаготівлі й разом з тим пояснити, чому між ними спостерігалася така значна різниця. Далі повертаємося до таблиці «Зернові поставки України державі» і співставляємо експорт зернових з СРСР. Після розгляду таблиць учні роблять висновок, що на основі їх даних можна знайти кілька причин голоду: великі втрати зерна при хлібозаготівлі; без експорту зерна в той час можна було б обійтися; бездумне впровадження продрозкладки. Згадуємо про різні точки зору на причини голоду, які пропонувалося запам'ятати на початку уроку, і просимо учнів коротко аргументувати, якій з них вони віддали

перевагу і чому. Наголошуємо, що проблема ця комплексна, що однозначної відповіді тут бути не може та що в історії є питання, відповіді на які досить складно.

Далі просимо учнів розповісти, яка ж чисельність жертв голоду. Звертається увага на те, що справжніх масштабів цієї трагедії ми, очевидно, ніколи не знатимемо, оскільки результати перепису населення, проведеного в 1937 р. було знищено. Але кілька оцінок ми повинні знати: на Заході наводилися цифри від 3 до 15 млн. чол. Історик С. Максудов вважає, що вони становлять від 4 до 4,5 млн. чол. С. В. Кульчицький, який останнім часом багато уваги приділив даній проблемі, оцінює втрати населення України від голоду в 5,5, максимум 6 млн. чол.²²

Пропонуємо учням вшанувати пам'ять загиблих у ті часи хвилиною мовчання. На окремому, задалегідь підготовленому столі, вкритому рушником, встановлені маленькі поминальні свічки. Запалюємо їх, лунає журлива музика. Наприкінці уроку наголошуємо, що нам залишилося з'ясувати дуже важливі питання:

1. Які ж наслідки суцільної колективізації?

2. Чи можна було піти іншим шляхом реорганізації сільського господарства?

3. Чи пов'язана ця проблема з сьогоднішнім?

Ця дискусія, якою буде керувати вчитель, має відбутися на наступному уроці.

Таким чином, перед старшокласниками постають нові питання, на які їм треба шукати відповіді.

¹ Голод 1932—1933 років: Окремі істориків, мовою документів.— К., 1990; Кульчицький С. В. Між двома війнами. 1921—1941 рр. // Укр. іст. журн.— 1991.— № 9; Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.— К. 1989; Кульчицький С. В. Суцільна колективізація на Україні // Укр. іст. журн.— 1989.— № 11; Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому».— К., 1991; Сторінки історії Української РСР: Факти, проблеми, люди.— К. 1990; Татаренко В. Незагойна рана України // Літ. Україна.— 1990.— 20 верес.; Маняк В., Коваленко Л. Пам'ять не прощає // Літ. Україна.— 1990.— 2 серп.; Горошко С. Найбільша втрата // Літ. Україна.— 1990.— 22 листоп.; Міщенко О. Безкровна війна.— К. 1991; Конквест Р. Жнива розпачу // Всесвіт.— 1990.— № 1, 2; Гроссман В. Все течет // Октябрь.— 1989.— № 6; Руденко М. Хрест // Літ. Україна.— 1990.— 24 травня; Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1991; Колективізація і голод на Україні 1929—1933: 36. документів і матеріалів.— К., 1992.

² Таблиця складена за: Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.

³ Плагинда С. Той крик я чую все життя... // Літ. Україна.— 1990.— 1 лют.

⁴ Шаталіна Є. П. Експропріація селянських господарств на Україні в 1929—1932 рр. // Укр. іст. журн.— 1992.— № 3.— С. 109.

⁵ Латышев А. В. И. Ленин: «Морали в политике нет» // Комсомольская правда.— 1992.— 12 февр.

⁶ Рибалка І. К. Сталінщина і розселення країни // Укр. іст. журн.— 1989.— № 11.— С. 7, 11.

⁷ Рибалка І. К. Назв. праця // Там же.— С. 12.

⁸ Рибалка І. К. Назв. праця // Там же.— № 10.— С. 17.

⁹ Рибалка І. К. Назв. праця // Там же.— № 11.— С. 5.

¹⁰ Конквест Р. Жнива розпачу // Всесвіт.— 1990.— № 1.— С. 154—155.

¹¹ Укр. іст. журн.— 1989.— № 7.— С. 100.

¹² Там же.— С. 108.

¹³ Таблиця складена за: Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.

¹⁴ Міщенко О. Безкровна війна // Літ. Україна.— 1989.— 14 груд.

¹⁵ Див. докладніше: Гроссман В. Все течет.— С. 78.

¹⁶ Укр. іст. журн.— 1989.— № 11.— С. 86.

¹⁷ Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.— С. 37.

¹⁸ Маняк В., Коваленко Л. Пам'ять не прощає // Літ. Україна.— 1990.— 2 серп.

¹⁹ Укр. іст. журн.— 1989.— № 11.— С. 85.

²⁰ Пахаренко В. Побратимство // Літ. Україна.— 1991.— 1 трав.

²¹ Матеріали к изучению истории СССР. IX класс, 1921—1941.— М. 1989.— С. 142.

²² Кульчицький С., Максудов С. Втрати населення України від голоду 1933 рр. // Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.— С. 9.

О. П. Юренко (Київ)

Левко Борисович Ковалів

Левко Ковалів належить до тих синів і дочок України, доля яких віддзеркалила трагічний характер епохи. Як і більшість жертв тоталітарного режиму, він залишився поза увагою вітчизняних дослідників*, хоча був помітною постаттю в українській історії.

Левко Борисович Ковалів народився 18 грудня 1894 р. в Харкові. Невдовзі його батьки переїхали до Петербурга. Батько, Борис Олександрович, який належав до дворянського стану, працював на скромній посаді техника електростанції. Мати — Алла Львівна — дочка адвоката, була високоосвіченою, інтелігентною жінкою, займалася громадською діяльністю в Петербурзькому народному університеті та різних жіночих організаціях.

Коли синові було 8 років, батьки розлучилися. Завдяки турботам матері Левко закінчив третє петербурзьке реальне училище, навчався у Виборзькому комерційному училищі у Санкт-Петербурзі¹, а після переїзду до Києва — у Київському комерційному училищі. З дитячих років у нього виявилися різнобічні нахили. Згодом він писав: «По закінченню середньої школи й маючи здібності до природних та точних наук, я вступив у 1913 році на технічний відділ Київського комерційного інституту, де мав на меті спеціалізуватися в хімічній технології, але революційна робота відволікала мене від закінчення вищої освіти»². Отже, ще в юності визначилися дві найсильніші пристрасті, дві наймогутніші його стихії: науково-технічна робота і політична діяльність. Останню він ставив тоді на чільне місце.

Незважаючи на дворянський родовід, життя в Петербурзі протягом тривалого часу, сім'я Ковалівих зберігала українські традиції. Не дивно тому, що з перших тижнів навчання в інституті Левко став членом студентської української «Громади». Великий вплив в юності на нього мали ідеї М. Драгоманова, який пов'язував проблеми національного визволення з революційною боротьбою, був батьком української політичної партійності. В 1913 р., невдовзі після вступу до інституту, Левко приєднується до київської групи українських соціалістів-революціонерів. 25 лютого (за старим стилем) 1914 р. ця група взяла активну участь у забороненій властями демонстрації, присвяченій сторіччю Тараса Шевченка. Левко Ковалів також ішов у лавах демонстрантів вулицями Києва³.

Звертає на себе увагу те, що перебуваючи у революційно-демократичній українській есерівській організації, Ковалів займає ліву інтернаціоналістську позицію і схиляється до політичного радикалізму. Його товариш, який згодом став головою Української партії соціалістів-революціонерів, Микола Ковалевський через багато років згадував: «На Київській конференції нашої партії в кінці червня 1914 р. (власне партії ще не було.— О. Ю.) ... виявилось, що в нашій організації існує... ліво-радикальна течія. До цієї ліворадикальної течії належав видатний молодий український революціонер Лашкевич..., Левко Ковалів, дуже здібний

публіцист і одночасно винахідник і механік, та Леонард Бочковський... Ця ліва течія піддавала критиці основні пункти нашої програми і висувала на перший план російську формулу соціалізації землі, хоча в національно-українських справах була ця течія ще радикальніша за нас і висувала без жодних застережень суверенність українського народу, як найближчу ціль революційної боротьби»⁴.

Під час першої світової війни, за свідченням Коваліва, він стояв на позиціях інтернаціоналізму і, об'єднавши навколо себе однодумців, виступав за поразку царизму. В 1915 р. в Києві українські есери організували видання свого першого органу — нелегального журналу «Боротьба». Серед його співробітників поряд з М. Ковалевським, С. Полонським, С. Єфремовим був і Ковалів⁵.

Архівні матеріали Київського жандармського управління свідчать, що незабаром після виходу перших номерів журналу «Боротьба» та випуску кількох прокламацій влітку 1915 р. царська охрнка напала на слід Київської організації українських соціалістів-революціонерів. Це не лише перервало випуск нелегального органу, а й загрожувало арештом активних членів організації⁶.

Тому Левко Ковалів, як і Микола Ковалевський, в 1915 р. переїжджає до Полтави і влаштовується на посаду інструктора сільськогосподарського кооперативу Полтавського губерньського земства. Однак він підтримував політичні зв'язки з київським підпіллям.

В часи першої світової війни він покладав великі надії на демократичну українську інтелігенцію. В статті «Огляд українського життя» для підпільного органу польської революційної молоді Ковалів, розмірковуючи над долею українського національно-визвольного руху, писав: «...Мусимо насамперед звернути свою увагу до української свідомої інтелігенції, котра завжди вела перед в героїській боротьбі за права народні, котра тісно зв'язана ідейно з народом, зуміла правильно оцінити вагу національних потреб цього останнього і, запаливши сміливо гасло відродження, з'явилась іскрою, що вибухла вогнем пожежі, яка має прізвисько — «український рух»⁷.

Після повалення самодержавства політична і громадська діяльність Левка Коваліва помітно активізувалася. 6—8 квітня (за старим стилем) 1917 р. він брав участь у Всеукраїнському національному з'їзді⁸ і став одним з фундаторів Української партії соціалістів-революціонерів — УПСР, перший установчий з'їзд якої відбувся 4—5 квітня 1917 р. в Києві. Коваліва було обрано товаришем голови з'їзду і одним з дев'яти членів першого ЦК партії⁹.

Характерно, що, за словами Івана Майстренка, закордонного дослідника історії УПСР, «провідна роль випала на долю молодняка, який організував перший з'їзд..., і з якого склався перший ЦК УПСР. Цей провідний молодняк УПСР був талановитий і дуже активний, але політично мало вироблений»¹⁰. А сама новостворена партія об'єднувала представників різних верств українського селянства та інтелігенції, не мала чіткої політичної програми і, виступивши на першому з'їзді із загальнодемократичних позицій, являла собою аморфну, хоча й значну за чисельністю масу. Тому досить швидко в ній почали з'являтися більш чіткі політичні течії. Серед них помітно виділялася ліва інтернаціоналістська з досить окресленою позицією. Вона була порівняно невелика, але дуже активна і складалася майже виключно з представників лівобережних організацій — Харківщини і Полтавщини. Звідси ще одна її назва — «лівобережці». Левко Ковалів став

одним з її лідерів. Його однодумцями і найближчими товаришами були Л. Бочковський¹¹, А. Заливчий, Г. Михайличенко, Р. Матяш, Н. Калюжний, М. Литвиненко¹².

Згуртуванню лівих в УПСР сприяла проведена 30 травня — 2 червня 1917 р. у Полтаві Лівобережна конференція партії. На ній було обрано Лівобережне бюро УПСР, а Л. Ковалів став одним з його членів¹³.

Звертає на себе увагу те, що при всьому своєму радикалізмі Ковалів вважав революційну боротьбу не єдиним засобом досягнення суспільного поступу. Він писав: «На шляху до соціалізму ми висуваємо і підтримуємо кожну реформу, яка розчищає цей шлях, яка найближчою стежкою веде нас до мети. Але при цьому ми не забуваємо, що нарід в кожній окремий момент бореться не тільки за прекрасне далеке майбутнє, а ставить собі конкретні життєві завдання та керується цілком зрозумілим стремлінням до негайного поліпшення умов життя, до поліпшення добробуту»¹⁴.

Отже, розуміючи завдання програми-мінімум своєї партії як поліпшення становища селянства, що становило в 1917 р. понад 80 % усього населення України, Л. Ковалів працював в установах, що мали безпосереднє відношення до проведення аграрної політики. Деякий час він був помічником губернського комісара Тимчасового уряду на Полтавщині, а іноді навіть виконував його обов'язки¹⁵, займав також виборну посаду заступника голови полтавської міської думи¹⁶.

У липні 1917 р. Коваліва було обрано товаришем голови губернської земельної управи¹⁷. Саме ця робота допомогла йому зрозуміти глибину і складність завдань революції на Україні, а також зміцнити зв'язки Полтавської губернської організації УПСР, головою комітету якої він був¹⁸, із селянськими масами. Полтавський земельний комітет і його виконавчий орган — управа — прагнули задовольнити інтереси малоземельного селянства і рішуче вживали для цього радикальних заходів, йдучи на конфронтацію не лише з поміщиками і великими орендарями землі, а й з Тимчасовим урядом і вищим командуванням армії. Добиваючись розв'язання аграрного питання мирним шляхом, губернський земельний комітет наприкінці серпня 1917 р. делегував Л. Б. Коваліва до Петрограда для переговорів з урядом¹⁹.

Особиста ж позиція Коваліва як лідера есерів-«лівобережців» була ще радикальнішою. Він обстоював скасування приватної власності на землю та її усупільнення (соціалізацію) з подальшим розподілом між селянами. «Не підбирати програму до селянства, а гуртувати селянство коло нашої програми», — зазначав у цьому зв'язку Л. Ковалів²⁰.

Будучи послідовним революційним демократом, Л. Ковалів великого значення надавав Всеросійським і Українським установчим зборам.

Як один з авторитетних діячів УПСР і керівник її організації на Полтавщині він багато працював по підготовці до виборів, а потім і сам був обраний до складу Всеросійських зборів²¹.

На відміну від більшості соціалістичних партій і груп, ліві українські есери-інтернаціоналісти схвально поставилися до звістки про повалення Тимчасового уряду і до приходу до влади Української Центральної Ради (до речі, як тоді й полтавські більшовики). У грудні 1917 р. Л. Б. Коваліва було делеговано до Києва на перший Всеукраїнський з'їзд Рад від Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, а при відкритті з'їзду обрано до його президії²².

Наприкінці 1917 р., саме коли проходив з'їзд, серед лівого крила українських соціалістичних партій відбувався інтенсивний процес ди-

ференціації, розколу по лінії ставлення до революції та її характеру. На відміну від більшовиків українські ліві есери добре розуміли національний характер революції в Україні²³.

Тому, коли на I з'їзді Рад в Києві співвідношення сил склалося не на користь більшовиків і вони змушені були переїхати до Харкова, то до них Ковалів та інші «ліві українські есери (майбутні боротьбисти)... не прилучилися, хоча й цілком стояли вже на радянській платформі. Вони думали, що їм пощастить розкласти ту масу, що зосталася на боці Центральної Ради — вони зосталися в Києві й працювали самостійно»²⁴. До речі, сам Л. Б. Ковалів був членом Української Центральної Ради, як на це справедливо вказує закордонна «Енциклопедія українознавства» — єдине довідкове видання, де він згадується²⁵.

Для позиції майбутніх боротьбистів у той час було характерним те, що вони засуджували терор у політичній боротьбі. Коли в грудні 1917 р. у Полтаві відбулися збройні сутички між загонами більшовиків і військами Центральної Ради на чолі з полковником Ю. Ревуцьким, Ковалів та інші лідери «лівоберезців» добилися, щоб ЦК УПСР визнав дії Ревуцького неприпустимими. На їх вимогу ЦК звернувся до Центральної Ради з вимогою «виділити комісію для розгляду справи та гарантій волі»²⁶.

Ще більш негативне ставлення викликала у лівих українських есерів муравйовщина, під час якої у вогні червоного терору загинуло чимало невинних людей. Серед них були і деякі з лідерів лівої течії в УПСР, у тому числі і друг Коваліва — Л. Бочковський, вбитий лише тому, що у нього знайшли червоний квиток члена Центральної Ради. «Не жертвою во ім'я революції впав Леонард Бочковський,— писав з цього приводу Л. Ковалів,— а загинув, безглуздо вбитий тими, які лицемірно йдуть з ім'ям революції на продажних устах»²⁷.

Отже, різні підходи до вирішення завдань революції, а також різне бачення її перспектив для України на певний час відштовхнули ліве крило УПСР, а також значну частину тих суспільних верств, які йшли за ним, від більшовиків.

Між тим, ще на III з'їзді УПСР (листопад 1917 р.) цілком наочно в партії виявився розкол і розпочалася відкрита боротьба між крайніми правою і лівою течіями²⁸. Організаційно це розходження було оформлено на IV з'їзді УПСР (травень 1918 р.), що проходив у Києві нелегально в умовах гетьманщини і німецької окупації. Левко Ковалів у своїй промові на з'їзді висунув тезу: «Партія мусить бути організованою меншістю, а не дезорганізованою більшістю»²⁹. Його активно підтримували А. Заливчий, Г. Михайличенко та інші лідери лівої течії УПСР, що гуртувалася навколо свого органу — газети «Боротьба», яка з лютого 1918 р. знову почала виходити. Представники лівих на IV з'їзді не лише виступали з більш радикальних позицій, ніж їхні опоненти, а й тримались згуртованіше за них, що дало їм змогу обрати Центральний Комітет, із свого складу. Це було несподіваним для багатьох, але ще більшою несподіванкою було те, що, за словами І. Майстренка, «ЦК через кілька днів оповістив, що розпускає УПСР, розпочинає нову реєстрацію членів, відповідних політиці ЦК. Так рухнула величезна партія української революції»³⁰.

Після IV з'їзду боротьбисти становили невелику групу. За словами А. Заливчого, з 375000 членів партії в часи Центральної Ради на осінь 1918 р. в ній залишалося 600—700 чол.³¹. У той період Л. Ковалів став одним з головних емісарів УПСР, що керували партійним підпіллям.

Мало хто навіть серед боротьбистів знав, що Ковалів очолив центральну

контррозвідку партії. Вже в 1934 р. на допиті в органах НКВС один з його колишніх помічників П. Кийко-Шелест засвідчив: «...Треба визнати, що під досвідченим керівництвом Левка Коваліва робота партійної контррозвідки боротьбистів у період гетьманського підпілля була поставлена на виключно високу ступінь. Маючи свою компактну агентуру в самому штабі центральної гетьманської контррозвідки, боротьбистська контррозвідка завжди мала вичерпні дані про всі галузі політичного життя гетьманщини, що її цікавили». Займаючись такою діяльністю, Ковалів видавав себе за лояльного гласного Полтавської міської думи³².

В листопаді 1918 р., взявши курс на збройне повстання і встановлення радянської влади, боротьбисти увійшли в конфронтацію з щойно утвореною Директорією УНР. У цей час Л. Б. Ковалів працював у київському підпіллі, де його знали як «товариша Леоніда», був членом Київської Ради робітничих депутатів, що також діяла практично нелегально, та її виконкому³³.

В 1919 р., включившись у процес розбудови радянської влади в Україні, Ковалів, як і його партія, активно співробітничав з більшовиками. 6 лютого 1919 р. його разом із Г. Михайличенком і П. Любченком було обрано членом нового виконкому Київської Ради³⁴. 7 лютого при утворенні виконкомом відділів він та Г. Михайличенко навіть увійшли до колегії Київської ЧК³⁵. На III Всеукраїнському з'їзді Рад (березень 1919 р.) Ковалів був обраний членом Центрального Виконавчого Комітету³⁶.

Фракція боротьбистів у ВУЦВК в 1919 р. була нечисленною, але активною. Її члени часто демонстрували особливу, відмінну від більшовицької, позицію в питаннях національно-державного будівництва. Висунувши ідею суверенності України як республіки Рад, боротьбисти добивалися створення реальних засад для цього. Вітчизняна історіографія, що багато років перебувала в полоні ідеологічного та політичного догматизму, вважала таку позицію боротьбистів проявом націоналізму і контрреволюційності. Підійти до проблеми неупереджено дає можливість ознайомлення з внесеним Л. Б. Ковалівим 14 червня 1919 р. на розгляд ВУЦВК від фракції УПСР (комуністів-боротьбистів) — (назва партії з березня 1919 р.) проектом декларації про об'єднання радянських республік.

У цьому проекті висловлювалася думка, що національне — не пережиток минулого, а об'єктивний чинник суспільного розвитку, органічно поєднаний з революцією. Виступаючи за тісне єднання радянських республік, від імені своєї партії Л. Ковалів заявив, що формою їх об'єднання має бути не унітарна держава, а «федерація радянських республік»³⁷. Однак цей проект був, як відзначалося в боротьбистських газетах, «одхилений більшовицькою більшістю типу Раковського»³⁸.

Коли денікінські війська підійшли до Києва, Коваліву разом з двома іншими членами Центрального комітету Української комуністичної партії (боротьбистів) — (назва партії з серпня 1919 р.) Михайлом Полозом та Григорієм Гриньком ЦК доручив виїхати до Москви, встановити контакти з Комінтерном і добитися членства УКП(б) в ньому. Це означало б визнання боротьбистів як провідної течії комунізму в Україні та їх пріоритет у політиці. ЦК боротьбистів створив Закордонне бюро, до якого увійшли М. М. Полоз, Г. Ф. Гринько, Л. Б. Ковалів. Ними, за повідомленнями партійної преси, «було виконано це доручення і подано до Бюро Інтернаціоналу докладний меморандум, копії якого передано також видатнішим діячам комунізму, т. Леніну, Бухаріну, т. Зінов'єву та іншим»³⁹.

Л. Ковалів, М. Полоз і Г. Гринько зустрічалися з багатьма діячами III Інтернаціоналу і РКП(б), інформували їх про становище в Україні, висловлювали і відстоювали свої погляди на перспективи розвитку української революції і комуністичного руху⁴⁰.

Перебуваючи у Москві у вересні 1919 р., Левко Ковалів разом із своїми товаришами підготував також випуск журналу «Український комуніст» (орган Закордонного бюро) російською і українською мовами (вийшов лише один номер у листопаді 1919 р.).

Зустрічі у Москві, увага до українських питань вселяли надію на успіх місії Закордонного бюро. Проте Л. Б. Ковалів публічно звертав увагу на те, що порівняно з керівниками РКП(б) — КП(б)У, набагато об'єктивніше до проблем України і української революції ставилися іноземні комуністи, «які не піддалися гіпнозу «общерусских идей». «Жодного разу, — зауважував він, — з боку перелічених представників (іноземців. — О. Ю.) мені не довелося чути тверджень, подібних до слів тов. Зінов'єва, що уроки денікінської реакції одбили охоту України до «самостійності»⁴¹. Та боротьбистські лідери не змогли розгадати тієї тонкої подвійної чи навіть потрійної гри, яку проводили щодо їхньої партії і до України взагалі Ленін та його найближче оточення.

Наприкінці жовтня 1919 р. М. Полоз і Л. Ковалів повернулися до Житомира, де в той час базувався боротьбистський ЦК. Підтримуючи зв'язки з партійним підпіллям і партизанськими формуваннями, Ковалів займався справами партії, разом з І. Косачем та О. Шумським редагував газету «Пролетарська боротьба», що фактично стала в той час центральним органом УКП(б), і сам виступав на її сторінках. Публіцистика Л. Б. Коваліва є мало відомою сторінкою його діяльності, що, зокрема, пов'язане з його звичкою друкуватися під псевдонімами.

Саме ж керівництво боротьбистів у той час очікувало змін у національній політиці РКП(б) — КП(б)У в Україні, намагаючись встановити стосунки з тими елементами цієї партії, які також підтримували ідею незалежної Української радянської республіки, зокрема з групою федералістів. Про це свідчить і привітання від імені ЦК УКП(б) учасникам Гомельської наради КП(б)У у листопаді 1919 р.⁴²⁻⁴³

У грудні 1919 р. Ковалів знову вирушив до Москви. Йому, Гринькові і Полозу необхідно було довести до кінця справу боротьбистів у Комінтерні і вирішити з керівництвом РКП(б) — КП(б)У питання про те, як організувати радянську владу в Україні після її визволення від Денікіна.

12 грудня 1919 р. між представниками обох партій відбулися переговори. ЦК КП(б)У репрезентували Х. Г. Раковський та С. В. Косіор, ЦК УКП(б) — Л. Б. Ковалів і Г. Ф. Гринько.

Від імені свого ЦК Ковалів порушив питання про паритетне представництво більшовиків і боротьбистів у надзвичайному органі, що до повного відновлення радянської влади в Україні мав бути її урядом — Всеукраїнському революційному комітеті. В ході переговорів він чітко виклав позицію боротьбистів: «Загальна постановка політики, яка не поведе за собою створення економічного і військового центру в Україні, буде фікцією, безплідною для революції»⁴⁴. Відмовившись спочатку підписати угоду з більшовиками, оскільки ті виділили боротьбистам лише одне з п'яти місць у Всеукрревкомі⁴⁵, Ковалів, однак, через кілька днів — 17 грудня — разом з Гриньком поставив свій підпис під цим документом, взявши, таким чином, зобов'язання виконувати положення вже прийнятого більшовицькою частиною Ревкому маніфесту з приводу створення цього органу⁴⁶.

Це не була просто поразка боротьбистських повпредів. Л. Ковалів і Г. Гринько не могли не рахуватися з реаліями, і насамперед силою більшовиків, тверезо оцінюючи можливості обох партій.

Результати переговорів у Москві змусили Л. Б. Коваліва звернутися з листом до партії, в якому він виклав свої погляди на поточний момент і завдання УКП(б). Звертаючи увагу на перешкоди на шляху України до суверенності і розглядаючи її як волевиявлення українського народу, Л. Ковалів писав: «Міцна ще інерція верхів, і це об'єктивно зрозуміло. Історичні ілюзії породжені епохою «диктатури російської культури» і зживаються не так легко. Повноліття опікуемого викликає болючий процес в опікунів. А історії не одуриш...»⁴⁷.

Далекий від фальшивого оптимізму, глибоко розуміючи драматизм революції, Ковалів прагнув донести до товаришів по партії свої переконання «в умовах, коли керуюча КПУ (більшовиків) ризикує опинитись без жодної опори в масах пролетаріату України». «Ми мусимо, — зазначав він, — поставити інтереси Революції вище партійних, щирим і послідовним додержанням нашої згоди не допустити передчасного падіння Радянської влади»⁴⁸.

Тим часом 22 грудня 1919 р. Виконком Комінтерну розглянув «українське питання», звернувши увагу на доцільність «об'єднання всіх комуністичних сил України в одній партії». У його постанові з цього приводу відзначалася необхідність вивчити розбіжності між КП(б)У та УКП(б) і з цією метою створити спеціальну комісію під головуванням голови Комінтерну Г. Зінов'єва, до якої б увійшли по два представники від кожної партії⁴⁹. Л. Ковалів також увійшов до складу комісії⁵⁰.

Між тим, досить прихильне, на перший погляд, ставлення Зінов'єва до боротьбистів і доброзичливість, з якою сприйняли Л. Коваліва, М. Полоза і Г. Гринька та їх місію у Комінтерні керівники РКП(б), вселяли надію на успіх. Особливі підстави для цього давала позиція В. Леніна, який, за словами боротьбистських представників, був «надзвичайно зацікавлений з роботи нашої партії і поданих йому матеріалів», а в розмовах з ними «дуже дивувався, що на Україні російська й українська культура не були рівноправні»⁵¹.

Однак ще у жовтні 1919 р. ЦК КП(б)У прийняв запропоновані А. Бубновим «Тези про партію боротьбистів», де прямо було сказано: «Необхідно не лише не підтримувати організаційно-самостійного існування боротьбизму, але і з усіх сил прагнути до якомога скорішого організованого зникнення цієї партії як самостійного цілого... і так як надання боротьбистам права участі в III Інтернаціоналі затримає здійснення цих завдань, то такого права їм надавати ні в якому разі не слід, це буде кроком невірним і шкідливим для розвитку комунізму на Україні»⁵².

Цілком співзвучні цьому висновку і ленінські «Зауваження до резолюції Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу з питання про боротьбистів»⁵³. А в іншій своїй директиві Ілліч підкреслював: «Всю політику треба вести систематично і неухильно до наступної в недалекому майбутньому ліквідації боротьбистів. Момент ліквідації визначити через короткий строк...»⁵⁴.

То ж не дивно, що Виконком Комінтерну, керуючись вказівками ЦК РКП(б) і особисто Леніна, повторюючи його твердження про контрреволюційність партії боротьбистів, 26 лютого 1920 р. відмовив їй у прийомі до Інтернаціоналу⁵⁵.

До речі. В. Затонський, віддаючи належне спритній ленінській тактиці у

1917—1918 рр. щодо російських і українських лівих есерів, писав: «В порівнянні з ним це були малі діти, з якими він грався, як кіт з мишею»⁵⁶.

Проте ця невдача була не єдиним ударом долі, якого зазнав Ковалів у ті місяці. Ведучи переговори в Москві, він не одразу довідався про втрату найближчої людини — дружини Клавдії, яка залишилась у Києві у боротьбистському підпіллі і була схоплена та розстріляна разом із Гнатом Михайличенком та Василем Чумаком білогвардійською контррозвідкою у листопаді 1919 р.⁵⁷.

А незабаром РКП(б) — КП(б)У вдалося добитися саморозпуску партії боротьбистів. Більшовицьке керівництво заради цього погодилося на організований вступ частини їх до КП(б)У. Л. Ковалів, як свідчив у 1935 р. один з колишніх керівних функціонерів УКП(б) Ю. Озерський, був противником злиття з більшовиками. Та перебуваючи у Москві, він не зміг виступити на конференції боротьбистів, що проходила в березні 1920 р. у Харкові. Тому поставлений перед фактом об'єднання з КП(б)У, на короткий час сам став членом цієї партії. Йому доручалися відповідальні посади. В лютому 1921 р. Л. Коваліва було призначено заступником наркома закордонних справ УСРР⁵⁸. Оскільки Х. Раковський поєднував посаду наркома закордонних справ з роботою голови Раднаркому УСРР і був дуже переважаний справами, то всією практичною діяльністю НКЗС керував в основному Л. Б. Ковалів.

Про наміри щодо використання Л. Коваліва з боку тогочасного більшовицького керівництва свідчить і те, що у лютому 1921 р. Президія ВУЦВК призначила його головою слідчої комісії у «справі членів Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів»⁵⁹. Суд над лідерами УПСР В. О. Голубовичем, І. М. Лизанівським, Ю. О. Скугар-Скварським, Н. А. Петренком, І. М. Часником, Ю. Ю. Ярославом та іншими, за визначенням головного обвинувача Д. Мануїльського, був «останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гнилістю і розкладом української «самостійницької інтелігенції»⁶⁰. Однак історія тут була ні при чому — суд був інспірований партійно-радянським керівництвом України і став не «останньою ризикою», а лише одним з перших кроків у винищенні більшовицьким режимом української інтелігенції. Напевно, розуміння його політичної суті змусило Л. Б. Коваліва ухилитися від нав'язуваної йому у цій «справі» функції, і, як видно з матеріалів процесу, що відбувався в травні 1921 р. у Києві, в ньому він участі не брав. До речі, як свідчать «аннали» НКВС УСРР за 1937 р., уже в 1930 р., відвідуючи засідання процесу над «учасниками Спілки визволення України», Ковалів і його друзі з боротьбистських часів — В. В. Лазорський та О. Г. Лісовик — «співчутливо ставилися до учасників СВУ Єфремова і інших» і висловлювали жаль з приводу того, що вони потрапили до пазурів більшовицької Феміди.

На 5-му Всеукраїнському з'їзді Рад (лютий — березень 1921 р.) Л. Б. Коваліва було обрано членом ВУЦВК⁶¹. Однак несподівано для багатьох у листопаді 1921 р. він подав заяву про вихід з КП(б)У, що означало і звільнення з посади в уряді. Безумовно, мотиви цього кроку були складними, хоча пояснював він це бажанням присвятити себе науці і хворобливим станом. Переїхавши до Києва, Л. Ковалів поринув у наукову роботу, одним з перших на Україні зайнявся вивченням фототехнічних процесів і техніки кольорової фотографії⁶². Разом з тим, він брав активну участь у громадській діяльності, був членом правління ряду науково-технічних і мистецьких товариств та об'єднань.

Як бачимо, наукові інтереси Коваліва були дуже різноманітні. Про це свідчить і його захоплення радіо. В 1925—1926 рр., повернувшись до Харкова, він очолив Українську філію товариства «Радіопередача»⁶³. Йому випало бути піонером українського радіомовлення. З 1930 р., ставши аспірантом, вивчав фізичну хімію у Харкові під керівництвом професора Мухіна, а після його смерті був направлений до Москви у фізико-хімічний інститут ім. Карпова, де навчався в аспірантурі. З січня 1934 р. Л. Ковалів був зареєстрований старшим хіміком у штат цього інституту і працював там аж до арешту.

Левко Борисович мав могутній інтелект і глибоку внутрішню культуру. У зверненні до наркома освіти Ковалів скромно писав: «Не маючи диплому вищої школи, я в порядку самоосвіти набув собі знання, що їх хоч і не можна вважати за систематичні, але в цілому відповідають знанням, що їх дає закінчення вузу», а в анкеті про знання мов: «1) Російську нарівні з рідною; 2) англійську — досить вільно; 3) німецьку — читаю книжки; 4) французьку, польську — трохи балакаю»⁶⁴. За словами Ю. Смолича, Ковалів міг годинами з крейдою в руках пояснювати математичні теорії⁶⁵.

«Винятково обдарована людина,— писав І. Майстренко,— Ковалів був математиком, шахістом, малярем. Його знамениті ілюстрації «безпредметного стилю» до «Блакитного роману» Гната Михайличенка вражали оригінальністю, психологічним змістом і дуже пасували до роману Михайличенка. Про Коваліва мені розповідав колишній член ЦК УПСР (боротьбистів) Вячеслав Лашкевич. Лашкевич казав, що коли Ковалів говорив на засіданні ЦК, напрошувалось брати олівець і записувати»⁶⁶.

Наприкінці 20-х років Л. Ковалів органічно увійшов до середовища не лише наукової, а й мистецької української інтелігенції. Саме йому та його найближчому другові Майку Йогансену належала ідея створити «Універсальний журнал» («УЖ»). Вони ж у 1928—1929 рр. і редагували його разом з М. Бажаном, О. Вишнею, О. Слісаренком та Ю. Смоличем. Розраховане на широке коло читачів, талановито ілюстроване, це видання користувалося набиякою популярністю. Ковалів стояв також біля витоків журналу «Фото для всіх». Він був одним з фундаторів «Техно-мистецької групи А», що була створена у Харкові в 1930 р. після закриття «Універсального журналу», і, продовжуючи його традиції, намагалася поєднати літературу і мистецтво з науково-технічною думкою⁶⁷.

Та в першій половині 30-х років машина тотального терору стрімко набирала обертів в Україні. За задумом авторів справи «Об'єднання українських націоналістів», а потім — «контрреволюційної боротьбистської організації», Ковалів як один з її «керівників», мав уособлювати «створену у Москві терористичну групу, що готувала замах на тов. Сталіна». Іншим жертвам відводилася роль членів терористичних груп у Києві, Харкові, Полтаві. Серед них були відомі українські письменники М. Куліш, Є. Плужник, В. Підмогильний, В. Поліщук, В. Вражливий.

Л. Б. Коваліва було заарештовано 5 листопада 1934 р. у Харкові, куди він приїхав на запрошення університету для читання курсу лекцій з фотохімії, хоча Головним управлінням держбезпеки НКВС СРСР його арешт планувався ще на 1 листопада 1934 р. у Москві.

Туди його і направили спецконвоєм відразу після арешту. На першому ж допиті 6 листопада Ковалів, відкидаючи обвинувачення у контрреволюційній діяльності, заявив співробітнику НКВС Сидорову: «Сам відмовляюся називати моїх товаришів, друзів і просто знайомих, не бажаючи піддавати їх докору у зносинах зі мною, аж поки з мене не знято

висловлене звинувачення». І стояв на цьому непохитно. Майстрам своєї справи з НКВС так і не вдалося добитися «зізнань». На всіх допитах Л. Ковалів не виявив найменшого хитання, твердо і аргументовано відкидаючи усі спроби слідства довести його участь у «контрреволюційній терористичній організації». Працівники секретно-політичного відділу Управління Держбезпеки НКВС України спочатку намагалися зробити з Коваліва одного з членів керівництва неіснуючого «Об'єднання українських націоналістів». Та на судовому процесі у цій справі 14 грудня 1934 р. Військова Комісія Верховного Суду СРСР так і не змогла довести цього. Тому Л. Б. Коваліва було прилучено до іншої справи — «контрреволюційної боротьбистської організації», що була прямим продовженням «справи ОУН» і навіть ішла під тим же номером — 1255.

Відмовившись не лише підписувати, а й читати обвинувальний висновок, Л. Б. Ковалів тримався гідно і на судилищі, яке проходило 27—28 березня 1935 р. у Києві. На ньому він був єдиним з 17 підсудних, хто «провини» своєї не визнав. Проте вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В. Ульріха був стандартним: вища міра покарання, а потім її «милостива» заміна на 10 років таборів. Так проліг шлях до Бамлагу, куди Коваліва було заслано разом з Олександром Ковінькою — письменником з Полтавщини. Мало хто повернувся звідти. А Левка Борисовича Коваліва розстріляли за постановою трійки управління НКВС по Далекосхідному краю 26 жовтня 1937 р....

Трагічною була і доля родини Коваліва. У часи ежовщини були замордовані обидва сини Левка Борисовича — 20-річні Марко і Леонард. Не повернувся із сталінських таборів і його рідний брат Володимир.

У числі інших засуджених у «справі № 1255» Л. Б. Ковалів був реабілітований Військовою колегією Верховного Суду СРСР 4 серпня 1956 р. Та історична реабілітація стала можливою лише тепер — у незалежній Україні, яка залишалася його недосяжною, але не зрадженною мрією.

* Важливі моменти біографії Л. Б. Коваліва в період, коли він був незаконно репресований і перебував під слідством і судом, подані Ю. І. Шаповалом у серії статей «Сталінізм і Україна» // Укр. іст. журн. — 1991. — № 12. — С. 35—36; — 1992. — № 1. — С. 49—51.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 1, 3, 4 (далі — ЦДАГО України).

² Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України, ф. 166, оп. 12, спр. 3394, арк. 6 (далі — ЦДАВО України).

³ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 5, 43.

⁴ К о в а л е в с ь к и й М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії.— Інсбрук, 1960.— С. 182.

⁵ М а й с т р е н к о І. Боротьбизм: Історія однієї з течій українського комунізму.— Мюнхен.— С. 37.

⁶ Центральний державний історичний архів України, ф. 274, оп. 4, спр. 456, арк. 39, 58 (далі — ЦДАІ України).

⁷ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 53, арк. 1.

⁸ Там же, спр. 92, арк. 10.

⁹ Боротьба.— 1917.— 1 травня.

¹⁰ М а й с т р е н к о І. Назв. праця.— С. 48.

¹¹ Л а п ч и н с ь к и й Г. Боротьба за Київ. Січень 1918: До боротьби за перемогу Жовтня // Літопис революції.— 1928.— № 2/29.— С. 214.

¹² С л и н ь к о І. Петр Слинько. Матеріали к біографіи // Літопис революції.— 1923.— № 3.— С. 85.

¹³ Боротьба.— 1917.— 10 листоп.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 55.

¹⁵ Там же, арк. 16, 29, 30.

¹⁶ С о л о в е й Д. Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914—1921.— Вінніпег.— 1974.— С. 140.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 15.

- 18 Дело социалиста-революционера (Полтава).— 1917.— 3 ноября.
- 19 Селянська спілка (Полтава).— 1917.— 7 вересня.
- 20 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 53.
- 21 Держ. архів Полтавської обл., ф. 1066, оп. 1, спр. 16, арк. 1; Известия Полтавского Совета Революции.— 1917.— 18 декабря.
- 22 Народна воля.— 1917.— 19 грудня.
- 23 Л а п ч и н с ь к и й Г. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади: Спогади // Летопись революции.— 1927.— № 5 (26).— С. 62.
- 24 Там же.— С. 64.
- 25 Енциклопедія Українознавства.— Париж—Нью-Йорк.— 1959.— Словникова частина. 3.— С. 1061.
- 26 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 38—39.
- 27 Там же, арк. 51.
- 28 М а й с т р е н к о І. Назв. праця.— С. 67—71.
- 29 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 111.
- 30 М а й с т р е н к о І. Назв. праця.— С. 91.
- 31 Нове життя (Полтава).— 1919.— 21 березня.
- 32 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 66.
- 33 Там же, арк. 60, 62, 67.
- 34 Боротьба.— 1919.— 8 лютого.
- 35 Киевский коммунист.— 1919.— 8 февраля.
- 36 III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт.— Харків.— 1932.— С. 220.
- 37 ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 31.
- 38 Боротьбист (Полтава).— 1920.— 1 січня.
- 39 Пролетарська боротьба (Житомир).— 1919.— 6 листопада.
- 40 Там же.
- 41 Боротьба.— 1920.— 15 січня.
- 42—43 Пролетарська боротьба (Житомир).— 1919.— 27 листопада.
- 44 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 101, арк. 12.
- 45 Там же, арк. 3.
- 46 ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 29, арк. 12.
- 47 К о в а л і в Л. До всіх організацій, комітетів та окремих членів партії: Лист до партії члена ЦК Л. Ковальова.— М.,— 1919.— С. 4.
- 48 Там же.— С. 8.
- 49 Коммунистический Интернационал.— 1919.— № 7—8.— С. 1112, 1125—1126.
- 50 ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 92, арк. 105.
- 51 Боротьбист (Полтава).— 1920.— 11 січня.
- 52 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 101, арк. 7.
- 53 Л е н і н В. І. Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 154.
- 54 Там же.— С. 118.
- 55 Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів.— К., 1957.— С. 68—69.
- 56 З а т о н с в к и й В. Уривки з спогадів про українську революцію // Літопис революції.— 1929.— № 4 (31).— С. 163.
- 57 Києвлянин. 1919.— 20 ноября (ст. ст.).
- 58 ЦДАВО України, ф. 4, оп. 2, спр. 53, арк. 333.
- 59 Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 53, арк. 17 зв.
- 60 Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часника, Ярослава и др. (Стенографический отчет).— Харьков, 1921.— С. 4.
- 61 Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.— Харків.— 1932.— С. 130.
- 62 ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 3394, арк. 6.
- 63 Там же.
- 64 Там же.
- 65 С м о л и ч Ю. Розповідь про неспокій.— Ч. 1.— К.,— 1968.— С. 111—112.
- 66 М а й с т р е н к о І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні.— Едмонтон.— 1985.— С. 124.
- 67 К о с т ю к Г. Зустрічі і прощання: Спогади.— Кн. 1.— Едмонтон.— 1987.— С. 262—263, 720.

Б. І. Андрусишин (Київ)

«Зошити» священника отця Павла (1939—1958 рр.)

Отці-уніати. Що ми знаємо про них? Запроданці, віровідступники, вороги українського народу, які тільки й думали про те, як вигідніше продатися черговому господарю. Подібним чином характеризувалася діяльність греко-католицьких священників ще донедавна як у наукових розвідках, так і в пресі, кіно, художніх творах. Тавруючи ганьбою уніатство, більшість авторів водночас не могла пояснити, чому ж так багато є віруючих цієї конфесії, чому великим авторитетом і популярністю користувалися митрополит А. Шептицький та кардинал Й. Сліпий, а також живучості традицій українсько-візантійського обряду і того, як греко-католицька церква стала своєрідним каталізатором національних прагнень населення Західної України, релігійним символом національного відродження краю, духовним знаменом ідей української державності. Розгадка ж цього феномена полягає, на нашу думку, в тій ролі, яку відігравала греко-католицька церква у житті Галицької України взагалі, і в позиції священників у релігійних громадах зокрема, у рівні розуміння ними найпотаємніших сподівань народних мас. Одним з непересічних представників галицького греко-католицького духовенства був отець Павло Олійник. Хто ж він такий?

Павло Павлович Олійник народився 1893 р. в с. Вишнівчик на Львівщині. У 1911 р. закінчив Золочівську гімназію. В 1916 р. випускник Львівської духовної семінарії П. Олійник одержав священничий сан і був направлений на парафію в с. Рогачин Бережанського району Тернопільської області, де працював священником до травня 1923 р. З Рогачина сповнений енергії й завзяття, маючи вже певний душпастирський досвід, священник переїхав у нову парафію (села Августівка, Хоростець, Хоробрів, Цицівка на Бережанщині). Тут його діяльність тривала до арешту в липні 1946 р.

Життя Павла Олійника — яскравий приклад хресного шляху всіх українських патріотів, які не зрадили ні своїй совісті, ні власним переконанням. Світогляд майбутнього священника формувався в атмосфері зародження в Галичині української національної церкви, яка стала виконувати функції захисту не лише духовних, а й національних, соціальних, громадянських та освітніх прав українців, що зазнавали подвійного гніту: австро-угорського і польського. Кожна історична епоха висуває певні вимоги до інтелектуально розвиненої молоді, яка повинна принести якнайбільше користі своєму народові. Таким полем діяльності для передової галицької молоді наприкінці XIX — на початку XX ст. було служіння на Божій ниві у священничому сані.

На прикладі долі отця Олійника можна простежити долю десятків тисяч галичан, буковинців, волинян, які протягом життя одного покоління відчували на собі вісім різних влад, кожна з яких (за винятком короткого періоду існування ЗУНР) була для народу чужою, принесеною на вістрях

багнетів. Крім слова Божого, отець Олійник активно пропагував серед прихожан ідею української державності, за що зрештою був позбавлений не лише парафії, сану, а й особистої свободи.

Бачачи таке жертвне ставлення священиків до пастви, миряни платили їм взаємністю. Особливо це знаходило вияв після приходу в 1939 р. у Західну Україну частин Червоної Армії, коли над головами священнослужителів згустилися хмари. Показовим щодо цього був випадок, який стався з отцем Олійником восени 1940 р. Незважаючи на всі намагання уповноваженого з району Кубійовича розпалити ворожнечу між «куркулями» і священиками, з одного боку, та основною масою селян, — з другого, сільський комітет незаможних селян залишив отцю Павлу Олійнику чотири гектари землі. Тоді уповноважений під загрозою арешту запропонував священикові протягом 15 годин (до наступного ранку) засіяти всю земельну ділянку ріпаком. Не маючи коней, останній, звичайно, цього зробити не міг. Однак йому на допомогу прийшли селяни, які вночі таємно виміняли в сусідньому селі ріпак на пшеницю і 35 парами коней до 8 години ранку засіяли поле. Таким чином вони відстояли свого душпастиря.

Щоб зрозуміти весь трагізм ситуації, в якій опинилося греко-католицьке духовенство на Західній Україні після закінчення другої світової війни, детальніше зупинимося на мотивах і умовах арешту отця Павла Олійника.

Кампанія проти української греко-католицької церкви почалася після смерті 1 листопада 1944 р. митрополита Андрея Шептицького. А з весни 1945 р. проводилася безпосередня підготовка до її знищення шляхом «возз'єднання» з російською православною. З цією метою НКВС всіляко сприяв групі греко-католицьких священиків, які вели підготовку до скасування Брестської унії 1596 р.

Під загрозою арештів чи виселення до Сибіру, боячись за свої сім'ї, значна частина українського греко-католицького духовенства змушена була дати згоду на перехід в православ'я. Зокрема, в жовтні 1945 р. у Козівському районі залишилися тільки три священики, які протестували проти такого переходу. Серед них був і отець Павло Олійник. Майже річна «обробка» священика з метою повернути його «на русское православие» виявилася безрезультатною. Тоді була зроблена спроба залякати священика шляхом пред'явлення йому облудних звинувачень у співробітництві з гітлерівськими окупантами. 23 липня 1946 р. отець Павло Олійник був заарештований Козівським райвідділом МДБ і направлений у Козову на допити, які тривали майже без перерви три доби. Слідчі змінювали один одного, однак наполягали на єдиному — вимозі перейти в православ'я. Отець Павло добре знав, з ким має справу, тому не плекав особливих ілюзій стосовно милосердного ставлення до себе. Третьої ночі, скориставшись тим, що вартівці заснули, він втік. Вже сам факт втечі з в'язниці свідчив про те, що Олійник був людиною сміливою і рішучою. На знак протесту проти незаконних дій слідчих органів він написав доповідну записку начальнику Козівського райвідділу МДБ, яка була пізніше кваліфікована як націоналістична.

Добравшись до Золочева, П. Олійник перебував там на нелегальному становищі до 21 липня 1947 р., коли знову був заарештований Золочівським райвідділом МДБ. Після допитів отець Павло був засуджений Тернопільським обласним судом за статтею 54/10 пункт 2 Кримінального кодексу України (антирадянська діяльність) на 6 років виправно-трудових таборів. Йому інкримінувалося «освячення могил загиблих націоналістів —

оунівських бійців у 1941 р., втеча з камери попереднього ув'язнення, написання записки націоналістичного характеру, проживання на тимчасово окупованих територіях». Свою «вину» в тому, що освячував могили, священник «визнав», проте інші звинувачення відкинув.

Порівняно м'яка міра покарання опосередковано свідчила про те, що було засуджено невинну людину, а справу — сфабриковано. Адже за цією статтею тоді давали 10 років тюремного ув'язнення або застосовували «вищий захід соціальної оборони — розстріл», оголошували підсудного «ворогом трудящих з конфіскацією майна» тощо.

Відбувши повністю термін ув'язнення у виправно-трудовах таборах, в липні 1953 р. Олійник як спецпоселенець етапом був висланий у с. Вертикос Каргасокського району Томської області, де перебувала його дружина з сином Тарасом. Після семирічного «спецпоселенства» у жовтні 1960 р. священник з родиною повернувся додому. Отже, загалом строк ув'язнення і заслання тривав більш як 13 років.

Мемуари отця Олійника, які пропонуються читачеві, становлять інтерес для дослідників історії західноукраїнських земель. Вони містять свідчення, факти, характеристики, оцінки подій тощо, які відсутні в інших джерелах. Їх використання за умови дотримання принципів критичного аналізу значно збагатить історичне дослідження. Для правильного сприйняття змісту спогадів треба зазначити, що за жанром і методом викладу це не мемуари в їх класичному вигляді, оскільки в них, крім власних вражень, які займають більшість сторінок, міститься опис подій, почерпнутих з інших джерел. Тому ми їх називаємо «Зошити отця Павла Олійника» або просто «Зошити».

Сьогодні, коли історія України поступово звільняється від ідеологічних нашарувань, публікація мемуарів очевидців має неоціненне значення. Друкування такого виду джерел важливе також для розвитку історичного краєзнавства. З цього приводу кардинал Й. Сліпий писав: «Наукові праці про часні землі України є надзвичайно великої ваги, бо вони творять основу для створення погляду на цілісність української землі і її історії»¹. До того ж «Зошити» отця Олійника містять дані з історії не одного чи навіть кількох сіл, які входили в парафію, де він був душпастирем. Аналітичний підхід до подій соціально-економічного, політичного, культурного і церковного життя, підкріплений конкретними прикладами, дає читачеві можливість побачити глибину процесів, які відбувалися на галицьких землях принаймні протягом останнього століття. Навіть у матеріалі про черговість зміни священників у парафії знаходимо унікальне свідчення про найважливіші, з точки зору отця Олійника, події, як-от: про організацію братства тверезості (1878 р.), початок роботи першої народної школи (1888 р.) та ін.

Детально відображено в «Зошитах» період між двома світовими війнами, особливо 30-х років, коли польський уряд проводив політику так званої пацифікації краю (1930 р.), а, по суті, придушував національно-визвольний і революційний рух. У цей час не лише представники політичних партій і груп, а й широкі народні маси гостро відчували весь трагізм свого становища в умовах відсутності власної національної держави. Аналізуючи причини відсутності своєї держави і вікових знущань різних загарбників над українським народом, прості «галицькі холопи», які щовечора, особливо взимку, збиралися для читання газет і книжок у хатах-читальнях, доходили висновків, які не втратили актуальності і сьогодні. Головними причинами вони вважали «міжусобиці князів, внутрішню гризню хвилевих самозванчих

провідників, взаємну зависть і амбіції, зарозумілість, одним словом — внутрішній роздор і брак єдності».

Високий літературний рівень «Зошитів» свідчив, що їх автор був людиною непересічною, добре знав історію, літературу, розбирався в філософії, економіці, не говорячи про богослів'я, мав чудову пам'ять і володів логічним мисленням. Це підтверджує незаперечний фактор про належну підготовку кадрів для греко-католицької церкви на початку ХХ ст.

В короткій передмові неможливо навіть назвати всі проблеми, порушені в «Зошитах», які заслуговують на всебічне і детальне вивчення.

Шлях до читача пропонованого рукопису був довгим і складним, але... про все по порядку.

Пожовклі від часу листки звичайних учнівських зошитів «для арифметики», зшиті білими нитками, густо списані рівним красивим почерком людини, яка знала ціну каліграфії. Але, прочитавши першу частину спогадів отця Олійника, неозброєним оком видно, що їх написано двома різними почерками. Виникає закономірне запитання: «Чому?» А історія підготовки рукопису була такою.

Отець Павло Олійник, повернувшись із заслання, в жовтні 1960 р. мешкав в Августівці по сусідству з матір'ю Михайла Петровича Адаміка — майбутнього власника «Зошитів». Колишній парох не припинив священницької діяльності і, незважаючи на офіційну заборону, в хаті Зофії Бортник таємно відправляв святу літургію, сповідав, хрестив дітей з Августівки та інших навколишніх сіл і... писав спогади.

Люди, які поверталися з таборів чи спецпоселень, часто були психічно надломлені, їм здавалося, що за ними слідкують, що їх оточують донощики. Тому майже ніхто з них навіть не пробував писати мемуари. Страх перед повторним арештом сковував їх ініціативу. Лише окремі сміливці наважувалися це робити. До таких людей належав і отець Павло Олійник.

За стислістю викладу деяких подій відчувається, що сказано далеко не все. Спадає на думку, що це зумовлювалося браком часу, специфічністю умов, в яких писалися спогади. Адже робота над ними велася фактично таємно — «компетентні органи» знали ціну подібним матеріалам. Тому отець Олійник не міг звернутися ні в архіви, ні в бібліотеки, щоб відновити якісь факти, скориставшись підшивками газет. Йому доводилося покладатися лише на власну пам'ять і спогади односельців. Хоч, як згадує мій батько — Андрусишин Іван Петрович, який працював тоді секретарем Августівської сільської Ради, священник часто ніби ненароком заходив до сільради і цікавився різними статистичними даними, зокрема про динаміку демографічної ситуації на території колишньої парафії тощо. Обставини, в яких готувався рукопис, не давали змоги навести багато цифр і фактів, часто трапляються неточності, що викликало потребу складання коментарів. Рукопис, по суті, незакінчений. Автор розраховував описати ще деякі події культурного життя і стан торгівлі, а також проаналізувати державницькі традиції української нації. Однак для здійснення задуманого не вистачило часу.

Діяльність отця Олійника була вкрай небезпечною для властей, бо саме в другій половині 50-х — першій половині 60-х років під гаслами атеїзму проводилася широкомасштабна кампанія, спрямована проти священників і проповідників всіх конфесій. Тодішній керівник партії М. С. Хрушов дедалі тугіше затягував антирелігійні гайки, наголошуючи: «...Ми боролися і будемо боротися не тільки з розтлінною буржуазною ідеологією, але і з її аген-

турою у нашому середовищі, як з агентурою наших класових ворогів»². Результат такої боротьби — переповнені священниками ГУЛАГівські табори. Невідомо, чим би закінчилася нелегальна діяльність отця Олійника, але невдовзі він захворів і помер (1970 р.).

Михайло Петрович Адамик тоді навчався у Львові. Приїжджаючи додому, він за дорученням священника ночами переписував цей рукопис. Велику допомогу в переписуванні надала й дружина його брата Ольга Петрівна Адамик. Робота велася у великій таємниці. Переписавши увесь текст, обидва примірники (переписаний і оригінал) повернули отцю Олійнику. Через деякий час священник віддав М. Адамику рукопис на зберігання. Але половина тексту була оригіналом, а друга — написана рукою М. Адамика. Це викликало здивування переписувача. На запитання, чому рукопис знаходиться в такому стані, отець Олійник відповів, що другий примірник він комусь віддав, проте ні імені, ні прізвища не назвав. В такому, здавалося б, нелогічному вчинку священника нам бачаться глибоко продумані дії людини, яка, не маючи можливості розмножити рукопис, виготовила його у двох примірниках, а потім перемішала оригінал з копією. Таким чином, на випадок, якби хтось з власників «Зошитів» потрапив до рук «компетентних органів», то загинула б лише половина оригіналу. Про другого їх власника ні Михайлові Адамику, ні комусь іншому нічого не відомо, бо його таємницю отець Олійник нікому не розкрив.

Отримавши рукопис від отця Олійника, Михайло Адамик взяв на себе обов'язок його зберегти. Поклавши рукопис у скляний трилітровий слоїк, він закопав його у підвалі. Не вірячи в можливість публікації такого матеріалу в нашій країні, у 1990 р. в церкві святого Онуфрія у Львові М. Адамик зробив спробу передати рукопис священникам з Канади, щоб переправити його за кордон і там опублікувати. Святі отці з-за океану були, проте, добре обізнані з пильністю охоронців кордону СРСР і рукопису не взяли, бо, не будучи впевненими в успіхові справи, боялися втратити цінний документ. М. Адамик зробив ще один крок, щоб рукопис побачив світ. Він поніс «Зошити» в церкву Преображення, але там ніхто не давав гарантії на його повернення. М. Адамик на це не погодився. Не варто пояснювати, що являв для М. Адамика рукопис, де кров'ю написано про дику, нелюдську розправу над його батьком та іншими жертвами сталінських катів. Тому «Зошити» залишилися у нього. На початку 1991 р. рукопис опинився у новоприбулому августівського священника в Козовій, від якого «Зошити» потрапили до автора цих рядків.

Таємниця «Зошитів» зберігалася дуже ретельно. Про них знало обмежене коло осіб. Тому віднайти їх було справою нелегкою. Велику допомогу у відшуканні рукопису надала сім'я Луців зі Львова, особливо її глава І. П. Луців, а також церковний староста з с. Хоростець І. М. Андрусишин. Рукопис публікується за згодою його власника М. П. Адамика, який, піддаючи себе і своїх близьких величезній небезпеці, зберіг безцінні документи. Від імені всіх читачів «Зошитів» висловлюю М. П. Адамику щирою подяку за високий громадянський вчинок.

Для кращого сприйняття духу часу і описуваних подій у даній публікації певною мірою збережені особливості мови автора «Зошитів».

Зошити

Тридцять років (1930—1940) в Європі були дуже бурхливі. В січні 1933 р. в Німеччині приходять до влади Гітлер.

В роках 1935—1936 — італо-абіссинська війна, 1936—1939 рр. — громадянська війна в Іспанії. І не дивно, що на той час і у нас, в Західній Україні, що була від 1919 р. під окупацією Польщі, царював неспокій.

Цей неспокій почався ще в 1922 р., коли в цілій Галичині і також у нашій Августівці пройшов повний бойкот польських виборів до варшавського сейму на знак того, що українське населення Галичини не визнає насильницької окупації панської Польщі. А там далі в 1930 р. пішли величезні підпалювання панських скирт і дикунська пацифікація³ польських уланів за вказівкою Пілсудського.

Ще раз повторила Польща без суттєвої причини пацифікацію в Галичині пізною осінню 1937 р. І це вже остання репресія польського уряду проти національних меншин, до яких в першу чергу зараховувала Польща українців у Галичині і на Волині.

І от прийшов 1938 р. В Мюнхені — змова Гітлера із західними державами (Англією і Францією), наслідок цієї змови: розбір Чехословаччини: німці займають Судети, Польща — реський східний Шлеск⁴ з містом Остравою до річки Оставіци («*pro Ostrawice polska granica*»)⁵, а мад'яри — Південну Словаччину з містом Кашиці, а в «Карпатській Русі» організовується автономний уряд з Бродієм⁶, а пізніше з Волошином⁷ на чолі.

Це природно розворушило до більшої активності всіх українців, що від 1919 р. проживали в межах Польщі. Були тоді палкі розмови: як це? півмільйона наших братів добилися на Закарпатті самоврядування, а нас 8 мільйонів під Польщею, будемо терпіти польське ярмо і мовчати як нерозумна отара баранів?

І який клекіт обурення і бунту бурлів по всіх селах і містечках Галичини і Волині. Природно, що і село Августівка було захоплене тим всенародним виступом українців під Польщею. В жовтні (16.X.1938) Августівка брала дуже велику участь у демонстрації, яка відбулася тоді на ринку в Бережанах на захист Закарпаття і як протест проти польського ярма під гаслом: «Генляхи за Сян!». (Під час тієї демонстрації було заарештовано польськими жандармами декілька августівських хлопців, яких через 2 тижні звільнено).

А от ще через 5 місяців, у березні 1939 р., німці окупували цілу Чехію без пострілу. За три години, а тоді ще мад'яри своїми ордами почали завойовувати Закарпаття.

Тоді в нашому селі і в цілій Галичині українська молодь всіма фібрами своєї молоді енергії рвалася йти хоч би з косами і сокирами на захист Закарпаття від мад'ярських монголів. А знаючи, що Польща вздовж Карпат поставила свій залізний заслін, через безсилля скреготала зубами, дізнаючись з газет про тритижневу оборону закарпатців і нашіптуючи крізь слъози безсилля: «Добре, хлопці, добре! Нас не розлучать ні ляхи, ні мад'яри!»

Влітку пройшов голосний дипломатичний двобій між Гітлером і Юзефом Бекком⁸, а 1 вересня 1939 р. почалася німецько-польська війна.

Ще до того в недалекому від нас селі Вимислівка 1 липня 1939 р. троє

патрулюючих у селі польських жандармів виявили місцевого молодого хлопця Данила Пукала в одній хатині за селом. У нього в руках був невеличкий револьвер і жандарми не мали мужності самі вдертися до хати і там його заарештувати. Двоє вартували біля хати, а один жандарм по телефону викликав на допомогу довокільні постирунки жандармів⁹ і польських стшельців¹⁰ з колонії Якубовце. На цей виклик приїхав навіть з Тернополя інспектор жандармів генерал Заморський.

Оточений жандармами і стшельцями (загалом понад 80 чоловік) Данило з хати відстрілювався. А коли двоє жандармів, прикриваючись сталевими щитами, вдерлися до сіней, Данило з хатньої вишки одного вбив, а другого — тяжко поранив, а їхню зброю втягнув за собою з сіней до хати. Тоді за наказом генерала жандарми і стшельці крісовими кулями зрешетили стіни цілої хати і пропонували, щоб Данило вийшов з хати і здався. Тоді з хати знов пролунали п'ять пострілів. І тепер за наказом генерала хату оточили, ще раз обстріляли і підпалили. Коли вже солома на даху згоріла, а крокви згорілі попадали, вскочило до хати двоє жандармів і витягнули з неї тяжко пораненого хлопця. Генерал негайно послав в село за підводою, щоб пораненого відвезли до лікарні. Тим часом один з жандармів підступив до лежачого на землі пораненого непритомного Данила і з люттям вдарив його чоботом у бік зі словами: «Psia Krew kabanie (scierwo) bandyta»¹¹.

І в ту хвилину генерал Заморський вдарив жандарма по пиці зі словами: «Kode kopasz baziarzu? Ty wiesz, zi to bohater a wy wszystkie powinni brac sobi z niego przyklad»¹².

І присів генерал біля лежачого Данила, гладить його по голівці, подає йому шматок шоколаду і просить: «Jegz priecha, jegz, ty bedziesz jeste zyc»¹³.

Та через годину, поки приїхала з села підвода, щоб везти його до лікарні, Данило помер. Ця подія в нашій околиці викликала таке обурення у всіх селах, що коли через два місяці почалася німецько-польська війна, дуже важко було утримати хлопців з наших сіл від помсти за Данила польським стшельцям і жандармам.

Перші два тижні від початку війни в селі відносно було тихо, та вже відчувалося, що це притаєнна підготовка перед бурею.

Воєнні комунікати і радійові вісті¹⁴ були такі суперечливі, що не можна було собі уявити, як проходять бойові дії на фронтах. Врешті 10.9 приїздить зі Львова наша громадянка Катерина Смівка зі своїм чоловіком і дітьми і розповідає в селі, що німецькі літаки бомбили Львів, а німецькі танки із західної сторони вдерлися на вулиці Львова. Наступного дня ця звістка підтвердилася, бо дорогою зі Золочева через Поморяни на Бережани безперервними потоками йдуть на південний схід, в напрямі Румунії, втікачі з Польщі і зі Львова.

Становище в селі стає ще більше напруженим. Врешті 17 вересня чуємо по радіо голос з Москви: «Червона Армія переходить Збруч на захист єдинокровних братів українців і білорусів».

І тут почалася «революція». З неділі на понеділок біля двох годин після опівночі чути було серію крісових пострілів десь біля нової поверхової школи і стихло. Ще через годину проїхали вулицею верхом на конях двоє невідомих хлопців, звернули біля кооперативу вниз через греблю на другий бік і знов тихо. Та це лиш здається, що тихо, а тут вже все населення села на ногах, не спить.

В селі три небезпечні вогнища: 1) на колонії 16 родин мазурських¹⁵; 2) в селі 15 родин латинників¹⁶, які за польської влади підтримували

тісні зв'язки з мазурами і навіть належали до польських стшэльців, і 3) одна жидівська родина.

На лихо вчора, в неділю увечері, заїхали роверами¹⁷ на нічліг 15 чоловіків-поляків з-під Кракова. Втікачів місцевий солтис¹⁸ Ілько Гарбач розмістив по квартирах ночувати.

Треба було негайно розвиток «революції» припинити, і в той критичний момент село виявило повну розважливність і людяність: жидівську родину аж до приходу Червоної Армії оберігали два сусідні з нею господарі.

Утікачі з Польщі перебували в селі 2 дні під надійною опікою, а у вівторок пополудні подалися у Зборів під опіку радянської влади, і ніхто з мазурів з колонії і з місцевих латинників не постраждав.

Тільки першої ночі, з неділі на понеділок, безвідповідальні елементи застрелили трьох жандармів, які вночі їхали в напрямі Конюхів і Бережан.

Отже, в Августівці до приходу Червоної Армії було тихо. Зате в понеділок увечері ми бачили великі зарева вогню в напрямі Глинної і Якубовців (біля Олесина). Це тоді горіли садиби польських колоністів і відбувався бій українських хлопців з довколишніх сіл з стшэльцями в Якубовцях, в якому загинуло понад 60 мазурів. Це була помста за смерть Данила Пукала з Вимислівки. Після приходу Червоної Армії життя в селі нормалізувалося, і населення села раділо тому, що при приході червоних і перед приходом ніхто з нас не вмочив руки у людській крові. З цього приводу село відчувало самозадоволення тим, що не дало причин владі карати злочинців. А от в сусідньому селі Конюхах «революція» вбила трьох старих євреїв. Спалила одного жандарма і одного побережника¹⁹, і за це потім було повішено в Тернополі 3 людей, а 14 — засуджено на 10 р. І. Т. Л.²⁰, з них до сьгоднішнього дня ніхто не повернувся додому.

З приходом нової влади зі сходу прийшли нові порядки в село. Кожного тижня приїжджав з району з Козової уповноважений і прикріплений до села. А першим таким був у нас якийсь Аверкін. Він скликав кожного разу людей на мітинг і розповідав про нові накази і порядки в районі.

Населення так було зацікавлене знати все з перших уст, що кожного разу на мітингу народ душився в просторій виставовій салі²¹, що аж ребра тріщали, а старі жінки втрачали свідомість.

Основне, що було предметом розмови на мітингу: 1. Негайно створити комітет незаможних, і вони ще до зими повинні поділити ґрунти між найбіднішими — панський, церковний, парохіяльний і тих хліборобів, які мають [...] понад 7 га поля. Зараз був обраний комітет, і поле було ще першої осені розподілено за вказівками з району, а навесні кожний наділений землею одержав на руки документ про те, що нарізане йому поле залишається його власністю назавжди.

Крім цього, декілька разів підряд на мітингах представник району дуже був занепокоєний тим, що в селі є одна сім'я, що не має власної корови, а є зате кільканадцять господарів, що мають по дві, а то і три корови на обісті. «За радянської влади таке становище нетерпиме», — гукав представник.

В селі не було забрано корів у того, хто мав їх по три, бо єдиний у селі безкорівний господар рішуче відмовився брати корову, бо з нею багато клопоту, і від виділення землі також відмовився, бо мав своєї 4 морги і цього йому вистачало.

Уповноважений Аверкін широко описував на мітингах достатки людей у Радянському Союзі, наголошував, що непрацездатні й старі забезпечені там усім необхідним — і квартирою, і паливом, і всіма харчами, взуттям і одягом. Однак невдовзі нашим людям остогидло слухати дитячі, фантастичні

байки уповноваженого, бо в найближчі дні після приходу Червоної Армії до Галичини військові (солдати) розкупили у всіх магазинах Зборова, Поморян, Козової, Бережан буквально всю шкіру на взуття і всю мануфактуру.

А слідом за військовими позаливало наші містечка зі сходу жіноцтво, одягнуте в кропив'яні сорочки і такі ж спідниці та заяложені полатані кукляйки. В кожному місті через два тижні після приходу червоних можна було купити в магазинах лише махорку (крупку) і сірники. І тому одразу дотепні селяни злобно насміхалися, що від нас, визволених братів-українців, вивозять москалі ешелонами юхт-бокс²², а привозять крупки і сірники.

Правда, невдовзі асортимент товарів у нашому кооперативі збільшився, бо, крім махорки і сірників, стали нам завозити в село ванталами горілку і смердючу рибу. А коли через рік їхньої влади на прилавках кооперативів з'явилися мізерненькі перкалі²³, то можна було їх купити тільки з додатком смердючої риби, яку жінки тут же, біля магазину, викидали в рив для собак. Сіль у село привозили в необхідній кількості. Зате нафту²⁴ в кооперативі навіть у районі не можна було купити до самого приходу німців у липні 1941 р. Наші селяни купували тоді нафту на ярмарку в Зборові, в Поморянах і у спекулянтів за ціною вдсятеро вищою, ніж державна.

Першої осені 1939 р. приїхав у село представник райвно, щоб дізнатися, де розмішуються читальня, бібліотека, зайшов до хати бібліотекаря Михайла Петровича Швайки, забрав у мішки всі без винятку книжки (окрім тих, що були в селі на руках, а таких дуже мало) і в районі їх спалив, як небезпечні для держави.

Отже, відтепер зимовими вечорами не було чоловікам що робити. Тому вже з першої осені і в 1940 р., і в 1941 р. можна було взимку і подеколи влітку бачити таку картину: в кількох хатах по селу зберуться чоловіки, як колись на читку книжок, вип'ють у товаристві декілька літрів горілки і вже з хати на вулицю чути спів «читальників»:

«Ой, в Зборові на риночку
Ой, п'є мужик горілочку.
Против воли, против вози,
Против ярма та й занози —
Все мужицькеє майно».

І тоді часто можна було бачити, як молоді хлопці, повертаючись пізно вночі із «забави», валялися п'яні в придорожних ровях.

Десь у першій половині жовтня 1939 р. оголошено було в районі про вибори депутатів до Народних Зборів²⁵ у Львові.

Кандидатом від Глинського округу, до якого входило й наше село, було висунуто селянку Катерину Дудар з Глинної і її обрано депутатом. А наприкінці жовтня всі обрані в Західній Україні депутати з'їхалися у Львів і там у міському театрі одноголосно проголосували за приєднання всіх українських земель, які до вересня 1939 р. були окуповані Польщею, до єдиної Української радянської соціалістичної держави.

На тих зборах депутати ухвалили резолюцію, щоб виселити з наших земель всіх колоністів-мазурів, які з 1920 р. приїхали з Польщі на наші землі*. Щоб втілити цю постанову Народних Зборів у життя, в усіх районах була дана вказівка головам сільрад, щоб подати району списки колоністів і мазурів для їх висилки. Мазурів було ще тоді в Августівці 16 родин, в Хороброві — 8. Тодішній голова сільради в Августівці Гринько Федоришин, повернувшись з сесії в Козовій, порадився з громадянами села і не підготував список мазурів на висилку. І коли масова висилка в Сибір стала

здійснюватися, а було це в дуже морозний день 12.2 1940 р., з нашого села тоді нікого не виселили.

В січні 1940 р. приїхав з району в село представник райспоживспілки Мирошниченко і провів нові вибори до керівних органів кооперативу. Головою кооперативу став Михайло Іванович Мрочко, а справником і головним заготівельником став сільський єврей Арон Фледермавс, який перед війною конкурував з нашим кооперативом і який 13.XII 1934 р. чужими найманими руками помстився за проведений у селі проти нього бойкот — підпалив приходські стайні і шпиклір²⁶, внаслідок чого згоріло два сусідніх обістя.

Теперішня його робота заготівельника в кооперативі була йому по душі, бо щотижня завалював кооператив вантажами горілки, а продавцем у кооперативі був поставлений Петро Савків, с. Мих.²⁷, 18-літній хлопчак.

І село за нової влади докорінно переродилося. Якщо в попередні роки у селі ніхто не бачив п'яного чоловіка ні на гулянці, ні на весіллі, ні на святі, то тепер стала «воля», як колись після скасування панщини. На купівлю ґрунту не треба тепер тратитись, бо й той відберуть, що маєш, значить, гуляй душа!

Тут годилося б ще раз згадати незлим словом кооператив «Вигода», який проіснував у селі 15 років (1924—1939 рр.). Хоч він ніколи не торгував алкоголем, лише необхідними товарами сільськогосподарськими, приніс громаді багато хісна і вигоди: народний дім, товарні обороти, його членам — читальну бібліотеку, увесь камінь під нову школу, огорожу кладовища дрютяною сіткою та ін.

А за це все завдячувати треба чесним продавцям, яких було за увесь час шість та, зокрема, годиться згадати кращого з них — Петра Івановича Адамка: він був зразковим кооператором, вічливим і старанним продавцем і за всі три роки його роботи магазин блищав від санітарної чистоти, і всі громадяни села (за винятком мазурів і деяких латинників) солідарно купували товари лише в кооперативі і продавали яйця та збіжжя вроздріб лише кооперативові.

Прийшла зима 1939—1940 р. Світле і організаційне життя в селі завмерло: не було в селі читальні «Просвіти». Не було спортивно-гімнастичного товариства «Луг». Не було гуртків: ні драматичного, ні жіночого, ні товариства по страхуванню корів, а хіба ще існував потихеньку співочий гурток, який брав участь хіба в богослужіннях у церкві.

В січні 1940 р. прийшла з району анкета із запитанням: скільки тонн органічного гною село вже вивезло на поле з погрозою голові сільради, що він особисто буде притягнутий до відповідальності, якщо до кінця лютого з села увесь гній не буде вивезений на поля. Такого примусу до роботи ніколи в селі не було, а проте кожного року весь гній з села навіть у найбіднішого був вивезений на поля.

Як відомо, у всіх селах, у цілому світі з діда-прадіда в плоть і кров кожного хлібороба увійшла звичка готувати чільне збіжжя до весняної сівби і ремонтувати взимку увесь необхідний до сівби інвентар.

А вже як тільки починали танути сніги і з'являтися з-під снігу зяб, у кожного хлібороба зерно вже було на возі під шопою²⁸, а там поряд рало і борони. Хлібороб по три — чотири рази в день виходив за обістя та за царину, щоб побачити, чи земля парує. А як тільки на горбках починала земля парувати, хлібороби, як ті запопадливі працьовиті комахи, один поперед другого їхали на поле сіяти.

А тут у лютому 1940 р. прийшла з району сміховинна для всіх селян

директива: вибрати в селі комісію, вона зобов'язана перевірити в Хоростці всі господарства на предмет того, чи насіння в них готове і чи весь інвентар, необхідний для сівби, відремонтований, а хоростецька комісія повинна зробити те саме в Августівці. І тоді обидві комісії укладуть від імені хліборобів свого села договір на змагання, хто швидше посіє ярину. Отоді було в наших селах розмов і потіхи на кілька місяців.

І досі, через 24 роки, ця новинка не перестає бути предметом насмішок хліборобів. Хоч вже 15 р. минуло, як у нашому селі і на всіх просторах Західної України проведено суцільну колективізацію.

Прийшла осінь 1940 р. До сільської крамниці, крім горілки, смердючої риби, махорки, сірників, солі, нічого не завозять, а тут у кожній хаті треба взуття, одяг, хустки та ін.

Тоді народ вчиться самовистаргальності²⁹, навчилися люди виправляти шкіру на взуття, робили мило і замість штруксового одягу³⁰ шили одяг з домашнього полотна.

З приходом осені прийшла ще друга новинка до села: реквізиція зерна, картоплі, м'яса, молока, прядива та інших сільськогосподарських продуктів. Ще колись, за покійної Австрії, у воснні часи пам'ятали люди про якісь контингенти³¹, які держава збирала тоді для прогонування армії і міського населення, але тоді наше село було в такому становищі, що до 1916 р. не давало державі контингенту, а до 1917 р. саме село ходило як жабрак за хлібом. І за Польщі не було примусового здавання хліба. А тут прийшли визволителі для захисту єдинокровних братів, роздали їм з ласки необсягну землю, і хоч держава нібито з ніким війни не веде, а від визволеного брата вимагає майже за безцінь контингент зерна такий високий, що раніше євреєві чинш від ґрунту стільки не платив. Село хоч-не-хоч змушене було на це погодитися і возило контингент, але прихильність, яку на початку приходу Червоної Армії виявляло до нової влади, швидко зменшилася.

Вже перестали люди в селі ходити на мітинги, а коли взимку 1940—1941 р. новий уповноважений по селу Кулібабчук скликав людей, особливо найбідніших і наділених землею, на мітинг в справі заснування в селі колгоспу, прийшло на ці збори 13 чол. Коли вони вислухали агітаційну промову уповноваженого, мали сміливість в очі його запитати: чому влада робить такий обман з людьми: ще весною ми одержали документи на руки про те, що виділене нам восени поле стає нашою власністю назавжди, і от минуло з тієї пори мало не півроку, а ви гнете нас до того, щоб віддати колгоспу не лише виділену землю, але також нашу власну і йти робити за трудодні, не маючи визначеної заробітної плати.

Раніше поміщик наймав форналя (наймита), давав йому безкоштовно помешкання, паливо, пасовисько, город і пашу на зиму для корови, 10 ц зерна і доплату грішми. А от у сусідньому селі Цецеві селяни створили взимку 1939 р. колгосп, приєднавши до свого власного поля ще 800 моргів (457 га) панського, і вже першої зими ніхто не мав при хаті загати. Після тих зборів Кулібабчук 2 рази скликав селян, щоб записувалися в колгоспи, ніхто на збори не прийшов.

За перших два роки радянської влади одразу не було політичних арештантів. А вже з березня 1941 р. почалися у нас арешти. Заарештували енкаведисти за політичними статтями Василя і Івана Ямелинців, Михайла Муравського і Петра Голумбйовського. З них у червні 1941 р. Михайла Муравського було задушено в бережанській в'язниці, а Василь Ямелинець і Петро Голумбйовський загинули через голод у таборі на Уралі, живим залишився тільки один Іван Ямелинець. У Козовій були тоді ще заарештовані і виве-

зені на Урал троє наших хлопців з села: Михайло Лосик, Іван Шпундер і Петро Тенча. Після німецької війни Михайло Лосик повернувся в село, а два інших і зараз живуть десь у Польщі. В червні 1941 р. були ще вивезені на Урал Семен Дзяйла (53 роки) і дівчина Настя Іваночко і обос повернулися з Уралу шойно — в листопаді 1945 р.

Як боляче переживає і як довго пам'ятає народ кривду, йому заподіяну, свідчить хоча б такий факт: з встановлення радянської влади в Західній Україні ніякої підпільної організації не було, бо та, що була за Польщі, з приходом червоних самоліквідувалася і ніде не було найменших, навіть окремих виступів чи ознак їх животіння.

Та, проте, осатанілі органи енгебістів повсюди шукали політичних «злочинців» і без ніяких підстав заарештували у селі вищеназваних хлопців і одну дівчину. Яка доля їх спіткала — вище описано[...].

22.6 1941 р. Німеччина без попередження напала на Радянський Союз. Негайно була оголошена мобілізація військовозобов'язаних, і всі наші мобілізовані на заклик військкомату з'явилися в Козовій, та коли побачили, що їх одразу у заплombованих вагонах везуть на схід, під конвоєм, як арештантів, почали планувати втечу. Аж ось за Дніпром їх випустили з вагонів і шойно тоді почали шукати можливість, щоб втекти додому. Не всім це вдалося. З тих, що служили тоді в діючій армії, і з тих, що на початку війни були мобілізовані, загинули:

1. Михайло Білоус.
2. Петро Корасевич.
3. Петро Мрочко.
4. Микола Антонович Васильчишин.
5. Микола Ткач.
6. Василь Головатий.
7. Микола Григорович Васильчишин.

Після закінчення війни держава виплачувала матерям і малолітнім дітям за загиблих по 14 крб. на особу (це вартість 25 кг пшениці або 14 кг цукру). В зв'язку з цим треба нагадати, що після розвалу Австрії Польща платила вдовам за загиблих австрійських жовнірів по 44 золотих щомісяця (себто вартість пшениці 3 ц або 45 кг цукру).

Як і у вересні 1939 р., майже непомітно пройшла повз наше село Червона Армія на захід, так тепер, у липні 1941 р., головною дорогою Поморяни—Годів—Йосипівка—Хоробрів—Глинна—Плавуча—Мала—Козлів відступала вона на схід, не завдаючи при відступі ніяких збитків населенню.

І вже 4 липня ми бачили на тій дорозі маршируючі колони німецьких військ.

Наступного дня приблизно опівдні приїхали в село троє німецьких офіцерів за трофеями, бо хтось з підлабузників підказав їм, що в селі москалі залишили три автомашини. Ще раз у селі ми бачили німців через 3 дні, коли вони везли селом на тяжких бельгійських конях ящики з артилерійськими босприпасами. Більше в селі до кінця 1941 р. ніхто їх не бачив. [...] І тоді від очевидців і достовірних свідків ми в селі дізналися, який жадливий кошмар лишили після відступу органи наркомату державної безпеки. При вступі перших німецьких фронтових частин мешканці кожного міста, де були в'язниці, кинулися відкривати їх і всюди побачили жадливі картини звірств над в'язнями. Ось короткий перелік замордованих тоді в тюрмах: в Самборі — 700 осіб, у Станіславі — 850, у Львові — 7500, в Золочеві — 670, Бережанах — 137, Тернополі — 770, в Бердичеві — 1500 галичан. Крім тих, було багато конвоїрами пристрілено арештантів, яких

гнали дорогами на схід, а вони без сил падали на дорогу. Та слідом за відступаючою Червоною Армією, яка не заплямувала себе ніякими грабунками, йшли німці і вже в перші дні після відходу фронтових частин наступаючі за ними гестапівці у містах і містечках так масово вбивали єврейське населення, ні на йоту не поступаючись московським енгесбістам.

В одному Зборові на третій день після приходу німців було розстріляно гестапівцями понад 400 євреїв. А наші селяни з приводу поголового винищування євреїв гестапівцями в розмовах між собою робили дуже влучні висновки: «А що буде, як німці винищать всіх євреїв? Чи не захотять вони і з нами те саме зробити?» А німці далі робили свою кайнову справу: зігнали з усіх сіл і містечок у район в спільне гетто всіх євреїв і кожні два-три місяці, звичайно, в ярмарковий день, коли було в місті багато народу з довколишніх сіл, групами виводили їх за місто і там розстрілювали. А народ ходив дивитися на людські торттури і звикав до таких злочинів, бо навіть вдома батьки розповідали дітям, що бачили в місті. Тоді можна було спостерігати сцени страшної деморалізації навіть серед шкільної молоді: на перерві школярі бавляться біля школи і найбільш улюбленою їхньою забавою тепер є «розстрілювання євреїв». Одні хлопці стоять на насипу над ровом, а інші «крісами» прицілюються в них і на їх оклик: паль, паль — хлопці з насипу падають у рів «убитими».

Треба було тоді катехитам³² наводити чимало переконливих доказів, щоб діти припинили таку гидку забаву. Та все-таки треба сказати, що хоч селяни загалом засуджували винищення євреїв німцями, але набагато гостріше і з більшим занепокоєнням обговорювали масове винищення українських арештантів москалями під час відступу з наших земель на схід. Німець нищив своїх расових ворогів, а москалі винищували тоді тих самих єдинокровних братів — українців, яких у 1939 р. визволяли з-під польського ярма. І виходило так, що поляки протягом 20 років своєї окупації не знайшли серед місцевого українського населення стільки політичних злочинців, скільки їх виявив «старший брат» за півтора роки своєї влади в Галичині. І той жах мук і винищування людей мучив і жахав нас усіх на селі, доки знову Червона Армія не прогнала з наших земель німців.

І тоді постала нам перед очима єврейська ворожба — «що німці нами розчинять тісто, а вами замісять». Тільки помилилися євреї в тому, хто нами замісять.

Ще в 20-х роках після польської окупації громадяни села хотіли насипати могили в Августівці, Хороброві і Хоростці, поставити хрести з мармуровими плитами в пам'ять про тих борців Української галицької армії (УГА) з наших сіл, що загинули в 1918—1919 рр. у боротьбі з поляками за свободу України. А тих, що загинули в українсько-польській війні, було з Августівки 9, з Хоростця — 7, з Хороброва — 2 [...]. Тодішня польська влада суворо заборонила насипати могили, і її жандармерія пильно слідкувала, щоб цього не допустити. Та коли німці 1941 р. погнали на схід Червону Армію і їм ніколи було слідкувати за якимись шкідливими з воєнної точки зору діями в тилу їхньої армії, громадяни всіх трьох сіл і всіх сіл Галичини в жовтні 1941 р. спільними силами насипали могили і поставили на них дубові хрести з написом «Борцям за волю України». І на прохання своїх парохіян усі священники по селах ті хрести посвятили. І хоч могили і хрести були влаштовані на честь воїнів галицької армії, а бандерівці почали організовувати свої збройні частини восени 1942 р., та, проте, коли повернула назад Червона Армія, представники радянської влади не могли терпіти такої пам'ятки, яка нагадувала живим про боротьбу їх батьків за волю Ук-

раїни, і у всіх селах Галичини, в тому числі і в наших трьох селах, рознесли могили і знищили хрести, які були символом прагнень української нації до волі.

Вже в першій половині липня 1941 р. почали німці гнати з фронту через Зборів полонених червоноармійців і заводили їх на нічліг і на короткий відпочинок до табору, спорудженого ще в 1940 р. москалями при дорозі, що йде до залізничної станції в Млинівцях із Зборова. Як тільки наша громада дізналася, що німці пригнали до Зборова полонених червоноармійців, негайно було організовано в селі по хатах випечення хліба, і наступного дня господарі відвозили по 250 буханців хліба до табору і там на їх очах конвої роздавали полоненим по 1/4 буханця кожному. І села Хоростець і Хоробрів також збирали у себе свіжоспечений хліб і відвозили для полонених у Зборів.

Через тиждень перестали надходити до Зборова свіжі транспорти полонених, очевидно, німці стали перевозити їх у залізничних вагонах, а наші села перестали привозити хліб, бо не було для кого.

Коли через 50 років далекі наші правнуки читатимуть цей нескладний літопис і прочитають те місце, де описується, як наші села привозили хліб полоненим, може подумають: «Ех, хвалиться старий літописець своїми земляками з Августівки, Хоростця і Хороброва, що ось, мовляв, вони такі милосердні були до безбожних червоноармійців». Та старому було тоді тільки одне на думці, коли писав ті сторінки, що наші нащадки повинні знати, що їхні прадіди хоч були малописьменні або й зовсім неписьменні, та, проте, були глибоко моральні і людяні, керуючись такою життєвою мудрістю в своїх серцях і в своїх вчинках: «Як хочете, щоб вам люди робили так, ви робіть їм». Ніде правди діти, що з приходом німців на нашій землі українській населення Галичини прихильно ставилося до них і радо їх вітало, сподіваючись, що німець дозволить організувати українцям власну армію з числа тих, що ще не служили у війську, і з тих полонених українців, які хочуть до неї вступити, і дасть зброю, щоб разом громити орду новітнього Чингісхана. Запорукою цих надій були два легіони: бандерівців і мельниківців, що йшли на Київ. Та вже через два місяці після початку війни — в липні і в серпні 1941 р. — ліквідовано було:

1. Українську радіостанцію ім. полковника Євгена Коновальця у Львові, а замість неї загуділо радіо Lemberg³³.

2. Заарештовано у Львові і вивезено на Захід український уряд Ярослава Стецька³⁴, що організовував на всіх відвойованих українських землях боротьбу за соборну самостійну Українську державу.

3. Обидва українських легіони, що рвалися до золотоговерхого Києва, дійшовши до Житомира, були німцями розформовані, а ті наші добровольці, що у всіх повітових центрах Галичини проходили військову підготовку, були розігнані або заарештовані.

4. Українські землі по Збруч і Північний Буг були приєднані до Generalgubernementa Polen під назвою Distrikt Galicien³⁵, а східні землі України названо Komissariat Ukraine³⁶, причому Північну Буковину і південно-західну Україну до річки Буг (Південний) було подаровано румунам. Одразу у всіх панських фільварках Галичини і Волині і в колгоспах Східної України засіли німецькі шефи і скрізь гнали місцеве населення виконувати безплатну роботу (панщину) в тих Liedenschaft³⁷.

Восени 1941 р. німці заарештували у Львові, на Поділлі і в Станіславщині кількасот членів ОУН і всіх їх у Львові, Микулянцях і в Станіславі розстріляли. А коли ще крім того в містах Галичини і Східної

Україні німці проводили дискримінаційну політику щодо місцевого населення під гаслом «nur für Deutsche»³⁸, українське громадянство зрозуміло обман і позбавилося політичного дурману і стало шукати шляхи іншого розв'язання українського питання.

З приходом німців відродилася ОУН і стала найбільш рушійною і політично-революційною силою у Західній Україні. З осені 1941 р. вона перейшла при німецьких окупантах у глибоке підпілля. У всіх селах Західної України, зокрема і в нашому, були організовані таємні гуртки членів ОУН.

Організація тоді була дуже рухлива: час від часу інструктори в кількох місцевостях кожного повіту проводили 10-денні курси для провідників кущів, на яких обговорювалася програмно-організаційна робота і в умовах підпілля — військова робота.

За три роки німецької окупації на наших землях не було жодного найдальшого закутка, де б не було організовано напіввійськові відділи націоналістичної молоді.

А вже наприкінці 1943 і на початку 1944 р. були у всіх районах Західної України створені підземні магазини зі зброєю і харчами, а подекуди — з одягом і взуттям. І восени 1942 р. були організовані перші військові відділи. В січні 1943 р. німці зазнали дошкульної поразки в битві на Волзі, а через декілька місяців ще грізнішої поразки зазнали на Курській дузі. Вже тоді, в середині 1943 р., після скинення німецького союзника Муссоліні³⁹ в Італії було ясно навіть малописьменній людині, що Німеччина війну програє.

На жаль, консервативні і в своїх політичних переконаннях застарілі верстви українського суспільства в Західній Україні не хотіли цього бачити і розуміти. Коли німецький тигр тяжкопоранений, з великими втратами в живій силі повільно відступав з Правобережної України на захід, Український комітет⁴⁰, що діяв у Кракові під проводом Володимира Кубійовича⁴¹ і колишнього генерала УГА Віктора Курмановича⁴², організовував український легіон «С. С. Галичина» з ганебною метою врятувати від загибелі «Велику Німеччину». Тоді провід ОУН, який об'єднав 80 % української націоналістичної молоді, поставився різко негативно до створення дивізії «С. С. Галичина» і виробив свою програму дій:

1) своїми збройними відділами проганяти з українських земель всіх поляків;

2) після приходу Червоної Армії докласти всіх зусиль, щоб не допустити проведення мобілізації на наших землях;

3) після капітуляції Німеччини, коли переможна Червона Армія під проводом свого улюбленого маршала Жукова поверне свої багнети проти невисного терористичного уряду виродка ката Сталіна, українські партизани організують тоді на всіх українських землях українську регулярну армію і спільно з Червоною Армією розвалить тюрму народів і на її попелищах оживе містичний український Фенікс, який в незалежній Україні розправить свої могутні крила від Тиси до Кавказу.

А як село жило 3 роки під окупацією німців? Стогнало, нарікало, але ретельно вивозило до Зборова встановлений контингент збіжжя, носило на сепаратор молоко, відвозило німцям закульчиковану рогату худобу⁴³ і вгодовані свині, а за це одержувало від німців контингентівку (горілку), пункти, а часто канчуки, так що треба було від усього відрікатися і через вікно втікати зі стайні.

В 1941 р. після жнив виявилось, що зібрано мало зерна. Щоправда, першої осені німці забрали з села небагато зерна, і якби місцеві громадяни

економно взимку і наступної весни витрачали свої запаси хліба, не було б у селі важкого переднівку в 1942 р. А вийшло так, що цілу зиму 1941—1942 р. дуже багато приїздило зі Львова до села міщайлів і вимінювали в наших жінок різні хустки і мануфактуру на борошно, крупу і товщі⁴⁴. А в 1941 р. в цілій Галичині, а особливо на Підкарпатті був недорід і наприкінці березня 1942 р. було організовано сезонне переселення з Підкарпаття дітей дошкільного і шкільного віку в подільські повіти. В квітні 1942 р. Августівка прийняла 42 дітей з Жидачівщини, і вони були у нас до середини вересня, а деякі з них ще залишилися на один рік. В 1942 р. був організований дитячий садок, в якому працювала прибула з Озірної вихователька. Треба зазначити, що в тому році у дитячому садку була вибірково численна фреквенція⁴⁵ дівчорі, бо кожна дитина одержувала шматок білого хліба, чого тоді в неї дома не було. [...] В селі ніхто від голоду не помер і чужих дітей село прогудувало до осені. В травні 1942 р. добровільно завербувалися на роботу в Німеччину 23 чол.— молоді хлопці і дівчата. Працювали всі там на баворах⁴⁶, добре їм там жилося, а після закінчення війни 4 хлопці і 3 дівчини не захотіли повертатися додому і досі проживають за кордоном. І в Англії, і в Австралії, і в США, 2 дівчини — в Німеччині і одна — в Польщі.

Цікаві речі розповідають ті наші громадяни, що в 1942 р. і в наступні роки були вивезені в Німеччину на роботу. Ранньою весною 1945 р. розпочалася небувала вандрівка⁴⁷ німецького народу із західних земель: тікали німці від американців і англійців, а зі східних — від Червоної Армії, залишаючи напризволяще все своє рухоме і нерухоме майно. Наші робітники залишалися на попередніх місцях роботи, чекаючи приходу Червоної Армії. Користуючись нагодою, що їхні господарі виїхали на захід, щоб хоч щось одержати за роки безплатної служби німцям, наші робітники набрали в порожніх німецьких хатах по кілька валіз різного шмаття і з приходом Червоної Армії прийшли на збірні пункти, щоб відправити їх додому. І тут їх чекала прикра несподіванка: замість очікуваного транспортування залізницею військові збирали тих «каторжників» по 1000-2000 чол. і гнали їх пішки під конвоєм для більшої безпеки через Німеччину, Польщу до таборів у Галичині. Тут їх ділили на тих, що поповнювали частини Червоної Армії, робітничі батальйони для відбудови Донбасу чи на добування уранової руди в Таджикистані, а декого відпускали додому. Та вже в дорозі ці німецькі «каторжники», що спочатку несли повні валізи шмаття, кидали їх і в табори приходили з порожніми руками. Залишені на дорозі валізи підбирали конвої і висилали їх посылками своїм жінкам. [...]

Коментарі

¹ Літопис Червоної Калини (Іст.-красназавчий літопис).— 1991.— № 4—5.— С. 56.

² Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 278.

³ Пацифікація (від лат. *pacificatio* — умиротворення) — офіційна назва репресій польських властей щодо українського населення в Галичині восени 1930 р. перед виборами до сейму і сенату, розпущених навесні того ж року. Щоб знищити опозицію у передвиборний період (і внести згодом суттєві зміни в конституцію) було заарештовано відомих її представників, а разом з тим і деяких українських поетів: В. Целевича, Д. Палієва, І. Ліщинського та ін.

Політика «пацифікації», крім політичних, була зумовлена і соціально-економічними протиріччями, які загострилися в Польщі у результаті світової економічної кризи 1929—1933 рр. Намагаючись пом'якшити наслідки кризи для населення Польщі, уряд посилив визиск на окупованих землях Західної України та Західної Білорусії. У наростаючому хаосі КПЗУ і ОУН відчували наближення революційної ситуації і почали боротьбу за умми людей. В 1930 р. по всій державі прокотилася хвиля терористичних актів, підпалів поміщицьких маєтків, вбивств представників влади тощо. Лише з липня до листопада 1930 р. польською поліцією було зафіксовано понад 2 тис. актів саботажу і замахів. У вересні-жовтні 1930 р. у Львівському, Тер-

нопільському, Станіславському восходствах прокотилася хвиля селянських виступів, які переросли в повстанський рух. В ці роки відбулося й 411 страйків робітників. Такі дії посилювали неймовірно економічну кризу і водночас послужили приводом для розправи польських властей над українством. Політика «паціфікації» була спрямована, по суті, на придушення національно-визвольного і революційного руху. Каральні загони зайняли понад 800 сіл, були проведені масові арешти, групові судові процеси, застосовувалися принципи колективної відповідальності. До в'язниці потрапили переважно члени КПЗУ та ОУН. Було вчинено програми українських культурних установ, кооперативів. Терор призвів до тимчасового спаду селянського руху і до радикалізму в українсько-польських відносинах. Депутати польського парламенту від західноукраїнських земель прагнули привернути увагу світової громадськості до нелюдської політики «паціфікації». Зрештою спеціальна комісія Ліги Націй засудила репресії польських властей щодо українського населення. Хоч ця акція не принесла реальних результатів, вона підірвала престиж Польщі на міжнародній арені.

⁴ Реський східний Шлесек — частина території Чехословаччини — Тешинська Сілезія, яка з відома Гітлера після мюнхенської угоди 1938 р. була захоплена Польщею.

⁵ «Po Ostrawice polska granica» (польськ.) — по Остравиці польський кордон.

⁶ Бродій Андрій — громадсько-політичний діяч на Закарпатті московської орієнтації. З 8 жовтня до 25 жовтня 1938 р. — прем'єр автономного уряду Карпатської України, 1945 р. засуджений радянським судом до смертної кари (Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Париж; Нью-Йорк, 1955. — Т. 1. — С. 177).

⁷ Волошин Августин (1874—1945) — Президент Карпатської України. Народився в с. Келеничі (нині — Міжгірський район Закарпатської області) в родині священника. Закінчив Ужгородську гімназію, факультет богослів'я в Ужгороді. Професор, директор учительської семінарії в Ужгороді, редактор тижневика «Наука». Один з лідерів народовецького табору, який вів боротьбу з русофілами. З 11 жовтня 1938 р. — державний секретар першого підкарпатського уряду. З 26 жовтня — прем'єр другого уряду. Під його керівництвом здійснювалося налагодження роботи промисловості, транспорту, споруджено аеропорт і радіостанцію в столиці. 15 березня 1939 р. на сеймі Карпатської України А. Волошина обрано першим президентом. Після окупації угорцями Закарпаття разом з іншими членами уряду переїхав до Праги. Професор і ректор українського університету у Празі. З приходом Червоної Армії у Прагу заарештований і 11 липня 1945 р. страчений у Лефортовській тюрмі в Москві.

⁸ Їсек Юзеф (1894—1944) — польський політичний діяч, полковник, міністр закордонних справ Польщі (1932—1939). З ініціативи Пілсудського оголосив про відмову уряду від договору про охорону національних меншостей, в результаті чого правове становище українців у Польщі значно погіршилося. Після вторгнення фашистів у Польщу втік у Румунію, де і помер.

⁹ Постерунки жандармів — жандармські участки, відділи.

¹⁰ Стисельці — стрільці, які мали право носити зброю і часто тероризували українське населення.

¹¹ «Psia Krew kabanic (scierwo) bandyta» (польськ.) — «собача кров, свиня (стерво), бандит».

¹² «Kode kopasz baziarzu? Ty wiesz, zi to bobater a wy wszysej powinni brac sobi z niego przyklad» (польськ.) — «Куди копасіш хуліган? Ти бачиш, що це герой, а ви повинні з нього брати приклад».

¹³ «Ty bedziesz jesze zyc» (польськ.) — «Ти будеш ще жити».

¹⁴ Восниі комунікати — восниі зведення. Радійові вісті — повідомлення радіо.

¹⁵ Мазурами українські селяни називали новоприбулих колоністів — поляків з Польщі, які направлялися у Східну Галичину для колонізації українських земель.

¹⁶ Латинишки — місцеві громадяни, які покатоличилися.

¹⁷ Ровер — велосипед.

¹⁸ Солтис — староста села, вїт.

¹⁹ Побережник — охоронець лісу.

²⁰ І. Т. Л. (рос.) — исправительно-трудоые лагеря — виправно-трудоі табори.

²¹ Виставова саля — приміщення, де скликалися збори для вирішення різних питань, постановки вистав тощо.

²² Юхт-бокс — лайкова шкіра.

²³ Мізеренькі перкалі — ситцева тканина.

²⁴ Нафта — у даному разі мається на увазі гас.

²⁵ Народні збори у Львові — Народні Збори Західної України — установчий орган влади, обраний населенням Західної України 22 жовтня 1939 р. Працювали 26—28 жовтня 1939 р. у Львові. Затвердили Декларацію про встановлення радянської влади в Західній Україні та Декларацію про прийняття Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР.

* Це твердження автора не відповідало дійсності, бо насправді Народні Збори не приймали ухвалу про висилку колоністів. Вона здійснювалася на підставі інших рішень.

²⁶ Шпиклір — комора для зберігання зерна.

²⁷ С. Мих. — син Михайла.

²⁸ Шопа — покрівля на двох або чотирьох опорах без стін для захисту чого-небудь від сонця, дощу.

²⁹ Парод вчиться самовистаргальності — тут у значенні натуральний спосіб виробництва.

³⁰ Штруксовий одяг — вельветовий одяг.

³¹ Контигент (від лат. *contingens* (*contingentis*)) — встановлена для певної мети норма (напр., продуктів).

³² Катехити — учителі закону Божого, звичайно, священники.

³³ Радіо Lemberg (нім.) — львівське радіо.

³⁴ Стецько Ярослав (1912—1986) — політик, публіцист, діяч ОУН (з 1929 р.). Народився

в родині священика. Закінчив Тернопільську гімназію. Навчався в Краківському та Львівському університетах. Член УВО. З 1932 р.— член Крайової Екзекутиви й ідеологічний референт ОУН. Редактор підпільних видань: «Бюлетень КЕ ОУН», «Юнак», «Юнацтво». Багато разів його затримувала польська поліція. В 1936 р. засуджений у зв'язку з збивством Пєрацького і як член КЕ ОУН, звільнений за амністією 1937 р. З 1937 р.— член ПУН. З 1940 р.— член революційної ОУН. На Другому Великому Зборі ОУН (квітень 1941 р.) обраний першим заступником Провідника ОУН.

30 червня 1941 р. Національні Збори у Львові проголосили відновлення Української держави і обрали Я. Стецька Головою державного правління. 12 липня 1941 р. він заарештований гестапо. До осені 1944 р. перебував у концтаборі Заксенхаузен. У 1945 р. обраний членом Бюро Проводу ОУН. З 1946 р.— голова Антибільшовицького Блоку Народів і керівник сектора зовнішньої політики ЗЧ ОУН. Співазасновник і член Проводу «Європейської Ради Свободи» і «Світової антикомуністичної ліги». Обраний Четвертим Великим Збором ОУН у 1968 р. Головою Проводу ЗЧ ОУН. Визначний теоретик ОУН. Автор багатьох праць і статей. Похований у Мюнхені. (Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1976.— Т. 8.— С. 3055).

³⁵ Generalgubernement Polen під назвою Distrikt Galicien — назва дещо неточна, насправді це адміністративне утворення називалося «генерал-губернаторство Польща і дістрикт Галичина». До так званого «польського генерал-губернаторства» з центром у Кракові німці включили й західні області України — Львівську, Дрогобицьку, Станіславську і Тернопільську під назвою «дістрикт Галичина» з центром у Львові. Крім того, було створено рейхскомісаріат «Україна». Такий штучний поділ України викликав глибоке обурення українського населення краю.

³⁶ Komissariat Ukraine (нім.) — рейхскомісаріат «Україна» на чолі з Е. Кохом почав діяти з 1 вересня 1941 р. До його складу входили Правобережна і більша частина Лівобережної України (крім Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської і Ворошиловградської областей та Криму, які перебували під управлінням військового командування, а також «Трансністрії», до якої входили землі між Бугом і Дністром, а також Північна Буковина та Ізмаїльщина).

³⁷ Liedenschaft (нім.) — німецькі державні фільварки, в яких використовувалася праця фактично закріпачених селян.

³⁸ «Nur für Deutsche» (нім.) — «тільки для німців».

³⁹ Муссоліні Беніто (1883—1945) — фашистський диктатор Італії в 1922—1943 рр., голова маріонеткового уряду «Сало» в 1943—1945 рр. Страчений.

⁴⁰ Український комітет — в результаті укладення пакта Молотова—Ріббентропа (23 серпня 1939 р.) і підписання радянсько-німецького договору від 28 серпня 1939 р. про розподіл впливів у Східній Європі до складу Німеччини ввійшли українські етнічні території з населенням 1,2 млн. чол. В окремих місцевостях виникають українські культурні організації, школи, молодіжні організації. Для координації їх роботи з ініціативи ОУН у Кракові, який став центром українського життя, в квітні 1940 р. створено центральний орган — Українське Національне Об'єднання (УНО) під керівництвом В. Кубійовича. В червні 1940 р. почав діяти Український Центральний Комітет (УЦК), використовуваний німецькою владою як центр місцевих українських допомогових комітетів (УДК). Крім допомоги полоненим, його члени координували діяльність кооперації, товариства «Сільський Господар», організацій Українського Освітнього Товариства, різних молодіжних організацій тощо. Вони співпрацювали з німецькою владою в справі створення нових шкіл, організації різних курсів. (Ж у к о в с ь к и й А., С у б т е л ь н и й О. Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 116—117).

⁴¹ Кубійович Володимир — географ і демограф — народився в Західній Лемківщині. В 1928—39 рр.— доцент Краківського університету, з 1940 р.— професор УВУ, дійсний член НТШ (з 1931 р.), з 1947 р.— його генеральний секретар, з 1952 р.— голова НТШ в Європі. Автор близько 80 праць з антропогеографії й демографії України, редактор «Енциклопедії українознавства» і автор численних статей, розміщених у ній. Під час другої світової війни Кубійович очолював Український Центральний Комітет у Кракові і в 1943 р. брав участь у створенні дивізії «Галичина» (Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1962.— Т. 4.— С. 1224).

⁴² Курманович Віктор (1876—1946) — генерал штабу, генерал-четар УГА — комендант 1-го галицького корпусу, державний секретар військових справ і шеф штабу УГА, генерал-квартирмейстер Верховної Команди Об'єднаних Армій. Очолював штаб головного отамана (разом з М. Юнаковим). Цей штаб здійснював командування регулярно 85-тис. армією та 15 тис. повстанців у більшовицькому тилу. Заарештований у Відні 1945 р. після приходу Червоної Армії.

Розстріляний у 1946 р. в Києві (Я р о с л а в и н С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918—1923 роках.— Філадельфія, 1956.— С. 177). За іншими даними, помер у тюрмі в Одесі у 1945 р. (Енциклопедія українознавства.— Т. 4.— С. 1242).

⁴³ Закульчикована худоба — худоба з спеціальною металевою міткою на вусі.

⁴⁴ Товща — жир.

⁴⁵ Фреквенція — наповнюваність груп.

⁴⁶ Працювали всі там на баворах — тут у значенні: у німецьких селян, господарів.

⁴⁷ Вандрівка — подорож, переміщення.

(Далі буде)

І. А. Альохін (Новомосковськ)

Фортеця на Самарі

Виникнення Новобогородицької, або Усть-Самарської, фортеці пов'язане з походами 1687 та 1689 рр. російських військ і українських козацьких полків проти Кримського ханства. Вони були викликані постійними набігами татарських феодалів на південні кордони Російської держави. Цих походів вимагала від Росії й так звана «Священна ліга» — коаліція держав, що боролися проти султанської Туреччини*.

У травні 1687 р. 150-тисячна російська армія під командуванням В. В. Голицина виступила у перший Кримський похід¹. На р. Самарі, лівій притоці Дніпра, приблизно в тому місці, де нині стоїть місто Новомосковськ, російські війська з'єдналися з українськими полками гетьмана Самойловича. В поході також брали участь запорозькі й донські козаки. Однак він виявився невдалим. Коли війська заглибилися у Причорноморські степи, татари підпалили висохлу траву, отруїли колодязі та джерела. Російські війська без бою змушені були повернути назад, зазнавши значних втрат. Гетьмана Самойловича — противника війни проти Туреччини і Криму — було скинуто.

25 липня 1687 р. на р. Коломак зібралася козацька виборча рада. При сприянні Голицина новим гетьманом України обирається І. Мазепа. Там же на спільній військовій раді було прийнято рішення про підготовку до нового походу проти Кримського ханства. Для цього намічалася побудувати ряд фортець на Дніпрі, Самарі, Орелі та інших ріках. Вони мали бути опорною базою нового Кримського походу, запланованого на 1689 р. Відомий лист правительки Російської держави Софії Олексіївни Голицину, в якому говориться: «...Построить на Самаре и Орели города, и всякие тягости и запасы и ратных людей по рассмотрению оставить, чтобы вперед было ратям надежное пристанище, а неприятелям — страх»².

Однією з найважливіших і найбільших повинна була стати Новобогородицька фортеця. Підготовка до її будівництва розпочалася навесні 1688 р.³, а безпосередні роботи — 12 липня того ж року⁴.

Фортеця споруджувалася на правому березі Самарі, у 5—7 км від її впадіння у Дніпро. Ця місцевість здавна називалася урочищем Сорока байраків. Фортеця була дерев'яно-земляною. Її споруджували кілька російських і 6 українських полків. Загальна чисельність будівельників дорівнювала 20 тис. чол.⁵

Загальне керівництво спорудженням фортеці здійснював Голицин, а безпосереднє — окольничий Л. Р. Неплюєв та ратний воєначальник Г. І. Косагов.

За короткий час, протягом одного місяця було виконано величезний обсяг робіт. Фортеця оточувалася ровом завширшки 5 саж. (10,6 м) та глибиною 3 саж. (6,4 м). Висота насипаного валу становила понад 4 м. На ньому було встановлено дерев'яний частокіл з бійницями. По кутах фортеч-

ної огорожі розміщалися бастіони для гармат. За земляним валом було споруджено стіну, яка оперезувала внутріфортечні будівлі — 50 хат для служилих людей, будинок воєводи, амбари для зберігання ратних і господарських припасів⁶. Там же було збудовано дерев'яну Богородицьку церкву, тому і фортеця одержала назву Новобогородицької⁷.

1 серпня 1688 р. відбулося освячення фортеці і церкви. 18 серпня гетьман Мазепа доносить Московському уряду: «Эта крепость будет в окрестных государствах явна и славна, великим государям к чести, а неприятелям — (на) страх и разоренис»⁸.

Воєводу фортеці було призначено Г. І. Косагова⁹. Постійний її гарнізон налічував 1 тис. чол. На початку 1689 р. Косагова замінив І. Ф. Волконський. Вдосконалення фортеці продовжувалося ще й у 1689 р. За розпорядженням Голицина з Брянська і Трубчевська в стругах і на плотах туди направлялося військове спорядження і будівельний ліс¹⁰.

Зведення Новобогородицької фортеці викликало незадоволення запорозьких козаків — це було перше ґрунтовне проникнення Російської держави у земельні володіння Запорозької Січі. Щоб задобрити козаків, Московський уряд подарував їм гармати. Їх доставив у Кодак Мазепа. Туди ж за ними прибув кошовий атаман війська Запорозького Г. Сагайдачний у супроводі 300 козаків¹¹. Того ж дня Мазепа повідомив Голицину, що запорозькі козаки будівництву фортеці на Самарі «противности чинить не будут»¹². Подібний лист він відправив Л. Неплюсву, в якому писав, що козаки «ведут себя смирно»¹³.

Однак смиренною поведінкою козаки ніколи не відзначилися. У тому ж 1688 р. Г. Сагайдачний, хоча й прийняв гармати від Московського уряду, звернувся до «великих государів» з проханням не будувати містечок на Самарі, оскільки там у запорожців гаї, пасіки, рибна ловля. Російський уряд царською грамотою запевняв запорожців, що містечко на Самарі будувалося «для найв'ящего неприятелю утеснения... для промыслу на неприятельскими и крымскими людьми», а права і вольності козаків не будуть порушуватися¹⁴. Однак ця грамота лише на деякий час заспокоїла запорожців. Козаки, а також переселенці з інших місцевостей Російської держави почали селитися поблизу фортеці.

Служба ратних людей в Новобогородицькій фортеці виявилася складною. У 1690 р. в тій місцевості спалахнула епідемія чуми. Від неї загинули майже 400 солдатів гарнізону. Солдати втікали з фортеці, але їх повертали назад і карали. Так, було покарано батогами орловського солдата Афанасія Маслова і брянського — Варлама Іванова¹⁵.

Другий Кримський похід розпочався навесні 1689 р. За задумом Голицина, війська повинні були вийти в більш ранні строки, ніж в поході 1687 р. Армія мала наступати по «першій весінній зелені», щоб виключити можливість підпалу степу. 112-тисячна російська армія під командуванням Голицина з'єдналася з українськими козацькими полками (близько 40 тис.)¹⁶ на Самарі в районі Новобогородицької фортеці. Там залишилася частина війська під командуванням І. Ф. Волконського.

Цей похід також зазнав невдачі. Армія Голицина і козацькі полки відбили всі атаки татарських орд у районі Чорної Долини і підійшли до Перекопу. Однак через несприятливі обставини (Річ Посполита не підтримала дії Російської держави, війська знаходилися на значному віддаленні від баз постачання тощо) російське командування вирішило Перекоп не штурмувати. Війська відступили до своїх баз на Самарі та Орелі.

Обидва кримських походи закінчилися невдало. Вони не убезпечили

південних кордонів Російської держави, але ослабили натиск турків і татар на європейські держави.

Щодо Новобогородицької та ряду інших фортець, побудованих на південних кордонах Російської держави, то вони успішно виконали роль опорних баз російських та українських військ. З Новобогородицької фортеці війська одержували підкріплення в живій силі, військово спорядження, боєприпаси, поповнювали продовольчі запаси. Через неї підтримувався зв'язок з Московським урядом і воєводами, Гетьманщиною і Запорозжям. Фортеця значно зміцнила південні кордони Російської держави. В цьому полягало її стратегічне значення.

В 1692 р. фортеця дістала бойове хрещення. В 1691 р. до Криму втік писар-канцелярист Петро Іваненко, відомий під іменем Петрика. Готуючись до вторгнення на українські землі, татарські феодалі вирішили використати цього авантюриста. У червні 1692 р. 20-тисячне ханське військо і загін Петрика, що складався з таких же авантюристів та зрадників, як і він сам, вдерлися на Лівобережну Україну. Петрик намагався залучити до участі у своїй авантурі козаків Запорозької Січі, неодноразово надсилав їм «універсали гетьмана козацького ханського», але одержав рішучу відсіч¹⁷.

Коли татарська орда підійшла до Новобогородицької фортеці, Петрик надіслав туди листи з вимогою здаватися. Однак ратні люди і жителі Новобогородська відкинули ці зухвалі вимоги. Татарське військо і загін Петрика вночі намагалися вдертися у фортецю. Вони форсували ров, але були відкинуті гарматами й відійшли.

Після невдалої спроби оволодіти Новобогородицькою фортецею кримське військо просунулося вглиб Лівобережжя і захопило ряд населених пунктів. Проти загарбників виступили козацькі полки й російські війська. Ті змушені були відступити. Так безславно закінчилася спроба захопити Новобогородицьку фортецю.

Після другого Кримського походу політична обстановка в Російській державі різко змінилася. Всю владу взяв у свої руки Петро I. Царівну Софью було скинуто і ув'язнено у монастирі, а її фаворитів Голицина і Неплюєва — засновників Новобогородицької фортеці — заслано на Північ.

Становище на південних кордонах Російської держави продовжувало залишатися напруженим. Наскоки татарських феодалів не припинялися.

В 1700 р. Мазепа просив Петра I віддати під його «гетьманський регимент» місто і фортецю Новобогородськ з усіма жителями. У разі передачі йому фортеці гетьман обіцяв покінчити з козацькими вольностями й втечами селян у запорозькі степи. Мазепа добре усвідомлював, що володіння Новобогородицькою фортецею — цим ключем до південних кордонів Російської держави — принесе йому чималу користь в його зрадницькій політиці. Однак йому було відмовлено. Проте й запорожці не одержали фортецю. Вони не могли змиритися з тим, що її побудовано на їхніх землях. Коли ж за розпорядженням Петра I на Самарі з'явилися московські селітреники, запорожці зажадали від них плату за користування землею, коли ж ті відмовилися платити, вигнали їх зі своїх земель і зруйнували їхні заводи. Селітреники заховаляся в Новобогородицькій фортеці.

На думку уряду Петра I, запорожці сваволили, коли, зберігаючи свої старі традиції, надавали притулок усім втікачам від поміщицького гноблення і солдатської муштри. Запорожці підтримали антифеодалне повстання Кондратія Булавіна (1707—1709 рр.). З листопада 1707 р. по березень 1708 р. Булавін знаходився у Січі. Спочатку він перебував у фортеці Кодак, а у лютому 1708 р., зібравши кілька сот запорозьких козаків-добровольців,

став табором в урочищі р. Вороновиці у 20 верстах від Новобогородицької фортеці, гарнізон якої в той період складався з 200 солдатів¹⁸. Повсталі мали намір оволодіти нею, щоб захопити гармати. Однак київський воєвода направив туди загін царської кінноти — 600 чол., а гетьман наказав двом козацьким полкам виступити в похід і зруйнувати укріплений табір булавинців. Дізнавшись про наближення військ, Булавін з кількома сотнями повстанців пішов на Дон. Але і після цього на Запорозькій Січі продовжувалися заворушення. У травні 1708 р. рядові козаки на раді вимагали негайно виступити у похід і зруйнувати царські фортеці на р. Самарі¹⁹.

Напередодні Полтавської битви політичне становище на Україні ускладнилося. Північна війна, яку Росія вела з Швецією, вступила у вирішальну фазу. В жовтні 1708 р. гетьман Мазепа відкрито перейшов на бік шведського короля Карла XII. В той час активізувалися й кримські феодали.

Уряд Петра I пильно стежив за розвитком подій у Запорозькій Січі. Він побоювався переходу козаків на бік Швеції та Туреччини. В цій складній обстановці особливого значення набувала Новобогородицька фортеця.

У січні 1709 р. запорожці оголосили збір війська. 20 січня Петро I із Сум писав Меншикову: «Вчерашнего дня получили мы подлинную ведомость, что запорожцы конные пришли уже давно и кошевого ждут с пехотою вскорее, и сей сбор их только 5 верст от Богородицкого и опасно, чтоб чего над оным не учинили... Того ради потребно, дабы Ингермондландский полк в удобном месте поставитъ, и на сей поход око имеет; также буде возможно, в Богородицкой людей прибавитъ»²⁰.

У березні 1709 р. невелика частина запорожців перейшла на «мазепівський бік». Вони напали на загін, що розміщувався в Царичанці²¹. Звістка про це збентежила Петра. Він писав Меншикову з Воронежа, де перебував у той час: «Запорожцы, а паче дьявол кошевой уже явный вор и дело опасно Богородицкого, не для города, а для артиллерии и амуниции, который зело много, а людей мало. Того ради зело потребно, дабы один конный полк послать в Богородицкий, велеть бы оному там побыть, пока из Киева три полка будут о Каменный Затон, из которых велеть сот пять водою отправить в Богородицкий на перемену полку конному»²². З цих двох листів можна зрозуміти, як високо цінував Петро I Новобогородицьку фортецю.

Перехід деякої частини запорожців на бік шведів дав привід Петру I розігнати Запорозьку Січ і значно посилити експлуатацію феодально залежних селян. У травні 1709 р. за наказом Петра російські війська під командуванням полковника Яковлева та український полк І. Галагана зайняли Січ. При її ліквідації Новобогородицька фортеця використовувалася для збирання і зберігання відібраної зброї та для відправки до неї козаків, які «покорилися».

У 1711 р. Петро I здійснив похід проти османської Туреччини. Російські війська форсували р. Прут, вийшли у Молдавію, де після битви були оточені 200-тисячним турецьким військом. За Прутським мирним договором 1711—1713 рр. Росія зобов'язувалася віддати туркам Азов, знищити фортеці Таганрог, Кам'яний Затон та Богородицьк у гирлі Самари. Кордон з Кримським ханством став проходити по р. Орелі.

На виконання Прутського договору Новобогородицьку фортецю було зруйновано. Запорозькі землі по р. Самарі опинилися у володінні кримських феодалів. Кримський хан дозволив козакам жити на цих землях, але заборонив споруджувати будь-які оборонні укріплення. Це призвело до того, що

кримські феодали грабували козаків, забирали їх у полон, використовуючи на тяжких роботах.

На початку 30-х років XVIII ст. почалося повернення запорозьких козаків з кримських володінь. У 1734 р. Російський уряд, бажаючи використати козаків для оборони південних кордонів, офіційно дозволив їм повернутися на свої землі і створити Нову Січ. У 1736 р. Новобогородицьку фортецю було відбудовано. Вона одержала назву Самарського ретраншементу. Розпочався новий період існування фортеці на Самарі.

* Росія вступила до цієї коаліції у 1686 р.

¹ История Украинской ССР: В 10 т.— Киев, 1983.— Т. 3.— С. 109.

² Центр. держ. арх. давніх актів, ф. 1237 (Зносини Росії з Кримом), 1687, спр. 2, кн. 78, ч. 6 (далі — ЦДАДА).

³ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы // Собр. соч.— Т. 16.— Кн. 6.— СПб, 1905.— С. 393.

⁴ ЦДАДА, ф. 210. Розрядний приказ, Севський стіл, стб. 416, арк. 758, 759. У ряді видань («Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл.».— К., 1977.— С. 469—470 та «Россия. Полное географическое описание нашего отечества».— СПб, 1910.— Т. 14.— С. 564) помилково стверджується, що фортецю було закладено у 1687 р.

⁵ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.— С. 131.

⁶ Надхин Г. П. Повесть о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи.— М., 1877.— С. 50.

⁷ Костомаров Н. И. Указ. соч.— С. 394.

⁸ Там же.

⁹ ЦДАДА, Розрядний приказ, Севський стіл, стб. 516, арк. 868.

¹⁰ Там же, арк. 869, 870.

¹¹ Там же, Малороссийские подлинные акты, 1688, ф. 124, оп. 3, спр. 541.

¹² Там же, спр. 542.

¹³ Там же, спр. 545.

¹⁴ Там же, спр. 31.

¹⁵ Там же, Розрядний приказ, Севський стіл, стб. 416, арк. 585, 586, 595, 596.

¹⁶ История Украинской ССР.— Т. 3.— С. 111.

¹⁷ Там же.— С. 113.

¹⁸ История УССР.— Киев, 1983.— С. 296.

¹⁹ Там же.

²⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1962.— Т. 15—16.— Кн. 8.— С. 266.

²¹ Там же.

²² ЦДАДА, ф. 9, каб. Петра I, відділ II, кн. 17, арк. 130, 130 зв.

В. Є. Куриленко (сел. Свердловка Чернігівської обл.)

До локалізації літописного міста Хоробора

Літописний Хоробор, пізніше — вотчина іменитих сіверських князів Глинських (родичів Василя III, хана Мамає, Івана Грозного) — був відомим містом-фортецею¹. Навколо Хоробора «ломали списи» покоління дослідників XIX—XX ст. Серед них були, зокрема, М. П. Погодін, С. М. Соловійов, Д. Г. Гумилевський, А. М. Лазаревський, Д. І. Багалій, Н. І. Надеждін, М. Домонтович². Сьогодні в літературі воно часто локалізується трьома пунктами: Макошине, Короп на Десні та с. Хоробрічі біля м. Городка. Ми спробуємо довести коропську версію.

У літопису Хоробор вперше згадується під 1153 р., коли князі Святослав Ольгович та Ізяслав Данилович для миру «скупяся у г. Хоробра», на межі князівств. А в 1159 р. жінка Святослава «Бежа Переяславлю, и оттуда еха на Городок, та на Глебль, та на Хоробор, та на Ропеск до Гомя»³. На думку Погодіна, цей шлях перетинає Десну в Коропі⁴. У літопису під 1234 р. вказується, що Д. Галицький, «пленаючи землю, поимаша гради многи по Десне, и ту же взяша и Хоробор, и Сосницу, и Сновеск (Саднів)». Отже, до 1234 р. давнє м. Хоробор було на Десні, біля Сосниці — в Макошиному чи Коропі.

Цінні дані містяться в архіві Глинських. Так, повідомляється, що в 1339 р. Вітовт був розгромлений татарами, втратив обоз, рать і, «в мале дружине» заблукавши в степу, звернувся до воєводи І. Глинського: «Только выведут меня твои вожи к моей Украине, к которым городам и волостям, я темы города и волостями тебя и пожалую». І далі: «...Княж Ивановы вожи привели Витовта к городу его Хороблю, да к волостям: к Макотину, да к Сохачеву; да к Верху (Вербі), да к Оболоню»⁴. Села Сохачі, Оболоння знаходяться поруч з Коропом, Вербя — на північ. З версією Гумилевського, що Вітовта «зустріла Україна» в с. Хоробрічі, дуже далеко від Десни, на широті Сожі, погодитися не можна. Там дійсно була Хороборська волость, згадана в дипломатичному листуванні Литви і Москви в 1505—1584 р. До неї входили і стрілецькі поселення. Однак це лише пізній «тезка» Хоробора.

Схоже, що Лазаревський мав рацію, вважаючи, що Хоробор знаходився поблизу Оболоння⁵. Адже прихід Вітовта до Сохачів і Оболоння, на околиці Коропа — факт незаперечний. «Гордієвим вузлом» є Макотін: тепер цей топонім ототожнюють з Хоробором. Отже, фінішував Вітовт одночасно в Макошиному і в Сохачах та Оболонні. Однак від останніх Макошине відділене територією Коропського, Сосницького і Менського районів. Малоімовірно, що Вітовт від Макошиного до Оболоння, коли повсюду ризикали татари, плив кілька днів вверх проти течії водою. А якби він з правобережного Макошиного їхав конями, то не минув би м. Сосницю, а біля Коропа повернув би «назад» — на лівобережжя, в Сохачі, і знову назад — в Оболоння і Вербю. Однак «малу дружину», з якою він був, не можна було дробити.

Список міст XIV ст. Хоробор і Макошине не згадує, але відомий Хоробор

як волосний центр Посейм'я. Виникло Макошине, як вважають деякі вчені, в XVII ст. на місці Хоробора⁶. Якщо це так, то Глинські Макошине в XIV ст. не згадували б. «Гордієв вузол» розв'яжеться, якщо припустимо, що топонім Макотін приховує не Макошине, а Накотін, нині с. Накот,— на р. Накот, яке знаходиться біля Коропа, саме там, де йшов з півдня Вітовт. Звідти вів на Сохачі, Короп, Оболоння на Сосницю давній шлях.

Тепер звернемося до археологічних джерел. Нам вдалося провести археологічне обстеження околиць Коропа. При цьому знайдено залишки 2 великих кільцевих валів на зритому вже городищі Старинець у Сохачах, стародавню дорогу, що йшла звідти на Десну повз острів Коваленчиха на Оболоння і Сосницю. Острів (0,8 км довжини) оточує складна мережа водоймищ і дюн. Вхід на нього фланкує з півдня (в 240 м від острова) на великій стариці міст, де знайдено сліди кераміки XII ст. Відгалуження «оболонської дороги» веде на західний рив і 2 малих рови, сліди яких збереглися. На заході, де острів низький, в шарі до 1,3 м на площі 2,3 га виявлено кераміку X—XV ст. Дивно те, що вона є в низині і відсутня на східному великому «бугрі» де, до речі, нема гумусу. Знахідки доби неоліту і бронзи там знайдено зверху, на суглинку, кераміку X—XIII ст.— лише в прямокутній ямі з гумусом. Існує легенда, що «колись Коваленчиха була високою». Отже, виникла версія, що гумус тут розійшовся на виготовлення селітри — адже в XVII—XVIII ст. Короп був одним з центрів гетьманської «енеральної артилерії» і за указом Петра I там знаходилися загальновійськові порохові арсенали. Зберігся й унікальний «двор войскової арматури» — «церква-фортеця», пізніше присвячена богу грома і блискавки — Іллі. Схоже, що гумус на острові зник у ті часи, що і в Новгороді-Сіверському. Однак сліди поселень X—XVI ст. (кераміка, скляні віконні диски тощо) часів Хоробора залишилися. Можливо, Глинським належало і знайдене нами поблизу Коваленчихи, на великому багнистому острові Зубейківщина загадкове «Горкушине городище», овіяне легендами й «літературною містикою». Воно має невеликі (117×47 м) розміри, унікальну за міцністю оборонну лінію. Спорудження такої фортеці було по силах лише таким магнатам, як Глинські, які володіли цими землями з 1399 р.⁷

Вважається, що в Коропі був могильник і городище X—XIII ст. Може, городище знаходилося на зритому вже місці Маслозавод, а могильник на бугрі «Могила» — біля церкви Вознесіння, де при спорудженні дороги знайдено багато скелетів й холодної зброї, або на «курганах» — геометрично правильних конусах біля Маслозавода. Однак вони не вивчені, в одному з них ми знайшли кераміку доби бронзи, а в кар'єрі на Маслозаводі — «склад» скляних віконних дисків різних діаметрів, кераміку X—XVI ст.

В Коропі, на пл. Кибальчича, ми відкопали кілька речей XI—XIII ст. Отже, відкидати «коропську версію Хоробра» без археологічних досліджень не можна: тут знайдено речі, масу віконних дисків XIV—XVI ст., чого в Макошиному не виявлено. Проте на ряді карт Хоробор локалізується в Макошиному⁸. Отже, можна припустити, що Хоробор як місто до його знищення татарами було там, де знаходиться Макошине, а відродилося як селище біля Коропа⁹. Тому воно не згадується у «Списку міст» XIV—XV ст. «Макошино-Хороборська» волость не могла включати і Сосницю, і с. Оболоння, Вербу. Це нереально й нині. Тим більше, що після Батия землі на південь від Сейму і Десни збезлюдніли. Археологічні знахідки XIV—XV ст. тут і в Чернігові — надзвичайна рідкість. Зате були заселені межиріччя Сейму, Десни, Убеди¹⁰. Лише біля Мезина ми знайшли 4—5 поселень XIV—XV ст. Цікаво, що Короп зберіг тюркські гідроніми Сап-Сой і Сап-Сайка («кругова

вода»). За легендою, «Сапсой» — рів, що оточував древній Короп. Такі 2—3 «водяні кола», що оточують «островки», знайдено на Маслозаводі; 3 — на лузі. В «Литовських метриках» Хороборська волость на р. Снов зустрічається і в 1584 р., а село Хоробор на Десні — лише до 1523 р. (у 1534 р. М. Глинський загинув у в'язниці)¹¹. В XVI ст. Хоробор зникає з літописів, натомість виникає м. Короп, а в 30-ті рр. XVII ст. воно вже згадується у літописах¹². За А. Лазаревським, в кінці XVI — на початку XVII с. Хоробор було перейменоване в Короп. Ще в 1669 р. гетьман Многогрішний в Батуринському універсалі назвав Короп «место Коропов», що співзвучно топоніму Хоробор.

Проте самим важливим аргументом на користь гіпотези стала польська карта Чернігово-Сіверських земель XIV—XV ст., що експонується в музеї м. Мни (Чернігівщина). Вона в латинській транскрипції добре відображає гідромережу області, міста, волості Чернігівщини. На ній немає Макошиного, а на координатах Коропа написано — Chogobog (Хоробор). Карта складена на високому науковому рівні. Вона не суперечить і прийнятій локалізації Хоробора Макошиним: після спалення Хоробора Батисем він, схоже, відродився, як і м. Рязань, на новому місті, мабуть біля Коропа. Отже, чскають на вивчення сотні великих і малих курганів у м. Короп.

¹ История городов и сел: Черниговская область.— Киев, 1983.— С. 356; Лазаревский А. М. Городские поселения Российской империи.— СПб, 1865.— Т. 57—Ч. 2.— С. 367; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.— К., 1990.— С. 345.

² Алексеев М. П. Русская культура и романский мир.— Л., 1985.— С. 10, 260; Шмидт С. О. Русское государство в середине XVI в.— М., 1984.— С. 70; Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии; Полк Нежинский.— Киев, 1893.— Т. 2.— С. 310—315; Украинская советская энциклопедия.— Киев, 1980.— Т. 3.— С. 56; ПСРЛ: Ипатьевская летопись.— М., 1962.— Т. 2.— С. 465, 502, 505, 772.

³ Гумилевский Д. Г. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1869.— Чернигов.— С. 19—20.

⁴ Погодин М. П. Исследования, замечания, лекции по русской истории. 1054—1240.— М., 1850.— Т. 4.— С. 240—244; Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1960.— Кн. 2.— Т. 3—4.— С. 374.

⁵ Лазаревский А. М. История Малой России.— Киев, 1893.— Т. 1.— С. 310—311.

⁶ Кругляк Ю. М. Ім'я Вашого міста.— К., 1978.— С. 70, 83.

⁷ История Кисва.— Киев, 1982.— Т. 1.— С. 240.

⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества. XII—XIII вв.— М., 1982.— С. 317, 323, 500; Толочко П. П. Древняя Русь.— Киев, 1987.— С. 124.

⁹ Кругляк Ю. М. Ім'я Вашого міста.— С. 70, 83.

¹⁰ (Филарет) Гумилевский Д. Г. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов.— Кн. 5.— 1874.— С. 427.

Дмитро Дорошенко

Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

Частина друга

З початків відродження української державності (доба Центральної Ради)*

IV

Подорож до Могильова. Кінець Ставки. Свято проголошення
Української Народної Республіки у Чернігові. Українізація війська
та її фальшивий напрямок. Українське вільне козацтво.

Минуло три-чотири дні, і я одержав з Києва телеграму від Лотоцького, що він їде з дорученням українського правительства до Могильова в Ставку для переговорів в справі утворення одного Українського фронту (замість дотеперішніх Румунського і Південно-Західного) й остаточного виділення всіх українців з різних військових частин по цілій Росії в одну українську армію. Разом з Лотоцьким Секретаріат прохав поїхати й мене. Незабаром прибув Лотоцький, і я поїхав з ним до Могильова його авто. Дорога лежить через Гомель і Бихов, це так званий «Білоруський тракт» з Києва до Петербурга, що їм колись їздили, як не було ще залізниць. Цим шляхом везли в 1847 році й Шевченка до Петербурга, й Костомарова з іншими кирило-мефодіївськими братчиками... Від Чернігова до Могильова коло 300 кілометрів. Вже було холодно — наступив падолист, пішов мокрий сніг, і ми добре померзли, поки надвечір добились до Могильова. Як звичайно, зразу поїхали на двірць, щоб там знайти місце в потязі: купе вагонів в особливо призначеному для цього поїзді служили для приїжджих до Ставки замість покоїв в готелі. Коли я записував своє ім'я в книзі для приїжджих, то побачив, що моїм сусідом по купе у вагоні має бути ніхто інший, як... Геровський! От де, подумав я, нарешті, стрітились! Але побачитись нам не довелось. Мабуть, і Геровський довідався, хто в нього за сусіда, бо в той же день зник безслідно, і вже більше про нього ані чутки.

Нас в Ставці дуже дожидали. Особливо нетерпляче дожидав нашого приїзду помічник верховного головнокомандуючого В. В. Вирубов¹, що носився з думкою за допомогою українізації фронту вдержати принаймні хоч пасивний опір в Молдавії і Галичині. Ставка займала якесь дивне становище²: в Петербурзі вже сиділи большевики, фронти майже не існували в бойовому розумінні, Україна не сьогодні-завтра мала відпасти, але Ставка, це серце великого військового організму, що ще кілька місяців тому здавався таким сильним і могутим, ще билось... Головнокомандуючий — ним був тепер знайомий мені з Південно-Західного фронту ген. Духонін — думав зберегти якусь «понадпартійність» Ставки і офіційно не визнавати большевиків. Тоді ті оповістили, що ген. Духоніна скинуто, і головнокомандуючим призначили прапорщика Криленка³. Тепер обидва «главковерхи» обмінювались нотами, і большевики загрожували походом на Ставку, як на неслухняне «контрреволюційне» гніздо. А сюди справді набігли деякі противники і конкуренти большевиків з лівого боку — російські есери — і

вели наради про сформування нового, антибольшевицького уряду. Коло нашого вагона стояв вагон, де жили В. Чернов, Гоц, Дан⁴ та інші есерівські знаменитості, що втекли сюди з Петербурга. Тут же були й делегати славнозвісного Вікжеля (Всеросійської спілки залізничників, поштовиків і телеграфістів)⁵, які в рішучий момент стали на бік большевиків і тим забезпечили їм перемогу. Одним словом, Ставка уявляла з себе тепер не стільки військовий, скільки політичний осередок. Бракувало тільки українців, і ось ми й приїхали.

З погляду військового вигляду Ставка зовсім підупала. Ще недавно був я тут, і тоді ще існувала сяка-така дисципліна, «виправка»: солдати салютували офіцерам (чого не було вже в цілій армії), всі вдягались чепурно й по артикулах, коло будинку, де жив «главковерх», і коло важніших інституцій стояли вартові і перепускали тільки по спеціальних перепустках, які треба було брати в комендатурі. Тепер нічого цього не було: і до «главковерха», і до «святая святых» — до будинку, де стояли апарати, що прямими дротами сполучали Ставку з усіма фронтами, і куди раніше можна було зайти лиш з спеціального дозволу генерал-квартирмейстера, тепер можна було собі зайти просто з вулиці, ніхто не питав ніяких перепусток... В офіцерській ідальні, де ще недавно збирався «бомонд» Ставки й армії, поважні генерали, жваві й чепурні штабівці та ад'ютанти, тепер майже не видко було старшого офіцерства; зате тут сиділи матроси і солдати — делегати від різних комітетів, якісь цивільні, і велись тут гарячі дебати на політичні й партійні теми. Загальний настрій серед військових був пригнічений і тривожний. Пошепки переказували один одному подробиці про масакрування⁶ офіцерів в Петербурзі, про те, що на Ставку йде звідти «карна експедиція» з матросів, і тому подібні чутки.

Ми сподівались закінчити нашу справу за день-два. І Лотоцькому було ніколи, та й мені незручно було в такий гарячий час кидати Чернігів надовго. Але діло не пішло так гладко, як ми думали. Нашим домаганням було: щоб українці — солдати й офіцери — були остаточно виділені з усіх частин на різних фронтах і в запіллі й виряджені на Україну; натомість, щоб з української території й існуючих на ній фронтах були забрані солдати неукраїнського походження; щоб Румунський і Південно-Західний фронти були злучені в один Український фронт, боронений лиш українськими національними частинами; головну команду над цим фронтом доручалось ген. Щербакову⁷, дотеперішньому начальнику Румунського фронту, а верховне керування зберігалось за Ставкою, поки ще йде війна; внутрішня ж організація, комплектування й запілля належали цілком до українського Військового Секретаріату. Ми шодня зносились по прямому дротові з Києвом, ведучи розмову вранці й увечері. Переговори затяглись. Ставка, очевидно, дожидала результатів різних політичних нарад, що відбувались у Логиліві, — а чей, може, сформується нове всеросійське правительство! Та й різні комісари фронтів були проти задоволення наших жадань, та й есери не хотіли годитися на них, бо це вже було явне «розчлененіє» Росії. Так пройшло в безплідних нарадах чотири дні. Нарешті, 7-го падоліста увечері М. Порш передав нам по прямому дроту з Києва, що там проголошено незалежну Українську Народну Республіку... Ми рішили, що вже тепер нам нема чого далі сидіти, й заявили, що їдемо назад; але нас упрохали залишитись, заявили, що приймають наші умови і на вечір 8-го падоліста призначено підписання конвенції головнокомандуючим і нами як делегатами українського правительства.

Пізню увечері прийняв нас Духонін у своїм кабінеті. В повній гене-

ральській уніформі, красень-мужчина, він приймав якийсь доклад від старенького генерала, що теж був у повній уніформі, при орденах і звіздах. Видко, урочистий акт хотіли обставити й урочистою обстановою, принаймні хоч щодо одягу. Духонін з якоюсь покірною резигнацією⁸ приймав наші умови і тільки сумовито усміхнувся, коли я при кінці нагадав йому наші літні розмови в Кам'янці про галицько-українські справи. Нарешті, протокол підписано, але нам треба другий примірник для Києва, і я взявся сам піти нагору, на другий поверх, щоб знайти писаря, який би зразу переписав на машинці під мій диктат. Духонін мешкав в губернаторському домі, історичному домі, де мешкав цар Микола II і де він прощався з армією по зреченні престолу. Я зійшов на другий поверх, в покої, де мешкав останній цар. От велика зала, в кутку стоїть фортепіано, на якому бречав малий наслідник Олексій, що жив разом з батьком. А ось поруч і їх колишня спальня, навіть ліжка стоять, тільки без постелі, мабуть, на них сплять вартові офіцери чи що. Тепер і в залі, і кругом в покоях півтемно і зовсім порожньо. Ще недавно тут і вдень і вночі було повно ад'ютантів, ординарців, «вістових», а тепер безлюддя, і я не можу докликатись нікого, щоб розшукав писаря. Нарешті, приходить писар, заспаний, незадоволений. Входить в картузі, в шинелі «наопашки», з папирською в зубах... Так, ставка умирає: хіба така нечувана неповага до цього серця колись могутньої, грізної армії могла навіть у сні привидитись кому-небудь?

Вже була глибока ніч, коли нарешті вся процедура була скінчена, і в Лотоцького в кишені був примірник умови, що вже майже не мала практичного значення. Ми вийшли з будинку. Надворі було мертво й тихо. На чорну холодну землю падав пухкий, м'якенький сніг і все вкривав своєю пеленою. Природа засинала надовго. Зупинялось і засинало серце всеросійської армії. От-от зовсім зупиниться, і Ставка вмере. Чи вмере також і цей старий, спорохнілий організм російської імперії, і чи з-під його останків визволяться, виб'ються на волю цілі народи, чи розіб'ють, нарешті, останню скаралупу своєї спільної тюрми? Чи визволиться також і наша Україна, чи зуміє скористати з своєї свободи і влаштувати собі вільне і щасливе життя?

На другий день рано я поспішив виїхати до Чернігова, скористувавшись з того, що якесь авто йшло до Києва, а Лотоцький залишивсь іще до другого дня, щоб побувати на якомусь політичному засіданні. Серед представників Вікжеля ми зустріли одного земляка, д. О-ша, якого я знав колись як члена української організації Тупу⁹ в Радивиліві на Волині. Він хотів нас, як своїх людей, остерегти й попередити, що от-от скоро настане переворот і в Ставці і щоб ми не засиджувались. Але своїм звичаєм, з надмірної конспірації зробив це так неясно, що ми не зрозуміли. Та й без його попередження було видно, що дні Ставки були пораховані, і вона була беззахисна супроти большевицької карної експедиції. Лотоцький прибув до Чернігова 10-го падоліста надвечір. А годинкою пізніше я дістав телефонограму від начальника чернігівської поштово-телеграфної контори: «Тільки-що Ставка зайнята ешелонам большевицьких військ; генерала Духоніна розірвано на шматки».

В Чернігові дожидались мого повороту, щоб офіційно відсвяткувати проголошення незалежності України. В найближчу неділю це свято відбулось при дуже урочистій обстанові. На майдані перед тисячолітнім Спасо-Преображенським собором єпископ Іоанн відправив урочисту службу, після якої сказав дуже гарне слово. По тому промовляли до народу Ілля Людв. Шраг, я, Верзилів і ще хтось — не пам'ятаю. На закінчення відбувся парад війська чернігівського гарнізону, який довелося приймати мені. В

чотирикутнім каре вишикувались: український батальйон, запасний полк, Воронезька дружина й ще якісь дрібніші частини, всі під синьо-жовтими прапорами. Я обійшов каре, вітаючи кожну частину, а потім військо проходило церемоніальним маршем. Кілька тисяч добре обмундированих, озброєних і гарно вимуштрованих вояків — тепер української армії — робили гарне вражіння. Свято закінчилось національним гімном «Ще не вмерла Україна», виконаним військовим оркестром тричі під невгаваючі оклики «Слава!» многотисячної юрби.

На другий день я приймав офіційні поздоровлення в губернаторським будинку від шефів різних корпорацій і товариств: усі приходили засвідчити свою радість з приводу проголошення української незалежності. Безумовно, це була щира радість навіть у ненаціональних українських кругів, тому що з відділенням України від збольшевиченої Москви надіялись на збереження у нас ладу і спокою. Це був момент, коли свою радість і вдоволення засвідчила мені й депутація від дворянства з маршалком¹⁰ графом Мусінім-Пушкіним на чолі, неважаючи на те, що той самий універсал Центральної Ради, який проголошував Українську Народну Республіку, скасовував право приватної земельної власності на поміщицьку землю... Так, усі вірили, що молода Українська республіка захистить край від руїни й анархії і навіть свої глибокі й далекосяглі соціальні реформи проведе державними методами!

В той же день на воротах губернаторського будинку появилася таблиця українською мовою: «Губерніальний комісаріат Української Народної Республіки», а в моїм службовім кабінеті місце портрета Керенського зайняв портрет Винниченка як шефа українського уряду.

День проголошення незалежності Української Народної Республіки був самотнім і, на жаль, останнім ясним святочним днем в часі мого перебування в Чернігові. За ним пішли сумні й невеселі будні. Коли ми з покійним І. Л. Шрагом вертались з параду додому, слухаючи, як весело стройними рядами розходилося в різних напрямках по своїх казармах військо, співаючи українських пісень, у нас обох мимоволі зродилася одна думка і ми поділились нею: чи вдасться вдержати в такім же послуху і в такім гарнім вигляді це військо й надалі і чи взагалі діло організації Української держави, офіційно і святочно проголошеної нині, піде здоровим, нормальним шляхом? Нам обом дуже хотілось в це вірити, але обох гризли тяжкі таємні сумніви.

Ці сумніви гризли нас тому, що ми знали й відворотний бік української військової справи, а не тільки по самих святах і парадах. Досі ще ніхто з учасників і самовидців не написав правдивої, фактичної історії українізації армії в 1917 році. Через те тяжко просто збагнути, як це так сталось, що ще влітку Центральна Рада з гордощами могла заявляти, що вона спирається на «мільйони багнетів», що 8-го листопада від її імені підписувалась з верховною командою конвенція про Український фронт, а вже в грудні фактично нікому було її боронити? Де розгадка цього феномена? В ті часи, коли мені доводилось виконувати адміністраційні обов'язки в Галичині й Чернігівщині і я вже по самій своїй службі мусив близько торкатись військових відносин взагалі, а справою українізації війська інтересуватись особливо, я не міг обхопити своїм поглядом цю справу в її цілості; мені приходилось знайомитись з нею в різних місцях, при різних нагодах і в різні моменти. Я йшов, так би мовити, від одного болючого розчарування до другого. Тепер, познайомившись з особистими споминами людей, що дуже близько стояли у керма військової справи на Україні, і сам, кидаючи ретро-

спективний погляд на минуле, я приходжу до висновку, що справа формування українських військових частин відразу була поставлена на фальшивому фундаменті: за неї взялись люди нефахові або недосвідчені й малотямущі, котрі з особистої пики й амбіції не допускали до неї людей фахових; відразу діло було поставлено на ґрунт дешевої демагогії і легкої популярності, і замість твердої дисципліни, опертої на почутті обов'язку, — аматорство і дилетанство; замість державно-національних — отруйні гасла соціальної ненависті й боротьби; звідси й недовіря до всіх, хто не дуже або й зовсім не випинався з своєю «революційністю»; звідси те, що не довіряли досвідченим і чесним офіцерам генерального штабу, але доручали спочатку тільки перший український полк імені Б. Хмельницького, а потім і головну команду типовому авантюристу, яким був полковник Капкан¹¹. Поляки не завагались дати головні військові посади українцеві Шептицькому, Івашкевичові й Галлерові, що не вміли балакати по-польськи; наші галичани так само без вагання віддали головну команду спочатку Омеляновичу-Павленкові, а потім Грекову, що й по сей день, здається, не навчивсь двох фраз зліпити по-українськи; у нас же боялись старих досвідчених генералів, природних українців тому тільки, що вони були не «свої», себто не перелицювались ні в есерів, ні в есдеків. У нас не вірили й не давали ходу генералові П. Скоропадському (майбутньому гетьманові) з його українізованим дуже добрим корпусом, а натомість головну команду віддали полковнику Капкану... Все це, на мою думку, головні причини того, що українізація війська ніяк не клеїлася, як не клеяться між собою сухі камінці, коли нема якогось зліплюючого цементу, і од «мільйонів багнетів» залишився в потрібний момент один лише спомин. Взагалі питання про організацію власної військової сили на Україні належить до дуже цікавих і болючих для нас. Не маючи під рукою відповідних матеріалів і документів, я не можу тут хоч скільки-небудь докладно змалювати розвиток українізації війська. Та списання історії й не належить до мого завдання — я подаю лиш те, що вдержалось в моїй пам'яті з тодішніх переживань і вражіннь.

Що з нашою військовою справою не все гаразд, це я бачив уже в ті часи, восени 1917 року. Вже, отже, те, що в Києві в жовтневі дні довелось нашому війську витримувати на протязі кількох днів бій з якимись юнкерськими школами, парою «ударних» чи якихось там батальйонів та сотнями донських козаків, наводило мене на сумнів щодо значності військової сили, якою розпоряджував Петлюра як військовий генеральний секретар Центральної Ради. Ціну своїм чернігівським силам я знав добре й сам: тут можна було серйозно покласти лише на 700 вояків, з яких складався Український батальйон; запасний полк не виявляв із себе ніякої боєздатної сили, та він і таяв щодня, як сніг, так само як і Воронезька піхотна дружина. Але я гадав, що в Києві і далі на захід від нього все ж таки далеко значніші й серйозніші сили. По перевороті в кінці жовтня відкривалася повна змога формувати українську армію, навіть на підставі формальної умови з могильовською ставкою. Та й психологічний момент був для того найбільш корисний. Українські частини, зручно й легко роззброївши большевиків у Києві та Броварах, дуже піднесли свій престиж. Я чув, що в Києві формуються дві сердюцькі дивізії, що вже в половині падолиста числили яких 15000 людей, і яке ж було моє здивовання, коли я довідався, що з наказу Петлюри ці дивізії демобілізовано по причині їх «контрреволюційного» настрою. А що «контрреволюційність» виявилася в тому, що вояки не хотіли мати «комітетів», підтримували послух і дисципліну і взагалі виявляли з себе звичайне дисципліноване військо. Розпустивши ці дві дивізії, почали нове

формування вже по «отаманському» способу: видавалось якому-небудь підприємливому отаманові уповаження й гроші, і він набирав собі з охочих людей «полк» так, як колись гайдамацькі ватажки формували свої загони. Наскільки ці полки були придатні для регулярної служби й для оборони молодій Українській державі, показала найближча будучність. Факт той, що вже в другій половині падолиста в розпорядженні Центральної Ради, властиво, не було ніякого війська. В цьому я сам переконався при такій нагоді.

Я вже згадував, що на чернігівській території була розташована важка артилерія. Вже при кінці жовтня вона уявляла собою банди грабіжників та погромників, котрі тероризували околицю людність. Аж тепер тільки надумались її демобілізувати, себто розганяти й відправляти на Московщину. Демобілізація виявлялась в тому, що батареїні комітети розділювали між собою грошову касу, роздавали солдатам амуніцію й усе, що можна було забрати на плечах, і ті брели до найближчої станції залізниці, щоб почепитись там десь на буфері або коло паровоза й так мандрувати до своєї Тульської або Казанської губернії. Але, розходячись, солдати кидали напризволяще такі речі, як гармати, скрині з набоями, обозні повозки, коней, сідла і т. д.— надзвичайно дорогий і цінний матеріал, здавалось би, так потрібний для нашої молоді армії. Коней солдати пропонували селяням, але виявилось, що ці коні непридатні до плуга й до борони, селяни відводили їх до земства, до комісаріатів, щоб тільки збутись. У мене в розпорядженні не було ні людей, ні засобів, щоб позбирати й поприховувати весь мільярдний матеріал, що залишився по такій демобілізації. Військова влада у Чернігові на чолі з комендантом стареньким полковником Костенком (його наставлено вже як українського коменданта) також не могла дати ради з тими кіньми, гарматами і т. д., бо не мала змоги, як те все зібрати, де подіти.

Порадившись з полк. Костенком, я поїхав до Києва і звернувся просто до Петлюри як до військового генерального секретаря. Петлюра, як зробилось у його звичаєм, відколи він опинився на високім становищі, прийняв мене напихваті, кудись поспішаючи, не дав мені ніяких практичних вказівок і відіслав до якогось інспектора кінного ремонту чи що. Я розшукав того інспектора, але той відіслав мене до генерала Іванова. Генерал Іванів відіслав мене до якогось полковника, а сей полковник порадив звернутись просто до нового начальника Київської воєнної округи штабс-капітана Шинкаря. Цей прийняв мене відразу, вислухав уважно, але заявив, що не може нічого зробити, бо не має людей... «Як то,— здивувався я,— а де ж ваші полки, дивізії, корпуси?». На це Шинкар підвів мене до мапи Київської військової округи, показав деякі пункти і сказав, що ось тут стоїть усе, що тільки він мав до своєї розпорядимості, але зняти звідси не може ні одного ескадрона, ні одної роти, і ті сили, що він назвав, були такі мізерні, що я просто остовпів... Мені зоставалося тільки подякувати принаймні за щирі правду і вертатись до Чернігова ні з чим.

Тим часом з большевиками наступив формальний розрив, і почалась війна. Це не була війна в звичайному розумінні слова; ні большевики, ні українці не мали армії; і ті, і другі мали окремі, більш-менш організовані й дисципліновані частини, які й робили наскоки або боронились, большевики, звичайно, насакували, українці боронились. Так було принаймні на Північно-Східному фронті, де вздовж залізниці Гомель — Бахмач та Курськ — Бахмач большевики робили спроби просунутись вперед і захопити в свої руки головний вузловий пункт — станцію Бахмач. Далеко серйозніше стояла справа на Правобережжі, де з фронту насували

збольшевичені дивізії й корпуси. Але врятував ситуацію ген П. Скоропадський зі своїм українським корпусом. Ще влітку ген. Скоропадський дістав припоручення від ген. Корнілова (тодішнього головнокомандуючого Південно-Західним фронтом) українізувати 34-й корпус, розташований тоді в Галичині. Протягом чотирьох місяців ішла українізація корпусу, себто з нього виключались вояки-неукраїнці, а натомість вливано українські контингенти. З корпусу виробилась значна військова сила, дуже добре організована й дисциплінована, а до того перейнята національно українським духом**. Одначе цьому корпусові в Києві не довіряли, спеціально генералові Скоропадському, підозрюючи його в якихось честолюбних замислах. Та проте в рішучий момент цей корпус, що мав в собі біля 60000 людей, врятував і Київ, і цілу Україну від навали большевицьких корпусів, що, мов та лавина, покотились з фронту на Україну і вже пройшли потопом, усе руйнуючи на своїй дорозі, частину Поділля. Ген. Скоропадський замість іти на фронт, як йому наказував «главковерх» Криленко, повернув з Меджибожа на схід, зайняв своїм корпусом лінії залізниць Жмеринка — Козятин, Шепетівка — Козятин і Христинівка — Вапнярка й одбив та роззброїв большевицькі корпуси та пустив їх на Московщину кружним шляхом через Калинковичі.

Однієї ночі, в другій половині падолиста, будять мене, кажуть, що мене викликає до прямого дроту на телеграф генеральний секретар Петлюра з Києва. Я швиденько вдягнувсь і побіг на другий кінець міста до телеграфної контори. Шофера, щоб одвіз мене авто, десь не змогли зразу розшукати. Поки я дійшов, поки сполучили мене з Києвом, була вже зовсім глуха ніч, десь біля 2-ої години. Нарешті, озивається Петлюра й каже: «Сьогодні генерал Скоропадський зайняв 34-им корпусом ст. Жмеринка й Козятин і роззброїв 2-й гвардійський корпус, що наступав на Київ». Я у відповідь йому посилаю радісне «Слава!», але далі чую вже гірші відомості: з півночі, від Гомеля, вирушило кілька большевицьких ешелонів на Бахмач; отже, наказує мені Петлюра: «Ідьте негайно в казарми українського батальйону, будіть його по «тривозі» (аларм) і негайно висилайте на Бахмач!». З Києва не могли вислати нічого.

Поки йшла розмова, я почув за вікном шум мого авто: шофера знайшли, і оце він прибув. Тоді я швиденько поїхав на «Казармений участок» за місто, вчинив тривогу, побудив там усіх і передав наказ із Києва. Але чим вирядити батальйон? З Чернігова до станції Крути йде вузкоколійна залізниця на 75 верст, там треба пересідати на широку колію, звідси 40 верст до Бахмача. Почали телефонувати на ст. Чернігів (а вона 5 верст від міста, за Десною) — нема вагонів! Тільки вже на другий день в обід змогли вислати коло 400 людей. Вони пробули в експедиції три дні. Сидячи в поїзді, проїхали до ст. Макошин на Десні. Большевицькі ешелони, почувши, що їдуть українці, відступили назад. Наші постояли на місці. Коли з сусідньої станції телефонують: большевицький ешелон вирушив на вас. Українці подаються на одну станцію назад і зупиняються. Звідси телеграфують вперед, що виступають, тоді подаються большевики. От так обидві сторони потанцювали кадрий три дні: вороги не зближались між собою ближче як на переїзд між двома станціями. Перші подались большевики: вони відступили назад до Гомеля. Тоді українці вернулись до Чернігова. Вони оповідали, що населення зустрічало їх дуже гарно, годувало, а натомість виявляло такий страх перед большевиками, що селяни в Макошині покидали були свої хати й тікали, коли довідались, що «свої» відступають і що скоро прийдуть большевики. Це було приємно, але гірше було, що до

Чернігова повернулось з 400 лиш 146 вояків, решта розійшлась по домівках, це ж усе були місцеві люди, чернігівці...

Чернігів, властиво, був безборонний. Не знаю, чому большевики не пішли зразу з Гомеля просто по шосе, це яких 100 кілометрів; мабуть, і в них військова справа на той час була не краща від нашої: вони могли захопити Чернігів на цілий місяць раніше, ніж це сталось. Київ же допомогти нічим не міг, бо сам не мав нічого.

Перший український корпус, що ним командував ген. Скоропадський, уявляв з своїми ще слухняними й дисциплінованими 60000 людей прекрасне ядро майбутньої української армії; властиво це вже була готова армія, як на масштаб українсько-большевицької війни. Але її в кругах Центральної Ради боялись не менше, як большевиків, боялись, що, спираючись на неї, ген. Скоропадський зробить переворот і створить якийсь інший уряд, правіший, ніж Генеральний Секретаріат Центральної Ради. Коли я скоро після нічної розмови прибув до Києва і спитав там в розмові Шинкаря¹², чому не використовують Скоропадського з його корпусом, то Шинкар мені відповів: «Боїмось, що він схоче стати гетьманом!». Це саме я чув і від інших, в тім числі, здається, і від Петлюри. Отже, замість того, щоб використати український корпус, постаралися швидше його розкласти й знищити: надсилали агітаторів, не давали теплої одежі й примушували вояків два місяці, вже зимою, жити в непалених вагонах, не прислали ні кожухів, ні теплих чобіт, хоч склади в Києві були повні того добра; одним словом, довели людей до того, що вони почали розбігатись, бунтувати, й в кінці 1917 року корпусу фактично вже не було. Спеціально над таким його знищенням потрудився, як мені переказували, Микола Порш, що замінив собою з початком грудня Петлюру на посаді секретаря військових справ.

Так само було змарновано, недооцінено й невикористано для оборони молоді Української держави й другу військову силу, що до того ще уявляла з себе самооборону самого населення — це т. зв. Українське Вільне Козацтво. Досі про його мало писали й не вияснили характер цього дуже цікавого національного руху серед українських народних мас. Я знаю тільки спомини д. Юртика, друковані в «Літературно-науковім віснику», та ще нарис якогось «Бантиша-Каменського» (теж іще псевдонім!), друкований в претензійному, але мізерному з усякого погляду виданні «Український козак», що виходить у Мюнхені: цей нарис настільки фантастичний, що не знаєш, де тут кінчиться *Dichtung* і де починається *Wahrheit*¹³ і навпаки. Одначе з усних оповідань людей, які в свій час стояли ближче до цього руху, я приходжу до висновку, що це був в своїй основі здоровий рух селянських власницьких кругів, котрі організацією самооборони хотіли зберегти спокій, лад і свою власність. Цьому рухові надано національно-історичний характер, що було цілком слушно; він почався в Звенигородському повіті й дуже скоро перекинувся на інші повіти Київщини, а потім на Полтавщину й Херсонщину. Це був рух і організація, що дуже нагадували собою галицькі «січі». Та, на жаль, не знайшлось добрих і відповідних організаторів та провідників цього руху, а натомість пристало до нього на провідні ролі чимало людей авантюристичної вдачі. Знов же таки Ц. Рада та її круги не тільки не піддержали цього руху, не використали його в інтересах скріплення молодішої нашої держави, але, навпаки, поставились до нього вороже, старались його стримати. Вже одне те, що на з'їзді представників Вільного Козацтва в Чигирині було обрано почесним отаманом козацтва ген. П. Скоропадського, накладало на нього в очах Ц. Ради таку ж саму тень «контрреволюційності», як і на Перший український корпус. Зі свого погля-

ду, Ц. Рада мала рацію: видаючи універсал про скасування власності на землю, не могла вона прихильно ставитись до людей, що хотіли боронити право власності на свою землю, з якої вони жили, яку вони обробляли й якою вони понад усе дорожили. Центральна Рада думала будувати Українську Народну Республіку не на тих, хто мав що тратити, а на тих, хто не мав нічого до страчення. В тому й була її фатальна помилка, яка на ній же незабаром і помстилася.

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6, 7—8, 9, 10—11, 12.

¹ В. В. Вирубов — помічник начальника штабу верховного головнокомандуючого.

² 4—11 (17—24) листопада 1917 р. представники кадетів, есерів, меншовиків та інших партій намагалися створити при Ставці загальноросійський уряд на чолі з есером В. М. Черновим. Виконуючий з 3 по 9 (16—22) листопада 1917 р. обов'язки головнокомандуючого генерал-лейтенант Микола Миколайович Духонін (1876—1917) підтримував змовників і 9 листопада відмовився виконати вимогу Раднаркому про негайні переговори з австро-німецьким командуванням щодо перемир'я. Його було усунуто з посади, заарештовано, а 20 листопада (3 грудня) замордовано натовпом солдатів.

³ Микола Васильович Криленко (1885—1938) — державний і партійний діяч. Член РСДРП(б) з 1904 р. Прапорщик. У 1917 р. — голова полкового, дивізійного й армійського комітетів 11-ї армії Південно-Західного фронту. В першому складі Раднаркому РСФРР — член Комісаріату з військових та морських справ. З 9 (22) листопада 1917 р. — верховний головнокомандуючий і нарком у військових справах. З березня 1918 р. — в органах юстиції.

⁴ Віктор Михайлович Чернов (1873—1952) — один з лідерів партії російських есерів. Після лютого 1917 р. — член Петроградської Ради й меншовицько-есерівського ВЦВК Рад. З 5 (18) травня по 28 серпня (10 вересня) — міністр землеробства в Тимчасовому уряді. На протидію Раднаркому РСФРР намагався створити в Ставці новий уряд. В січні 1918 р. — голова Установчих зборів. З кінця 1918 р. — в еміграції.

А. Р. Гоц (1882—1940) — один з лідерів партії російських есерів. Після лютого 1917 р. — член виконкому Петроградської Ради, входив до меншовицько-есерівського ВЦВК Рад. Займав антирадянську позицію. В 1922 р. засуджений у справі правих есерів. Після звільнення — на господарській роботі.

Федір Ілліч Дан (Гурвич) (1871—1947) — лікар за фахом, один з лідерів меншовиків. У 1917 р. — член виконкому Петроградської Ради та меншовицько-есерівської Президії ВЦВК Рад. Підтримував Тимчасовий уряд, вороже ставився до влади Рад. У 1922 р. висланий за кордон.

⁵ Вікжель — Всеросійський виконавчий комітет профспілки залізничників — створений 25 серпня 1917 р. на першому Всеросійському з'їзді залізничників. У складі комітету переважали представники меншовиків і есерів. Його керівництво висловилося проти влади Рад, за створення однорідно соціалістичного уряду. Однак 20 листопада (3 грудня) Вікжель ухвалив резолюцію, в якій визнавав Радянську владу за умови передачі йому управління залізничним господарством. У січні 1918 р. був розпущений надзвичайним з'їздом залізничників.

⁶ Масакування (від польського masakra) — бійня, різанина.

⁷ Дмитро Григорович Шербачов (1857—1932) — генерал, з жовтня 1915 р. — командуючий 7-ю армією. З квітня 1917 р. — помічник командуючого Румунським фронтом, з грудня 1917 р. після об'єднання Румунського й Південно-Західного фронтів в Український фронт був призначений Центральною Радою його головнокомандуючим. З 1918 р. — емігрант.

⁸ Резигнація (від польського rezygnacja) — відмова від посади, зречення від влади.

⁹ ТУП — див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6.

¹⁰ Маршалок (від польського marszałek) — тут предводитель дворянства.

¹¹ Юрій Капкан (1875—?) — підполковник російської армії, з весни 1917 р. — полковник, командир полку ім. Б. Хмельницького, пізніше 1-ї сердюцької дивізії, наприкінці 1917 р. — командуючий українськими збройними силами. В 1919 р. — інспектор піхоти.

** Про це див. дуже цікаві «Уривки зі споминів Гетьмана Павла Скоропадського» (1-й Український корпус), друковані в IV-ій книжці збірника «Хліборобська Україна», Відень, 1922—23.

¹² Микола Шинкар — військовий діяч, штабс-капітан і начальник Київського військового округу, лівий есер. В листопаді 1918 р. очолив повстанські загони на Полтавщині проти гетьманського уряду. В 1919 р. у березні підняв повстання проти Директорії, в листопаді 1920 р. загинув у боротьбі проти армії УНР на Уманщині.

¹³ Dichtung (нім.) — вигадка; Wahrheit (нім.) — істина, правда.

Аркадій Жуковський (Франція, Париж)

Підсумки відзначення тисячолітнього ювілею хрещення Русі-України*

Українська громада збирається закінчувати святкування великої і вікопомної дати в історії українського народу — тисячоліття хрещення Русі-України. Очевидно, що деякі установи, головню наукові, ще деякий час будуть працювати над закінченням своїх публікацій, присвячених ювілесві. Але, властиво, святочно-урочистих виступів буде мало, тому можна вважати, що ювілейний рік тисячоліття добігає до кінця. І як після кожної значнішої акції, так і в цьому випадку належить кинути оком на одноразовий здвиг усієї української спільноти, спробувати зробити підсумки проробленого діла. При цьому ми є свідомими, що це є тільки частинна, неповна і особиста оцінка, докладніше підсумування можна буде зробити з перспективи часу, маючи всі потрібні дані та простежуючи наслідки проробленого.

Порушусмо питання підсумків на форумі конгресу СКВУ з двох причин. Світовий конгрес вільних українців є всеобіймаючий, репрезентативний і найвищий чинник української спільноти поза межами окупованої Батьківщини, тому й годиться на цьому форумі дати моральний звіт про велику подію, яка останнім часом займала всі прошарки української громади і яка матиме велике значення для внутрішнього скріплення українського народу, але також і його місця і промінювання в колі народів світу. По-друге, саме на форумі СКВУ на протязі майже десяти літ відповідальні мужі й представники інституцій і церкви застановлялися¹ над питанням, як би надати ювілесві могутості, загальноукраїнського значення, вияву єдності, спаяності. Від самого початку українське громадянство виявило гаряче бажання, щоб тисячоліття відсвяткувати соборно, значить всіма віровизнаннями. На протязі майже десяти років ця проблема стояла перед нами, громада раділа, коли складові чинники договорювалися, тривожилася, коли цьому соборному проявові загрожувала небезпека. Пригадаємо, що вершок заходів до спільного відзначення тисячоліття хрещення Русі-України осягнуто 27 червня 1981 р. з нагоди відбуття сесії Секретаріату СКВУ в Торонто, де представники Української православної (митр. Мстислав Скрипник, о. архіпресвітер Семен Савчук) і Української католицької (митр. Максим Германюк і митр. Стефан Сулик) церков після наради видали спільну заяву такого змісту: «Беручи до уваги важливість неповторної історичної події, що її віруючі українці скрізь у світі відзначатимуть у 1988 році,— тисячоліття хрещення Русі-України..., та вповні розуміючи невідрадний стан наших братів і сестер на рідних землях, ми, представники Укр. православної і Укр. католицької церков поза межами України, свідомі своєї превеликої відповідальності перед Богом, христовою церквою і українським народом..., стверджуємо необхідність спільно відзначити цей небуденний і історичний ювілей нашого українського наро-

ду. Форму і спосіб цього спільного відзначення ювілею тисячоліття ще розглянемо та в слушний час повідомимо наших улюблених у Христі вірних...»

Осягнення цієї важливої спільної заяви немало завдячується нашій громадській Централі СКВУ.

І друга заява-звернення СКВУ під кличем «З хрестом і тризубом кризь тисячоліття» на початку цього року, коли заповідалося, що завершенням величавих урочистостей буде велике соборне святкування під час п'ятого конгресу СКВУ, де було сказано, що «...нашим святим обов'язком тут (значить, поза межами України) є заявити всьому вільному світові про нашу правду і світлу древню історію. Тому ми мусимо відсвяткувати наш ювілей 1000-ліття хрещення Русі-України величаво і соборно» («Українське православне слово», ч. 6—7, 1988).

За деякими виїмками ці напрямлення стали дороговказними для святкувань у діаспорі, в чому немала заслуга й СКВУ. У вирішенні такого становища немало вплинула постава національно свідомих і активних одиниць в Україні. Українська суспільність, будучи свідомою про важність події для захисту своєї минувшини, але й забезпечення свого майбутнього, тому одностайно виступила проти спроби росіян присвоїти собі хрещення Русі, перейменовуючи його на хрещення Росії. Таким чином, сполітизовано церковно-історичну подію, за яку почалася боротьба, щоб визначити, якому народові належить відзначувати тисячоліття хрещення, українському чи російському. Цей спір зацікавив зовнішній світ, який пильніше приглядався до відзначення ювілею. Ця історична дезінформація бере свій початок у присвоснні російською історіографією княжої доби за духом тої зловісної «звичайної схеми руської історії», яку ще на початку нашого століття поборював Михайло Грушевський. На жаль, цю схему, за малими виїмками, зробили своєю більшість істориків у світі, в чому немало заважив державний апарат царської, а згодом советської Росії. Цю дезінформацію присвоїла собі Російська православна церква, яка призначила відзначення ювілею не на берегах Дніпра, де з волі святого Володимира відбулося хрещення, але на Півночі, де християнізацію прийнялося значно пізніше. Гідно уваги, що навіть в офіційній советській періодиці читачі виступали проти монополізування росіянами ювілею тисячоліття. Заперечення російським зазіханням не вистачало, було потрібно знаходити історичні аргументи і факти, конкретною роботою, організуванням поважних міжнародних конференцій, написанням солідних праць, щоб опрокинути тезу росіян і їх чужинецьких помічників. Це й змобілізувало український загаль до ґрунтовної праці. Вже сьогодні можна ствердити, що в українському діаспоральному житті не було іншої події-річниці, яку б підготовлялося майже десять років і згодом яку б відзначувалося так всесторонньо всіма прошарками української спільноти з таким пієтизмом, любов'ю, глибоким душевним переживанням. Почавши від ієрархії і центральних церковних, і релігійних організацій по через церковні крайові установи, а на звичайних парафіях кінчаючи, усі громадсько-культурні й мистецькі організації в поодиноких країнах, як також локальні організації і товариства, всі трудилися для гідного відсвяткування тисячоліття. Великі зусилля у підготовці й відзначенні проявили наукові установи, цій ділянці присвячено спеціальну увагу. Майже всі українські видавництва, періодичні видання, журнали, преса публікували матеріали, обширно інформували про тисячоліття і наші осяги². Кожна установа, організація, видання включилися, можна б сказати, у це всеукраїнське змагання, стараючись по своїх спроможностях, аби часто оригінально причинитися до збагачення змісту і форми відзначення. Не нашим завданням

і можливостям підсумувати всі прояви різнорідних святкувань, відзначень, ми хотіли б тільки вказати на потребу якогось осередку, який би зібрав матеріали про наше тисячоліття, а пізніший дослідник-історик згодом дасть вже з перспективи свою всесторонню, об'єктивну оцінку.

* * *

Важливим явищем є те, що до нашого святкування тисячоліття християнської України включилися наші брати в Україні, бо ж відзначається подія, яка тому тисячу років відбулася не десь-інде, але, як сказав Євген Сверстюк, там, «на наших київських горах, у нашому священному Дніпрі». І хоча ми не знаємо всіх проявів цих святкувань по різних осередках України, та про те, що відбулося в неділю, 5 червня 1988 року, організоване Українським культурологічним клубом біля пам'ятника св. Володимира в Києві, знаємо дещо більше. Особливо глибокорушним і дороговказним на тому урочистому святкуванні було слово-есе українського мислителя і патріота Євгена Сверстюка. У ньому, крім історичного погляду на подію християнізації Русі-України і дальших подій історії церкви і народу включно з Берестям і Переяславом, автор вказав на прояви самозахисту українського народу під крилом Христа у формі протестантської церкви, Української католицької церкви, «яка не хоче слугувати царям земним і воліє підпорядковуватися апостольській столиці, котра має належну повагу до кожного народу, кожної культури і мови», православної церкви, яка «протягом віків була нашою коліскою духовності..., нашим національним прапором у боротьбі за право бути собою».

Наш київський земляк забирає становище і до співжиття християнських церков. Він каже: «Не маю великої віри до людей, котрі загострюють давні суперечки різних християнських церков. Ці суперечки мали свої давні гострі причини і резони, які відійшли у минуле разом з пристрастями. Спроба їх оживити не йде від великої віри і щирої любові до Бога. Швидше, вона йде від резонів, надто земних. Нині, в кінці XX віку, ми загубили багато цінностей. Хай же між загубленими будуть передусім чинники, що різнять і роз'єднують християнський світ». Є. Сверстюк, як православний, уточнює питання християнської єдності; для нього «постанова другого Ватиканського собору про єкуменізм³ була воістину голосом мудрості, що йде від святого духа. Це з тих постанов, що мають неухильно втілюватись у життя в душі суворого часу випробувань. Ідеться ж не про те, щоб народи і громади зрікалися своїх традицій і обрядів в ім'я уніфікованої безвірної єдності... Свято берегти обряди, звичаї, традиції, але стоячи на колінах перед Спасителем, який заповідав нам єдність і любов. Vizнаймо, що завжди була і буде велика взаємоповага між справді віруючими людьми різних церков — це перегук споріднених духом. Хай та їхня єдність стане прообразом для всіх. І хай наше свято — тисячоліття християнства — буде святом єдності і початком нашого духового відродження».

Для української спільноти, відірваної вже довгий час від материка, конфронтація наших поглядів з поглядами наших чільних одиниць в Україні є корисною і потрібною. Це тим більше, що позиція Є. Сверстюка вповні потверджує позицію, яку заступали провідні діячі СКВУ в справі підготовки і проведення святкування тисячоліття.

* * *

Хрещення Русі-України — це насамперед подія, зв'язана з історією Української церкви, тому в підготовці і самих святкувань першенство нале-

жалося українським церквам і релігійним організаціям. Кожна Українська церква вважала за свій обов'язок якнайкраще, величаво, пиотно відзначити цю вікопомну дату. З прийняттям християнства на Русі була створена і церковна організація, від заснування якої починала числити своє існування одна чи друга церква. Здорова ривалізація була стимулом для кожного конкурента.

У своїх заходах по відзначенню тисячоліття Українська католицька церква могла спиратися на свою централізовану структуру, але також на моральну допомогу апостольського престолу, папи Іоанна Павла II, який піддержав своїх вірних у гідному святкуванні. Ця підтримка папи Українській католицькій церкві в обличчі намагань Російської православної церкви монополізувати для себе подію тисячоліття переросла в політично-міжнародний чинник, який надав події широкий розголос у світових медіях, а разом також звернено увагу світової opinio на невідрадні положення Української церкви під советським режимом.

Центральне відзначення українських католиків відбулося в Римі 7—14 липня 1988 р. при великій участі українців зі всього світу (приблизно 6 000 учасників) з багатою мистецькою програмою, а насамперед при особистій участі папи, який виголосив декілька промов українською мовою, з центральним відзначенням у базиліці св. Петра, що надало цим святкуванням міжнародного значення.

Поза римським святкуванням у кожній країні Європи і за океаном відзначення тисячоліття відбувалося разом з місцевими громадськими комітетами, часто при участі представників Української православної церкви.

На спеціальну увагу заслуговує відзначення тисячоліття Українською католицькою церквою в Югославії 27—30 серпня, у Загребі, Криживцях, Керестурі й Прняво та в Польщі, де перебуває значне число українських вірних цієї церкви. Центральне святкування у Польщі відбулося 10—11 вересня у Ченстохові, в якому взяли участь до 30 тисяч учасників, переважно українців зі всіх місцевостей поселення українців у Польщі. Таке велике число учасників у сателітній країні Советського Союзу, участь кардинала Глемпа — примаса Польщі, української ієрархії, як також присутність українців з України, надали цій імпрезі політичне значення.

Українська православна церква зі своїми трьома митрополіями у Канаді, США і Європи-Австралії відзначали тисячоліття окремо в кожній країні з тим, що в цих святкуваннях деколи брали участь делегації двох чи трьох митрополій. Вже 13—16 серпня 1987 р. у Саскатуні відбулося всеканадське святкування 1000-річчя Української православної церкви з відповідною духовною конференцією. Роком пізніше, 12—14 серпня 1988 р., мало місце всесвітнє святкування тисячоріччя Української православної церкви в Торонто — Гамільтоні. Там же колегія св. Андрія зорганізувала наукову конференцію.

Українська православна церква в США організувала тисячоліття у Бавнд-Бруку 5—7 серпня з участю українських православних ієрархів з Канади і Європи-Австралії, як також представників неукраїнських православних церков. З цієї нагоди вселенський константинопольський патріарх Деметрій I вислав привітання з нагоди тисячоліття Української православної церкви. При цьому святкуванні улаштовано відповідну наукову конференцію. УАПЦ організувала центральне святкування в Генку (Бельгія) 13—14 серпня, як також у Сідней — Канберрі (Австралія) 20—22 жовтня.

У всіх великих центрах українського поселення відбувалися відзначення тисячоліття, де кожний осередок старався оригінально вшанувати цю дату. У Парижі 14—17 квітня наголос поставлено на співучасть міжнародних і дипломатичних чинників з відповідною мистецькою програмою — духовний концерт з ораторією «Неофіти», музика М. Кузана. У Лондоні 28—29 травня, крім відкриття пам'ятника св. Володимирові, досягнуто спільну заяву першоєрархів українських церков — митрополита Мстислава Скрипника і верховного архієпископа і кардинала Мирослава Івана Любачівського. У Мюнхені — центрі православно-католицького співробітництва — продемонстровано перед німецькою публікою українську понадконфесійну солідарність, стараючись збалансувати проросійську монополізацію тисячоліття. У Брюсселі 8 листопада 1987 р. з нагоди святкування появилася багатоілюстрована монографія «Le Millénaire du Saint Baptême de la Rous' de Kiev». З пресових звідомлень довідуємося про величаві святкування тисячоліття у Вашингтоні, Оттаві, Нью-Йорку і Торонто, де звернено увагу на соборний виступ всіх українців перед представниками чужих народів.

Відрадним явищем у підготовці ювілейних відзначень тисячоліття було включення у різних формах українських наукових установ і поодиноких українських учених. Участь українського наукового світу проявлялася організуванням наукових конгресів, конференцій, окремих доповідей; участь у міжнародних конференціях, симпозіумах в чужинецьких університетах чи наукових інституціях. Як і в інших ділянках, приглянемося тільки до центральних виступів, хоча деякі локальні зіграли важну роль, про що широко звідомляла українська преса.

З ініціативи НТШ⁴ у Європі і УВУ⁵ був покликаний у травні 1984 р. Комітет наукового конгресу в тисячоліття хрещення Русі-України, який очолив проф. Володимир Янів. Цей комітет об'єднав 28 українських наукових установ і значну частину українських науковців діаспори. На протязі чотирирічної діяльності Комітет zorganizував три підготовчі конференції: у травні 1985 р. у Бавнд-Бруку при допомозі митрополії УПЦ в США (12 доповідей), у жовтні 1985 р. у Римі при співпраці УКУ і УБНТ (10 доповідей) і в липні 1986 р. у Мюнхені (10 доповідей). Завершуючий Конгрес у системі Світового конгресу вільних українців відбувся 28 квітня — 2 травня 1988 р. в Мюнхені. На 14 сесіях були виголошені 38 доповідей, які трактували як саму подію хрещення Русі, так і різні аспекти українських церков і релігійної проблематики на протязі тисячоліття⁶.

Вага цього конгресу насамперед в тому, що він об'єднав всі (чи майже всі) українські наукові установи діаспори, що не так легко досягнути. Другий позитив — це його міжконфесійний склад; у Конгресі брали участь наукові дослідники православного, католицького й різних відтінків протестантського віровизнання. Тому часто цей конгрес названо «Собором української науки на еміграції». У Мюнхені досягнуто практичну соборність, своєрідний український екуменізм, експеримент, який варто побажати громадському і навіть релігійно-церковному відтінкам.

Одним з слабих місць цього конгресу, який і є мінусом українських науковців в цілому, це те, що дуже мало з них спеціалізується в середньовічній історії періоду княжої доби чи в домені історії церкви. Це й позначилося на фаховості деяких доповідей.

Тоді коли Мюнхенський конгрес був запланований як внутрішньо-

український щодо учасників і самої тематики, то Конгрес у Равенні 18—24 квітня, що його підготував і зорганізував Український науковий інститут Гарвардського університету під загальним провідом проф. Омеляна Прицака, був міжнародним, інтернаціональним конгресом. Вже саме різне опріденлення і спрямування цих двох конгресів виключало між ними конкуренцію чи ривалізацію.

У Конгресі в Равенні взяли участь 55 доповідачів з 19 країн (США, Канада, Італія, Франція, Югославія, Болгарія, Україна, Угорщина, Англія, Польща, Румунія, Західна Німеччина, Ватикан, Швеція, Греція, Ізраїль, Голландія, Данія, Чехо-Словаччина). Доповіді згруповано тематично в 12 сесіях, більшість яких трактували історію Київської Русі і церкви до монгольського нападу.

Доповідачами були спеціалісти з історії церкви, візантологи, славісти, сходознавці, скандинавознавці. Серед них вчені світової слави з повищих дисциплін: Олександр Гейштор (Варшава), Герхард (Подскальський (Франкфурт-на-Майні), Анджей Поппе (Варшава), Петер Соєр (Готенбург), Антоніо Каріле (Болонья), Дмитро Оболенський (Оксфорд), Людольф Мюллер (Тюбінген) і багато інших.

Багато з учасників конгресу в Равенні не поділяють у своїх дослідах українську точку погляду щодо приналежності доби Київської Русі до історії України і тим самим приписують хрещення Росії, але своєю участю у конгресі, організованому українською установою і під назвою «Тисячоліття християнізації Русі-України», зробили крок в сторону ревидувати⁷ своє становище.

Назагал в неукраїнському світі українська схема історії Східної Європи, сформульована М. Грушевським, була тільки виїмково ким прийнята, тому більшість чужинецьких істориків приписують княжу добу і саме хрещення Русі Росії. Якщо конгрес у Равенні зробив тільки мінімальні спроби, щоб похилити спеціалістів Східної Європи в сторону української схеми, то цей конгрес сповнив своє завдання.

У порозумінні з Науковим комітетом проф. В. Янева наукові конференції, присвячені тисячоліттю, організувала дирекція Історично-філологічної секції НТШ під керівництвом проф. В. Маркуся: у Філадельфії 23—25 жовтня і в Торонто 14—15 листопада 1987 р., на яких були прочитані 38 доповідей з історичної проблематики про хрещення Русі-України і раннє християнство та про епізоди з церковної історії XIX—XX століття, а також з літературно-культурної проблематики. Ці доповіді увійдуть в окремий том Записок НТШ.

Свою роль зіграли конференції, симпозиуми чи колоквиуми, організовані при поодиноких університетах чи наукових осередках, на яких, крім українських професорів, виступали також чужинецькі спеціалісти і взяли участь місцеві студенти, запізнавшись з українським поглядом на тисячоліття. При Mac Master University в Гамільтоні проф. П. Потічним зорганізовано 1—2 червня 1987 р. конференцію про «Культуру Київської Русі» з доброю екіпою спеціалістів-українців, але також і чужинців: А. Поппе, Г. Подскальський, П. Голлінгсворт (Hollingsworth), С. Франклін і інші. У Франції були зорганізовані наукові конференції при університетах у Ліллі, Парижі, Ліоні. УВАН⁸ у Канаді зорганізувала конференції на кампусах університетів у Віндзорі (11.6.1986), Mac Master University у Гамільтоні (30.5.1987) і Манітобському університеті у Вінніпезі (26.5—9.6.1986).

НТШ у США організувало низку доповідей у Нью-Йорку.

Пов'язане з конгресом у Равенні було відзначення тисячоліття

ініційоване неукраїнськими установами, але при українській участі. Йдеться про міжнародний колоквиум-симпозіум, організований 3—6 травня у Римі Історичним італійським інститутом для середньовіччя та Польським інститутом для християнської культури. Крім деяких учасників з Равенні, організатори запросили нових доповідачів, багато з Польщі, але також з Советського Союзу (Д. Лихачов, М. Прохоров, М. Брайчевський, Д. Степовик) і інших країн Європи, а також Америки. Головна тема симпозіуму була «Джерело і розвиток довготривалий (від 988 до XVII ст.) слов'яно-візантійського християнства». З огляду на нових доповідачів у Римі частіше була мова про російських князів з княжої доби та про навернення росіян, хоча переважала тенденція вживати визначення тисячоліття хрещення Київської Русі.

На цьому симпозіумі виступив папа Іоанн Павло II з промовою французькою мовою, в якій підкреслив, що «хрещення св. Володимира і Київської Русі тому 1000 років сьогодні правдиво вважається як величезний дар господній всім східним слов'янам, насамперед народам українському і білоруському».

Цілковито інший характер мав симпозіум під заголовком «Змагання впровадження християнства в Давній Росії (в російській мові перекладено «на Русі» — А. Ж.) для розвитку європейської і світової культури і цивілізації», організований 28—30 червня ЮНЕСКО в Парижі. Офіційний характер установи, в якій Совєтський Союз має контролюючі впливи, а також багато доповідачів з ССРСР і сателітних країн, як також російських емігрантів, вплинули на те, що там домінувало поняття про хрещення Давньої Росії і багато доповідей були присвячені «Святій Росії», в чому особливо відзначався київський митрополит Філарет. Однак не можна перечити і те, що на симпозіумі були й солідні, об'єктивні доповіді, наприклад француза Іва Амана (Yves Amanant), що подав схематичний перекрій історії церкви під заголовком «Спадщина хрещення св. Володимира», чи виступ Арістіда Вірсти про «Візантійські джерела сакральної⁹ музики середньовіччя в Київській Русі».

Картина наукових конференцій, присвячених тисячоліттю, не була б повною, якщо б не згадати конференцію, організовану 15 квітня 1988 р. у Києві Секцією суспільних наук АН УРСР, в якій взяли участь історики, археологи, філологи, філософи, спеціалісти з атеїзму з України, але також з Москви (Я. Шапов) і Ленінграда (М. Гордієнко). Крім питань, пов'язаних з «історією християнства на східнослов'янських землях», наслідків запровадження християнства на виникнення східнослов'янської письменності (В. Німчук), на розвиток давньої української літератури (О. Мишанич), на формування філософської думки Давньої Русі (В. Горський), на мистецтво (С. Безклубенко), багато уваги присвячено поборенню «клерикально-націоналістичних фальсифікацій» проблеми запровадження нової віри на Русі, процес «зумовлений розвитком нових суспільно-економічних відносин» (М. Котляр; О. П. Толочко. «Наукова конференція «Давня Русь і християнство», «УІЖ», № 7, 1988, стор. 157—158; Ю. П. «Давня Русь і християнство», «Радянське літературознавство», № 8, 1988, стор. 78, 79). Серед учасників конференції, крім згаданих, були Ю. Кондуфор, С. Онищенко (Інститут наукового атеїзму), Я. Ісаєвич, О. Головка, П. Яроцький, М. Брайчевський.

Якщо ми зупинилися дещо обширніше над науковим аспектом відзначення тисячоліття, то тому, що опубліковані доповіді, окремі розвідки, монографії залишать непроминальні сліди, а деякі осяги прицизу-

ють деякі історичні факти щодо хрещення Русі-України, початків християнства на Русі чи середньовічного періоду Київської Русі; вони дають нове висвітлення відомим подіям чи їхнім інтерпретаціям.

В гуманістичних дисциплінах немає якихось абсолютних істин, тому часто можуть існувати різні тези, теорії чи інтерпретації; все ж таки при наведенні нових фактів чи джерел і аргументованих вияснень (досліджень) з часом до певних тез прихилиється більше число дослідників, вони стають доміантними. І так з нагоди дотеперішніх досліджень в справі християнізації Русі-України і подій, зв'язаних з початковим періодом християнства, наведено багато джерел про:

— «апостольське походження української церкви» (досліди проф. П. Біланюка), хоча скептиків щодо цього питання не бракує;

— принесено уточнення про обставини, час (957р.) і місце (Константинополь) хрещення княгині Ольги (О. Пріцак);

— сприцизовано роль місій у процесі навернення Русі. Візантія не займалася місійною справою; тому коли Ольга зажадала місіонерів, імператор Константин Порфірородний порадив звернутися до цесаря Оттона, бо тоді ще не було схизми¹⁰. Назагал роль західних місій щодо Русі була дуже обмеженою;

— Кирило і Мефодій мали місію встановити окремий слов'янський обряд в Моравії. Однак ні Мефодій, ні його учні не мали ніякого впливу на території поза Моравією. Тому відпадає теза про поширення християнства на Русі з Кракова, Перемишля чи Закарпаття;

— архієпископство Тмутороканське належало до малих діоцезій¹¹, воно не входило до Київської митрополії, а було безпосередньо підпорядковане візантійському патріархові. Тому теза про вплив Тмуторокані на християнізацію Русі відпадає;

— первісний літопис, т. зв. «Повість временних літ», був відредагований приблизно одне століття після хрещення Русі, а розділ про Володимира і вибір вір Володимиром був доданий ще пізніше. Літопис щодо події хрещення ґрунтувався аґіографічними¹² мотивами, тому з обережністю слід користуватися в історичних дослідах. П. Толочко схильний уважати розповідь про вибір вір скоріше як факт, а не видумку.

Щодо самого хрещення князя Володимира, досліди вказують, що він мав охреститися при кінці 987 — початку 988 р. у Василеві, що згодом він одружився з Анною Порфірородною та що хрещення народу Києва відбулося літом 988 р.

Історія Корсунської експедиції за літописом є невірна. Вона відбулася 989 р., значить, після хрещення Русі; цю експедицію організував князь Володимир, щоб здобути Корсунь-Херсонес, який перебував у руках противників (Варда Фока) імператора Василя; тому здобувши місто-фортецю, він передав його своєму шуринові (своякові).

Саме хрещення Русі було ділом Візантії, звідти і прийшла ієрархія. Спочатку у Києві були місійні єпископи-митрополити з Візантії, а з 1039 р. — постійні з визначеною юрисдикцією. На початку мовою в церкві була грецька, а щойно, після розгрому Болгарського царства князь Ярослав Мудрий скористав з болгарських біженців, які ввели слов'янську мову і слов'янський обряд.

Це тільки деякі спроби пояснити не цілком уточнені моменти з історії хрещення і початків християнства. Після опублікування докладних розвідок і сконфронтування їх зі всіма історичними джерелами і перевіркою різних

дослідників вони стануть здобутком напружених шукань за історичною істиною у пам'ятні роки тисячоліття.

Сьогодні ще передчасно робити повний реєстр і підсумки щодо поважніших публікацій, присвячених тисячоліттю, бо багато творів ще на верстаті, інші є на викинченні в друкарні, але є й такі, що появились до святкування ювілею чи під час нього, і маємо приємність їх представити.

З «Гарвардського проекту» у серії «Корпусу української досекулярної творчості» дотепер появились 5 томів. У серії «The Millenium series» — 14 брошур, частина яких трактують проблему хрещення Київської Русі й історію Київської Русі.

Головний ювілейний комітет тисячоліття Української православної церкви в Канаді перевидав «Острозьку біблію» (1581 р.) з передмовою англійською мовою митрополита Іларіона Огієнка з 1931 р.

УАПЦ в Австралії і Новій Зеландії разом з НТШ у Європі й академічним видавництвом д-ра Петра Белея перевидали «Требник Петра Могили» з передмовою А. Жуковського.

Видавництво «Смолоскип» видало два томи з серії «Мартирології¹³ українських церков»: том I — «Українська православна церква» (1987), том II — «Українська католицька церква» (1986); енциклопедичну хронологію «Тисяча років християнства на Україні» (англійською мовою, 1988).

Український Вільний університет видав нарис В. Косика «Тисячоліття християнства в Україні (988—1988)», УАПЦ у Великій Британії — «Матеріали конференції «1000-ліття хрещення Русі-України» в Ноттінгемі (1985)».

Щойно за пару років можна буде зробити повніший список видань з нагоди тисячоліття.

При цьому слід згадати, що й періодичні видання — «Сучасність», «Визвольний Шлях», «Смолоскип» — присвятили окремі свої числа для відзначення тисячоліття.

Якщо йдеться про видання екзархату України, то, крім пропагандистської брошури І. Никитенка, М. Новосада й Й. Оксіюка «Православ'я на Україні» (Київ, 1985), нічого не появилось.

Велику річницю тисячоліття не могли поминути й офіційні періодичні публікації в сучасній Україні, які, як все інше в ССРСР, появляются під контролем цензури; все ж таки потрапляють і вартісні розвідки.

В «Українському історичному журналі» за червень появилась стаття Миколи Котляра «Запровадження християнства у Давньоруській державі» (№ 6, 1988, стор. 14—25); він же автор статті у журналі «Всесвіт» «Константинополь чи Рим?» (№ 5, 1988, стор. 174—181), де заперечує тезу про «важливу роль Риму в хрещенні Русі» (стор. 181).

У журналі «Радянське літературознавство» 1000-річчю прийняття християнства присвячені статті Олекси Мишанича «Прийняття християнства і давнє українське письменство» (№ 6, 1988, стор. 32—40) і В. Горсько-го «Християнство і духовність Київської Русі» (№ 7, 1988, стор. 44—50).

Найбільше місце темі тисячоліття присвячував журнал «Київ» у рубриці «Крізь віки» зі статтями Михайла Брайчевського, Сергія Білоконя (ч. 2 і 3), Володимира Рички (ч. 6), Олекси Мишанича «Голос давніх віків» (з перекладом В. Кречотеня) «Слова про закон і благодать» київського Іларіона (ч. 8), єпископа переяславського Палладія (ч. 9).

Також у популярному журналі «Україна» появилось кілька статей з ілю-

страціями про церковне мистецтво і про тисячоліття. Натомість ювілейну дату не відзначили ні «Вітчизна», ні «Жовтень» (за виїмком листів до редакції, між іншим Мирослава Трофимука, звідомлення на конференцію АН УРСР).

Підсумовуючи наукову продукцію з нагоди тисячоліття, констатуємо велику кількість доповідей, які згодом будуть опубліковані в окремих збірниках, середнього розміру розвідок у формі брошур, але поки що відсутність праць-монографій, щось вроді як це зробили В. Водов «Naissance de la chrétienté russe» («Народження російського християнства»), Л. Мюллер «Die Taufe Russlands» чи Г. Подскальський «Christentum und theologische Literatur in der Kiever Russ» — солідні праці, але деякими своїми аспектами дезінформують незапізненого з положенням ситуації Східної Європи читача. Заповіджена монографія про Володимира Великого — О. Прицака — появиться згодом, а про історію української церкви УНІГУ не маємо відомостей.

Ще раз слід підкреслити великий брак українських спеціалістів в ділянці середньовічної історії України, княжої доби, як також в історії церкви. Наколи приходится ставати на прох з спеціалістами, які на протязі всього свого творчого життя працювали над періодом історії церкви Східної Європи Х—ХІІІ ст., їх не можна співставляти з дилетантськими розвідками одиниць, що з ХІХ чи навіть ХХ ст. okazійно перекочовують в середнє середньовіччя. На щастя, і в нас є солідні спеціалісти, але їхнє число дуже обмежене.

* * *

Крім великого здвигу на внутрішньому відтинку, який привернув увагу зовнішнього світу, подія хрещення Русі, її тисячолітній ювілей мали відгук також на зовнішньому полі¹⁴.

Зовнішній світ не міг не зреагувати на подію, яка тому тисячу років мала далекойдучі зміни на Сході Європи, наслідки яких формували духовне й політичне обличчя цієї частини старого континенту.

Світ зацікавився сучасним станом церкви і релігії в країні, де від майже три чверті століття державою і партійно-поліційною системою поборується віра, яка на протязі тисячоліття була одним з виразником народу, мала вплив на всі інші прояви життя, включно політичне і соціально-економічне. Активність українських віруючих на Батьківщині немало вплинула на зацікавлення цим питанням зовнішнього чинника. І вкінці вже згадана політизація цього питання спробою росіян присвоїти собі хрещення Києва і Русі як хрещення Росії заaktuалізувала саму проблему.

У зв'язку з цими всіма аспектами зовнішні медія слідували і обширно коментували евентуальну поїздку папи до СССР та можливості його участі в офіційних святкуваннях тисячоліття, організованих Російською православною церквою (РПЦ). Своєрідний відгук мала також відмова константинопольського вселенського патріарха взяти участь у московських святкуваннях.

Проти приїзду до СССР і участі у святкуваннях папи найбільш категорично висловилося РПЦ, особливо екзарх цієї церкви в Україні.

У двох своїх посланнях папа римський трактує питання тисячоліття хрещення Київської Русі, на що особливу увагу звернули медія, але й спеціалісти історії церкви. У першому посланні «Euntes in Mundum» («Йдіть у весь світ») з 22.3.1988 папа дякує Господеві, що сини і дочки російського, українського і білоруського народу прийняли хрещення в Києві, «що

покликав до віри синів і дочок численних народів і націй, що прийняли християнську спадщину, втілену у Києві. Вони належать насамперед російській, українській і білоруській нації зі східних частин європейського континенту» (стор. 3—4). У цьому ж посланні також стверджено, що «святий Володимир і населення Київської Русі прийняли хрещення з Константинополя, значить, з найбільшого центру християнського Сходу, завдяки чому молода церква увійшла в орбіту пребагатого візантійського надбаня, його спадщини віри, церковного життя, культури» (стор. 11—12).

У другому посланні, цим разом зверненому до українців-католиків, датованому 14 лютого, але оприлюдненому пару тижнів після першого, при вичисленні народів Русі, що охрестились тисячу років тому, на першому місці виступають українці, згодом росіяни і білоруси. При цьому зазначається, що «український народ географічно та історично зв'язаний з містом Києвом і тому має особливі причини радіти з річниці тисячоріччя» (стор. 6). У посланні підкреслюється, що київська церква зродилася в часах, «коли ще існувала повна єдність між римською церквою і константинопольською», і хоча згодом прийшло «до відокремлення від церковної єдності зі столицею Петра», однак навіть тоді не бракувало «ширих спроб відновити повну єдність». На основі представлених виявів єдності з єпископом Риму папа радіє, що може «відсвяткувати тисячоріччя Української католицької церкви» (стор. 13).

Деякі реверанси в сторону російської чи советської історичної інтерпретації з тезою «триєдиної Русі» були виправлені у промовах під час самих святкувань у Римі, про які знайшли позитивний відгук у світовій пресі, а навіть на сторінках еміграційного російського тижневика «Русская мысль» (22.7.1988).

Великі ювілейні торжества Української церкви вшанував і вселенський патріарх Димитрій I, який з нагоди тисячоліття прийняв українських паломників у Константинополі; він відсвяткував у храмі Фанару «надзвичайну, багатозмістову подію, яка стала дороговказом у життєвому спрямуванні побожного українського люду». Він же вислав 18 липня 1988 привітання блаженнішому кіріосу Мстиславові, митрополитові Української православної церкви в США від «святої матері — великої Христової церкви, від якої 1000 років тому вірний український народ сподобився прийняти непорочну віру й православне хрещення... Зодягнувшись у Христову звершеність, вірні-українці виявили згодом властиві їм чесноти й християнське удосконалення, зберігаючи при цьому незмінну й непохитну віру, догми, канонічний порядок і обряд нашого святого православ'я та будучи постійно вдячними та відданими святому православному центру царгородському, що їх просвітив і збагатив».

Послання обох українських церков на свої коріння Володимирського періоду вказує на важливість подій з-перед 1000 років. Одночасно відмова голів двох найбільших християнських церков взяти участь у московських святкуваннях, в той же час їхнє батьківське ставлення до українського народу і його ювілею є додатковим аргументом міжнародного значення у правильності української тези.

* * *

Для правильної оцінки цього річчя слід би їх порівняти з іншими аналогічними святкуваннями. Якщо йде про хрещення, то українські осяги в 900-річчя (тому сто років, при кінці XIX ст.) чи 950-річчя напередодні другої світової війни, вони меркнуть в обличчі того, що здобуто

вже тепер. Тому одне століття відзначення на Україні обмежено до святкування офіційної казенної церкви. Київська Духовна академія видала збірник в дусі свого проресжимного спрямування. А півстоліття тому появились скромні журнальні чи газетні статті.

Великим позитивом цьогорічних відзначень, що в їх проведення включилися всі прошарки української спільноти, усі професії, всі установи, організації, а також, що в акції святкування тисячоліття взяла участь українська молода генерація.

Немаловажне й те, що помимо конкуренції росіян українцям вдалося променювати назовні, втягнути до співдії відзначення тисячоліття також чужинців, наше довкілля, представників інших народів.

Наші відзначення мали відгомін в Україні (згадаймо заяви Івана Драча і П. Толочка на офіційних форумах), а правдиві святкування в Україні стали для нас великою моральною підтримкою, підтвердженням, що народ України з нами творить одну нерозривну цілість.

Кількарічна інтенсивна підготовка і згодом успішне святкування ювілею тисячоліття хрещення Русі-України були виявом живучості української громади, її глибокого усвідомлення важливості події для оборони історичної спадщини, сьогочасного скріплення прабатьківської віри, запорукою, щоб з хрестом і тризубом надійно вступати в друге тисячоліття християнської України.

* Цей огляд було підготовлено під час 1000-літнього ювілею хрещення Русі. Тому він не охоплює літературу, що з'явилася після 1988 р.

¹ Задумувалися.

² Досягнення.

³ Рух за об'єднання християнських церков.

⁴ Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка.

⁵ Український вільний університет у Мюнхені.

⁶ Див.: Р и ч к а В. М. Огляд матеріалів конгресу // Укр. іст. журн.— 1991.— № 12.

⁷ Ревізувати.

⁸ Українська вільна Академія наук.

⁹ Священної.

¹⁰ Розкол у християнстві.

¹¹ Парафій.

¹² Агіографія — вид церковно-історичної літератури, т. зв. описи життя «святих».

¹³ Мартиролог — у християнській церковній літературі збірник оповідей про «святих» та «мучеників» за віру; перелік осіб, які зазнали переслідувань, страждань.

¹⁴ Фон.

М. О. Багмет.

МОЛОДЬ І ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ.

К.: ЛИБІДЬ, 1922.— 166 с.

Серед найактуальніших проблем сьогодення чільне місце відводиться духовному відродженню суверенної України та формуванню у її громадян національної самосвідомості. Особлива увага в цьому плані звертається на молодь, від якої залежить дальша доля Української держави та передання наступним поколінням естафети духовності та ідеалів свободи, які закладаються нині у юні серця.

Пошукові найбільш ефективних форм та методів роботи державних та громадських структур щодо формування й зміцнення національної самосвідомості у підростаючого покоління оновлюваної України і присвячена рецензована монографія.

Її автор, запрошуючи читачів до серйозної розмови про назрілі проблеми, не претендує на вичерпну повноту відповідей і остаточність тверджень, а пропонує свої роздуми про шляхи спільного вироблення концепції духовного відродження, комплексної програми формування національної самосвідомості молоді, консолідації прогресивних сил суспільства з метою докорінного реформування України у правову, високорозвинуту державу європейського рівня.

Публікація привертає увагу читачів не тільки тим, що вона є однією з наукових спроб на нинішньому етапі критично проаналізувати негативні й позитивні тенденції та нереалізовані можливості у виховній роботі з молоддю у 60-ті — 80-ті роки, а й тим, що тут наводяться різні варіанти підходів щодо вироблення нового механізму взаємодії між старшим і молодшим поколіннями. В книзі слушно стверджується, що молодь, як важлива соціально-демографічна група населення, є не тільки суб'єктом виховного впливу, а й носієм соціальних функцій та реальним учасником суспільного буття.

Вже у вступі автор, даючи загальну характеристику досліджуваного періоду, цілком кваліфіковано висвітлює причини спотвореного виховання молодого покоління у попередні роки. В цьому плані наводяться цікаві фактичні дані та узагальнення. Однак, говорячи про минулі політичні репресії, гоніння на представників дисидентського руху і демократичних формувань, розгул бюрократизму і комчванства, варто було б навести конкретні фкти дій тих чи інших осіб. Це б посилювало всебічність аналізу су-перечливого періоду 60-х — 80-х років.

Рецензована наукова праця є спробою комплексного розв'язання поставлених у ній цілей і завдань на стикові різних суспільно-політичних дисциплін. Це дало змогу авторові на основі широкого використання значного кола архівних джерел, музейних фондів, матеріалів періодики, критичного опрацювання доробок попередників об'єктивно оцінити вклад вчених і практиків у виховання молоді, з'ясувати сучасний рівень наукового вивчення різних аспектів її духовного відродження та формування

національної самосвідомості, кваліфіковано показати основні збочення у цій справі та виявити раціональні зерна в умовах імперського тоталітарного режиму в діяльності колишніх державних і громадських структур, працівників системи освіти та культурно-освітніх установ, друкованих та усних засобів масової інформації, трудових колективів міста й села в ході виховання у підростаючого покоління різних регіонів республіки патріотичних почуттів та переконань.

Переосмислення суперечливої практики, нереалізованих можливостей та врахування уроків минулого досвіду зумовили чітке обґрунтування автором необхідності запровадження української національної системи виховання юної зміни, укорінення народознавства, людинознавства та гуманітаризації в школах, гімназіях, ліцеях, технікумах, коледжах і вузах України.

Привертають увагу експериментальні дані, отримані автором в ході проведення соціологічних досліджень в молодіжних колективах. Аналіз відповідей респондентів посилює адекватне відтворення в книзі негативних процесів, породжених командно-адміністративною системою у політичній, ідеологічній та соціально-економічній сферах.

Авторські думки, вперше введені в науковий обіг архівні свідчення, сміливі всебічні обґрунтування та висновки стануть цінним матеріалом не тільки для власних читацьких роздумів про історичне минуле і майбутнє нашого суспільства, а й неодмінно будуть використовуватися дослідниками у дальших наукових пошуках, педагогами — у навчально-виховній практиці.

Зрозуміло, що не всі проблеми, поставлені життям і заявлені в книзі, автору вдалося розкрити з достатньою повнотою. Та в одній, невеликій за обсягом науковій праці це й неможливо зробити. То ж сказане можна кваліфікувати як побажання на майбутнє.

В цілому матеріал, викладений у монографії, дає змогу науковцям, викладачам гуманітарного профілю, активістам громадських об'єднань та рухів, краєзнавцям і студентам іншими очима подивитися на нашу історію, на «здобутки соціалізму», які постають як у жадливій, болючій, нестерпній реальності, так і в стихійно зароджених, але не розвинених цінних краплинах раціонального досвіду.

*І. І. ФЕДЬКОВ (Миколаїв),
В. П. ШКВАРЕЦЬ (Миколаїв)*

Robert Schaeffer.

WARPATHS. THE POLITICS OF PARTITION.

N. Y.: Hill and Wang, 1990.— 306 p.

Роберт Шеффер.

ШЛЯХАМИ ВІЙНИ. ПОЛІТИКА РОЗДІЛЕННЯ.

Нью-Йорк, 1990.— 306 с.

Автор книги Роберт Шеффер людина різнобічна. Має вчену ступінь доктора філософії в галузі історичної філософії, професор, викладає на факультеті соціології в університеті Сан Хосе (США). Відомий як журналіст, сфера інтересів якого — глобальні проблеми миру і безпеки. Засновник і головний редактор часопису «Nuclear Times», який видає відома організація «Грінпіс».

Р. Шеффер активно, про що свідчать його численні публікації в періодиці, досліджує феномен розділення як головного політичного засобу практичної реалізації права націй (народів) на самовизначення. Автора зазначеної книги, яка є підсумком його попередньої праці, цікавить перш за все такий аспект проблеми: розділення і війна. Іншими словами, він намагається знайти відповідь на питання — чому людство змушене було платити (і рахунок цей не закрито і досі) таку дорогу ціну за реалізацію ідеї самовизначення народів. Автор, зокрема, наводить дані, що «після 1945 р. війни між державами (і всередині них), що виникли в результаті розділення, призвели до загибелі 13 мільйонів чоловік і безпосередньо позначились на долі більш як 2 мільярдів чоловік, тобто 2/5 всього населення Землі» (с. 7).

В книзі досліджується «політична історія розділення». Р. Шеффер аналізує події, що «обумовили розділення», намагається пояснити, як «різні країни були розділені», розглядає «наслідки і сучасні прояви розділення в світі» (с. 4). Хотілося б звернути увагу читача на те, що автор, наскільки можна зрозуміти логіку його дослідження, в поняття «розділення» вкладає особливий зміст. По-перше, він зазначає, що до ХХ століття переможці у війнах, як правило, лише здійснювали перерозподіл завойованих територій і приєднували їх до себе. По-друге, Сполучені Штати Америки і молоді держави в Латинській Америці, хоч і виникли в результаті відокремлення від колоніальних імперій («розділення» певної території), в них не сталося ще одного «розділення» — «розділення» влади між ворогуючими політичними силами. А саме це характерне лише для історії ХХ століття, яка, власне, і є об'єктом дослідження в книзі Р. Шеффера.

Обгрунтовуючи свою позицію, він пише, що «коли Англія намагалась розв'язати ірландське питання після першої світової війни, вона відокремила Ірландію від імперії, але при цьому не дозволила її аннексувати іншою державою. Англія одночасно і передала, і розділила владу між двома ірландськими державами — півднем і північчю. І після другої світової війни великі держави передавали і розділяли колоніальну або військову владу у Кореї, Китаї, В'єтнамі, Індії, Палестині і Німеччині. Одночасна передача і розділення влади — ось що відрізняє розділення в цих країнах від розділення інших країн у попередній період» (с. 5). І ще один важливий нюанс, на який звертає увагу автор: «Жодна із згадуваних країн або підлеглих територій не розділила сама себе» (с. 6). Відповідальність за це несли великі держави. Р. Шеффер пише: «Урядові особи в Лондоні, Вашингтоні і Москві вважали, що поділивши цілісні політичні спільноти і утворивши окремі держави, вони у такий спосіб створювали власний дім як для більшості, так і для меншості населення, задовольняли вимоги визвольних рухів, що потім вели боротьбу за владу, відводили загрозу громадянської війни і забезпечували інтереси наддержав в певних регіонах» (с. 3).

Один із найбільш цікавих, зокрема, з огляду на сучасні події, що розгортаються на території бувших СРСР і Югославії, це розділ, присвячений ідеологічним і політичним причинам, що обумовили появу нових незалежних держав на уламках колоніальних імперій. Зокрема, автор розкриває еволюцію визвольних рухів, характеризує їх ідеологічні засади, що базувались на ідеях незалежності і самовизначення. Їх практична реалізація, як вважає Р. Шеффер, стала можливою значною мірою завдяки тому, що саме на початку ХХ століття, особливо під час і після першої світової війни, прагнення народів звільнитись від колоніальної залежності відповідало інтересам

США, які намагались підірвати домінуючу роль Англії і Франції на міжнародній арені.

Проти колоніальної системи виступав і Ленін як лідер нової більшовицької держави. «Як альтернативу колоніалізму Вільсон і Ленін розробили нову політичну ідею права всіх націй на самовизначення. На місце існуючої системи міждержавних відносин, що базувалась на балансі сили серед нерівних держав, вони замислили створити новий порядок, який базувався б на об'єднанні рівних держав, здатних забезпечити їх «колективну безпеку» (с. 50). Якщо у президента США В. Вільсона інструментом «нової дипломатії» і антиколоніальної політики, пише Р. Шеффер, мала бути Ліга націй, то у Леніна — це III Інтернаціонал. І у В. Вільсона, і Леніна «самовизначення означало право на відокремлення» (с. 50). Але їх плани у міжвоєнний період через цілий ряд обставин, які розкриваються у книзі, не були реалізовані. Те, що не вдалося реалізувати Вільсону і Леніну, зазначає автор книги, зробили Рузвельт і Сталін. США і СРСР як переможці у другій світовій війні перетворились у наддержави. Англія і Франція, хоча і були їх союзниками, але втративши свої колонії, вже не відігравали тієї ролі на міжнародній арені, як до війни. В Ялті і Потсдамі у відповідних угодах було закріплено новий поділ світу. Утворення ООН уособлювало собою нову систему міждержавних відносин, яка виходила з ідеї колективної безпеки, що, в свою чергу, базувалось на відносинах між націями у відповідності із принципами рівних прав націй і права народів на самовизначення.

Р. Шеффер, характеризуючи нову систему міждержавних відносин, основи якої закладались у післявоєнний період, звертає увагу на те, як, з його точки зору, поступово трансформувалося значення ідеї самовизначення. Він намагається дати відповідь на ряд важливих питань: що означало самовизначення в час, коли влада переходила до лідерів рухів за незалежність і після того, як утворились незалежні держави? Які «нації» мали право на владу і створення незалежної держави? Чи мали інші «нації» таке ж право на самовизначення в новій державі? І якщо тільки «законні» нації мають право на самовизначення, то як визначити їх «законність»?

Здійснюються спроби в науковій літературі, на сторінках періодики визначити критерії суб'єкта самовизначення. Наприклад, колишній радник президента Росії з національних питань Г. Старовойтова, намагаючись обґрунтувати свою точку зору на сторінках газети «Известия» (11. IX. 1992), особливий наголос робить на волевиявленні всього населення певної території.

Р. Шеффер до таких спроб, мається на увазі визначення суб'єкта права на самовизначення, не вдається. Позиція автора, за його власними словами, «може показатись еретичною» (с. 253), оскільки він вважає, що спроби реалізувати в сучасних умовах право націй на самовизначення побудовані «на химері», а тому вони самі по собі «проблематичні, навіть утопічні» (с. 255). Утопічні з точки зору можливості забезпечення миру і злагоди, розвитку демократії, оскільки неминуче ведуть до «апартеїду». Логіка автора така: оскільки принцип самовизначення — це неминуче розділення, яке, крім війни і крові, ні до чого не призводить, то сам цей принцип не може більше бути політичним засобом вирішення нагальних проблем, що виникають у процесі розвитку поліетнічних, полікультурних спільнот.

Що ж пропонує Р. Шеффер як свідомий противник ідеї самовизначення? Як альтернативу цій ідеї він висуває принципи, які знайшли своє відображення у поглядах А. Лінкольна і М.-Л. Кінга. Суть концепцій

А. Лінкольна полягала в необхідності збереження цілісності держави через розвиток демократії як влади більшості при умові практичного забезпечення прав меншості. Американський президент був рішучим противником відокремлення як політичного засобу реалізації устремлінь меншим до самовизначення.

Фактично на цих же засадах побудована була і політична платформа М.-Л. Кінга, який, очолюючи боротьбу негрів за громадянські права, виступав проти сепаратистських устремлінь деяких негритянських лідерів, проти гасла «владу — чорним». Р. Шеффер приходить до висновку, що хоча концепція демократії Лінкольна і Кінга досі не втілена в Америці в життя в певній мірі, її все ж можна розглядати як альтернативу ідеї самовизначення під час вирішення гострих проблем, що виникають у багатоетнічних державах.

Отже, автор книги виступає як послідовний противник ідеї самовизначення, розділення, як політичного засобу її реалізації. В нього, слід зауважити, чимало прибічників, які, як і Р. Шеффер, схильні відстоювати *status quo*, що склалось у міжнародному співтоваристві. Мається на увазі, насамперед, принцип непорушності кордонів, якому загрожує ідея самовизначення.

Але у світовій громадській думці існує і інша точка зору. Її прибічники схильні вважати, що міжнародний порядок, який склався в післявоєнний період, вже не відповідає потребам часу.

Зокрема, американський вчений П. Габл, колишній радник державного департаменту США з питань національних відносин в СРСР, вважає цілком реальним як засіб вирішення проблеми, територіальний перерозподіл між Армєнією і Азербайджаном. Можна навести ще чимало свідчень того, що в світі поступово посилюється тенденція до відходу від *status quo*. На практиці це означає, що фактично починається боротьба за новий переділ сфер впливу. Не може залишитись осторонь цієї боротьби і Україна, яка сама стала незалежною завдяки реалізації ідеї самовизначення. Як будуть розвиватись подальші події, покаже час. Хоча дещо можна вже передбачити зараз, в чому можуть допомогти застереження Р. Шеффера — противника ідеї самовизначення у її крайньому вияві — розділенні існуючих держав.

В. Л. САВЕЛЬЄВ (Київ)

* * *

УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА: АНОТОВАНИЙ БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК /

АН УРСР. Археогр. комісія, Кафедра історії
України Львівського лісотехнічного інституту.
К., 1991. — 85 с. — Наклад 300.

При постійному зростанні інтересу до історичної спадщини зростає інтерес і до розвитку допоміжних історичних дисциплін. Однією з них є сфрагістика, предметом вивчення якої є печатки, пломби, гемми, скарабеї, клейма. Саме цим питанням і присвячений бібліографічний покажчик, укладений В. О. Гавриленком.

В основу покажчика лягли джерела, проаналізовані укладачем ще у виданій 1977 р. монографії, в якій досліджувалась історіографія сфрагістики від давніх часів до наших днів¹. Доповнений новими працями, покажчик

подає літературу з українського печаткознавства від кінця XVIII ст. (коли в Україні розпочалося вивчення печаток) до 1990 р. включно. У вступній статті В. О. Гавриленко зупиняється на загальних питаннях методології й методики української сфрагістики. Складена за тематичним принципом бібліографія поділяється на одинадцять розділів, що значно полегшує використання покажчика. У першому розділі подана література з історіографії дисципліни, про стан вивчення і завдання української сфрагістики. Другий розділ (персоналія) об'єднує матеріали про дослідників-сфрагістів. У 3—5 розділах вміщено праці про пам'ятки греко-римських і візантійських колоній у Північному Причорномор'ї, про сфрагістику Київської Русі й періоду феодальної роздрібненості та про литовські і польські печатки. Шостий розділ включає публікації про печатки міст, цехових організацій, духовенства, вірменських та єврейських громад, сьомий — про пам'ятки козацької сфрагістики. У восьмому та дев'ятому розділах зібрано літературу про печатки таємних, революційних і підпільних організацій та про українську сфрагістику радянського періоду. Десятий розділ присвячений генезису сфрагістичних та геральдичних пам'яток. В одинадцятому — подано музейні каталоги, звіти та інші видання з описом і малюнками пам'яток сфрагістики. Крім того, у виданні вміщені іменний покажчик і список періодичних видань, використаних при складанні бібліографії.

Слід зазначити, що це є перший бібліографічний покажчик, де в такому обсязі (552 публікації) представлена сфрагістична література України. Очевидно, що у ньому є й окремі пропуски. Наприклад, у розділі про персоналії відсутні публікації про краєзнавця з Галичини Антонія Шнайдера, який у XIX ст. зробив значний вклад у вивчення та розвиток сфрагістики і геральдики населених пунктів Західної України. Тільки кількома позиціями представлена література з печаткознавства Закарпаття (випущено ряд праць з кінця XIX — початку XX ст.). Слабо висвітлений доробок української діаспори у розглядуваній дисципліні (хоч варто зважити на важкий доступ до цієї літератури на час складання покажчика).

Однак ці недоліки не зменшують наукового значення бібліографічного покажчика, який сприятиме дальшому вивченню української сфрагістики.

А. Б. ГРЕЧИЛО (Львів)

¹ Гавриленко В. Українська сфрагістика: Питання предмета та історіографії. К.: Наук. думка, 1977.— 168 с.

П. М. Панченко (Дніпропетровськ)

Історична наука повинна бути далекою від кон'юнктури. і політики

Аналіз стану і перспектив розвитку історичної науки має стати повсякденною справою дослідників, насамперед істориків. У цьому плані стаття доктора історичних наук, професора С. В. Кульчицького «Історія і час. Роздуми історика» («Український історичний журнал», 1992, № 4) є досить актуальною і своєчасною. Дійсно, що ми інколи знали більше про те, що відбувалося в Москві, ніж в Україні в цілому чи в окремі місцевості зокрема. Взагалі мало досліджувалося героїчних чи трагічних сторінок історії України. Ці «білі плями» можуть бути ліквідовані тільки завдяки неупередженому підходу до документів, їх всебічному вивченню й аналізу. І, здається, залишається незаперечним той факт, що при дослідженні тих чи інших подій історик має опиратися на найважливіші принципи методології — принципи історизму й об'єктивності. Науковець при вивченні й аналізі навіть найдраматичніших сторінок історії повинен «вжитись», «вписатись» у час появи та взаємодій досліджуваних подій і фактів. Інший підхід прирікає на тимчасове існування досліджень, робить історію служницею політики. І ще одне. Будь-яка думка має бути реалізована на сторінках газет чи журналів. Останнім часом я особисто звертався щодо публікації заміток до редакцій газет «Голос України», «Правда України», «Днепр Вечерний». І скрізь мені відмовляли в публікації чи просто промовчували. Історична наука розвивається тільки тоді, коли існує жива, природна й різнобічна думка.

Події 1917—1920 рр. є невичерпним джерелом для наукових досліджень. Але вони мають узагальнити мету, соціальну основу як загальноросійських політичних сил, так і національних сил України. В деяких публікаціях, в передачах радіо і телесачення події цих років коментуються як боротьба національних сил України, зокрема, в особі Центральної Ради з більшовицькою Росією. Здається, такий підхід є далеким від науковості. Домінуючою в подіях, які почалися в 1917 р., була соціальна основа. Й урок для незалежної України випливає з подій того часу такий, чи зуміє вона забезпечити соціальний захист населення.

Дискусійними в названій статті С. В. Кульчицького є думки про те, що «не було й «воєнного комунізму» як політики, нав'язаної громадянською війною», а також, що «після переходу до непу В. І. Ленін поміняв місцями наслідок і причини, щоб врятувати принадність комуністичної ідеї в очах мас».

Слід нагадати, що політика, яка одержала назву «воєнного комунізму» в Росії, почалася ще в перші місяці світової війни. 17 лютого 1915 р. вийшов царський указ, який надавав право командуючим військових округів забороняти вивозити продукти й затверджувати на них обов'язкові ціни та використовувати реквізицію. Пізніше царський і тимчасовий уряди неодноразово

разово вживали заходи щодо поглиблення державної централізації та регулювання економіки. Але війна викликала дисбаланс економіки і зв'язані з ним негативні явища у всіх країнах, що воювали. Через це уряди цих країн запроваджували державне примусове регулювання господарських відносин. Найбільш послідовно і жорстко така політика проводилася в Німеччині. За час війни уряд останньої ввів закон про хлібну монополію, «примусове господарство» майже в усіх галузях виробництва, трудову повинність, установив тверді ціни, нормував розподіл промислової сировини і продуктів та інше. Деякі німецькі соціал-демократи називали цю політику «воєнним соціалізмом».

Після аналізу ситуації в країнах політика «воєнного комунізму» була відмінена в березні 1921 р. у Росії, а політика «воєнного соціалізму» — в квітні того ж року в Німеччині.

Безумовно, політика «воєнного комунізму» була собою суперечливим явищем. Але без вивчення реалій часу й досвіду інших держав і народів історія України не буде повною і ґрунтовною. В зв'язку з цим вважаю за доцільне вивчати в технічних вузах не тільки історію України, але й ряд спеціальних курсів з всесвітньої історії. Для закріплення знань з історії України слід було б ввести державний екзамен на останньому курсі.

С. В. Кульчицький спрощує думки в статті, де йдеться про ОУН. Він, зокрема, зазначає: «...Потрібно взяти до уваги те, що Сталін черпав сили й засоби для боротьби з оунівцями передусім у самій Україні». На наш погляд, певна частина українського суспільства, безумовно, підтримувала сутність сталінізму. Але значна його частина вірила в ідею соціальної справедливості й Союзу РСР.

Слід погодитися з автором статті у тому, що мета повстанської боротьби на території Західної України була спрямована на створення самостійної України. Але в той же час не варто замовчувати й того, за допомогою кого це збиралося робити? Досить згадати параграф третій Акту від 30 червня 1941 р. Крім того, за гітлерівським планом «Ост» передбачалося фізично знищити такі слов'янські народи, як українці, росіяни, білоруси, поляки та інші.

Повинна бути засуджена не тільки ідеологія бандерівського руху, а й практика терору проти інакомислячих, що є таким же уособленням тоталітаризму, як і сталінський режим.

Останній період історії України насичено багатьма подіями. Тут — боротьба і взаємодія різних політичних сил, два референдуми 1991 р. і сутність поставлених на них запитань, історія виникнення символіки України і практика їх прийняття як державних символів. У зв'язку з цим важливим предметом дослідження є феномен відносин історії як науки і політики, політиків і народу. Вирішальне значення у відродженні правди історії має відіграти позиція істориків з глибокими знаннями й з власною думкою. Відсутність цих компонентів призведе до того, що у черговий раз істориків і саму історію люди віднесуть до носіїв найстародавнішої професії.

В. Д. Базилевич (Київ),
О. М. Язвінська (Київ)

Республіканська науково-практична конференція «Ринок і проблеми гуманітарної підготовки економічних кадрів у вищій школі»

22—24 вересня 1992 р. в столиці України відбулася республіканська науково-практична конференція «Ринок і проблеми гуманітарної підготовки економічних кадрів у вищій школі». Ініціаторами її проведення стали Міністерство освіти України та Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків і торгівлі України, а безпосереднім організатором — Київський торговельно-економічний інститут.

Конференція зібрала спеціалістів різного профілю: економістів, істориків, філософів, політологів, правознавців, психологів, соціологів, філологів тощо. Вони представляли 85 вузів, а також науково-дослідні установи, культурні заклади, державні та громадські організації 22 міст республіки. Були запрошені гості з ближнього і дального зарубіжжя. Зокрема, в конференції брали участь учені з Росії (Москва, Санкт-Петербург), Болгарії, Німеччини.

На двох пленарних засіданнях було заслухано 8 доповідей, а на трьох секційних виступили майже 50 чол. Обговорювалися теоретичні й методологічні проблеми гуманітарної підготовки економічних кадрів, зокрема поєднання їх гуманітарної та професійної освіти у вищій школі, активні й нетрадиційні методи навчання студентів у процесі викладання гуманітарних дисциплін тощо. Відзначалося, що процес гуманізації та гуманітаризації вищої освіти передбачає насамперед вироблення наукового світогляду як цільової та стрункої системи історичних, економічних, культурологічних, соціально-політичних, філософських і спеціальних знань.

Значна частина виступів була присвячена ролі історичної освіти в підготовці кадрів економічного профілю у вищій школі. Заступник Інституту історії АН України, д-р істор. наук, проф. С. В. Кульчицький зазначив, що для формування гуманістичного світогляду в процесі вивчення історії, і історії України зокрема, необхідно відмовитися від помилкових стереотипів, що утвердилися в радянській історіографії, від ідеологізації та міфологізації історичного процесу. Як приклад організаційних форм, що забезпечують в умовах ринкової економіки нові принципи викладання вітчизняної історії у вищій школі, він навів договір про творче співробітництво, укладений у грудні 1991 р. між Міністерством освіти та Інститутом історії України. Його мета — розробка концепції історичної освіти в Україні, а також комплексна система її методичного забезпечення.

Про важливість опанування історичних знань майбутніми економістами йшлося і в доповідях ректора Київського торговельно-економічного інституту А. М. Мазаракі, начальника управління вищої освіти Міністерства освіти України М. Ф. Степка, віце-президента філософського то-

вариства України, д-ра філософ. наук, проф. І. В. Бичка, зав. відділом Інституту економіки АН України, д-ра економ. наук, проф. В. К. Черняка, зав. кафедрою політичної економії Київського держ. університету ім. Т. Г. Шевченка, академіка А. А. Чухна, зав. кафедрою права Московського комерційного інституту, д-ра юридичних наук, проф. В. А. Язева, проректора КТЕІ В. Д. Базилевича, зав. кафедрою філософії, політології та історії України КТЕІ, канд. філософ. наук, доц. Ю. І. Кулагіна.

Значний інтерес учасників конференції викликали виступи, в яких розглядалися питання з історії України. Це, зокрема, доповіді докторів іст. наук, професорів Л. Ю. Беренштейна (Українська сільськогосподарська академія, м. Київ), Г. І. Терещенка (Одеський технологічний інститут харчової промисловості), З. І. Ямкової (Алчевський гірничо-металургійний інститут); кандидатів історичних наук, доцентів В. Ф. Кокорського (Алчевський гірничо-металургійний інститут), Л. В. Морфлюк (Київський держуніверситет), О. А. Пиріг (КТЕІ), М. І. Поночовного (КТЕІ), Г. В. Стрельського (Київський педінститут), О. М. Язвінської (КТЕІ); кандидатів історичних наук О. В. Ковальової (Горлівська філія Донецького політехнічного інституту), Н. С. Мартем'янової (Харківський інженерно-педагогічний інститут), Л. І. Скомаровської (Полтавський інженерно-будівельний інститут) та ін.

На заключному засіданні було підведено підсумки роботи конференції і вироблено ряд рекомендацій. А потім відбувся «круглий стіл», де йшлося про актуальні завдання гуманітарних наук у підвищенні загального рівня і культури економічних кадрів, їх історичної, соціально-політичної, юридичної, екологічної грамотності, громадянської активності в процесі переходу до ринку. Конференція стала важливим кроком у розробці проблем гуманітарної підготовки майбутніх спеціалістів економіки незалежної України.

С. О. Єкельчик (Київ)

Друга Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історії національного руху в Україні (до 1917 р.)»

7—8 жовтня 1992 р. в Миколаєві відбулася II Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми історії національного руху в Україні (до 1917 р.)». Організаторами форуму виступили Інститут історії України АН України та Миколаївський державний педагогічний інститут.

Заявки на участь у конференції подали понад 160 істориків, політологів, юристів, літературознавців та мистецтвознавців, що представляли всі регіони України, а також Росію, Білорусь та Вірменію. У видрукованих тезах доповідей висвітлені проблеми історії українського етносу, державності, національного руху до 1917 р.

На жаль, через об'єктивні обставини значна частина учасників не змогла прибути на конференцію. Однак, незважаючи на це, вона стала важливою віхою на шляху розробки актуальних проблем історії дореволюційної України.

Пленарне засідання 7 жовтня відкрив ректор Миколаївського педінституту проф. В. Ф. Б а й д а к. Зав. відділом історії України XIX — поч. XX ст. Інституту історії України АН України д-р іст. наук, проф. В. Г. С а р б е й виголосив доповідь «Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — поч. XX ст.)». Він виділив 3 таких періоди: шляхетський, Народницький та загальнонародний. Зав. кафедрою історії України Миколаївського педінституту д-р іст. наук, проф. П. М. Т р и г у б висвітлив деякі проблеми вивчення історії визвольного руху на Півдні України (до 1917 р.), д-р іст. наук, проф. Київського університету Н. І. М и р о н е ц ь спинилася на такій проблемі: «Пісня як фактор формування і збереження національної свідомості українського народу». Зав. кафедрою історії України Донецького ун-ту д-р іст. наук, проф. Р. Д. Л я х зробив доповідь «До питання про розвиток ідеї самостійної України». Увагу доповідача, зокрема, привернули перспективи, що вимальовуються у зв'язку з відкриттям архівів колишнього КДБ. Зав. кафедрою джерелознавства та архівознавства Київського ун-ту д-р іст. наук, проф. В. О. З а м л и н с ь к и й розповів про свої дослідження щодо гетьманів України. Наук. співроб. Інституту історії України канд. іст. наук С. О. Є к е л ь ч и к спинився на теоретичних, методичних та термінологічних проблемах націоналізму.

8 жовтня відбулося об'єднане засідання секцій конференції. Після обговорення численних виступів підсумки конференції підбив д-р іст. наук, проф. В. Г. С а р б е й, який відзначив, зокрема, що з проблем історії України до XIX ст. виступили 5 чол., XIX ст.— 4 чол., поч. XX ст.— 13 чол. Це відбиває загальну тенденцію певного ігнорування дослідниками українського національного відродження XIX ст. Порівняно із Запорізькою конференцією 1991 р. значно зросла кількість заявлених доповідей та повідомлень (з 90 до майже 160), але помітних зрушень в їх якості не відбулося.

Конференція виробила ряд рекомендацій, зокрема з питань поліпшення викладання історії України у вузі та школі. Вона стала свідченням зростання інтересу наукової громадськості до питань історії українського національного руху, а також розширення діапазону та удосконалення методології досліджень.

В. В. Бурдуланюк (Івано-Франківськ)

Міжвузівська науково-теоретична конференція «500-річчя українського козацтва і Галичина»

19—20 червня 1992 р. в Івано-Франківському державному педагогічному інституті імені В. С. Стефаника проходила міжвузівська науково-теоретична конференція «500-річчя українського козацтва і Галичина». Відбулося пленарне засідання, працювали три секції.

На пленарному засіданні виступили з доповідями «Роль запорозького козацтва в історії України» проф. Івано-Франківського педінституту В. В. Г р а б о в е ц ь к и й, «Республіканський лад у Запорозькій Січі» проф. Вінницького педінституту М. М. К р а в е ц ь та «Елементи козацького мовлення в сучасній українській мові» ректор ІФДПІ чл.-кор. АПН України В. І. К о н о н е н к о.

Під час роботи першої секції «Історія українського козацтва» особливий інтерес викликали доповіді та повідомлення проф. В. В. Г р а б о в е ц ь к о г о «Роль запорозького козацтва в історії Галичини», проф. О. Ю. К а р п е н к а «Українська козацька держава у світовій цивілізації», проф. І. Г. Ш у л ь г и «Запорозька Січ у складі українського внутрішнього ринку», М. В е г е ш а «Народно-визвольна війна 1648—1654 рр. і Закарпаття», М. В. С и г и д и н а «Показання народних мас України в ході визвольної війни середини XVII ст.».

В другій секції «Українське козацтво в джерелах та історіографії» цікавими були виступи Я. І. К і с я «Історичні джерела про початки боротьби козацтва з татаро-турецькою агресією на Україну в XV ст.», Ю. А. М и ц и к а «Польський публіцистичний трактат другої половини XVII ст. про козацтво», В. П. П е д и ч а «Праці учнів М. Грушевського з історії козащини (у Записках з НТШ)», О. В. М а р у щ е н к а «М. Костомаров про боротьбу українського козацтва проти турецько-татарської агресії», І. Я. Л ю б і н ц я «Особа Б. Хмельницького в оцінці М. Костомарова», С. Д. С в о р а к а та І. Е. Ц е п е н д и «Д. Яворницький — збирач козацьких реліквій» тощо.

Актуальними були доповіді й повідомлення, прочитані в третій секції — «Українське козацтво в літературі, мистецтві і педагогіці». Це стосується, зокрема, виступів Б. М. Г а в р и л і в а «Запорозька Січ у пам'ятках історії та культури», В. М. Б у р д у л а н ю к а «Козацька тематика в творчості західноукраїнських художників кінця XIX — початку XX ст.», І. Д. І в а н ц е в а та Ю. М. Т о м и н а «Турбота гетьманів про освіту та виховання», В. І. С і л е ц ь к о г о «Думи та історичні пісні як джерело історії запорозького козацтва», В. В. Т в а р д о в с ь к о г о «Козацтво у творчості «Руської трійці», В. Г. М а т в і ї ш и н а «Образ гетьмана Івана Мазепи в західноєвропейській художній літературі XIX ст.», В. В. Г р е ш у к а «Словотворна спроможність слова «козак» в українській мові», В. Т. П о л е к а «Зарубіжні голоси про козацтво».

Напередодні відкриття конференції в приміщенні обласного краєзнавчого музею було урочисто відкрито виставку історико-культурних творів, присвячених запорозькому козацтву з колекції проф. В. В. Грабовецького. На ній були представлені оригінали і фотокопії документів, історичні праці з історії козацтва, твори письменників і митців.

До знаменної дати проф. В. В. Грабовецький також підготував і видав «Літопис запорозького козацтва».

Конференція стала визначною подією в культурному житті Прикарпаття і ще раз засвідчила давні міцні зв'язки жителів краю з Наддніпряниною.

Східна літня школа у Варшаві

З 1 по 21 липня 1992 р. у столиці Польщі працювала Східна літня школа, організована Центром по вивченню (Студіум) національних проблем Східної Європи Варшавського університету для 30 молодих учених з країн Центрально-Східної Європи. Україна була представлена найбільшою кількістю учасників — 7 учених (5 істориків, 1 етнограф, 1 філолог) з науково-дослідних установ і вузів Києва, Львова, Тернополя. Крім Варшавського університету, співorganizаторами школи стали Міністерство національної освіти, Міністерство закордонних справ і Міністерство культури Польщі, Польська Академія наук (ПАН), а також різні комерційні фірми й асоціації.

Найбільшої уваги заслуговував дидактичний цикл школи, у рамках якого її учасники прослухали лекції провідних польських і зарубіжних фахівців. Слід зазначити, що у їхніх виступах домінувало висвітлення історії українсько-польських стосунків. Про це, зокрема, свідчили лекції проф. З. Вуйціка (ПАН) «Боротьба між Польщею і Росією за гегемонію в Східній Європі у XVII ст.», проф. Б. Осадчука (Берлінський університет) «Польсько-українські відносини у XX ст.», Д. Моравського (Рим) «Східна політика Ватикану», проф. О. Гейштора (президент ПАН) «Імперії, народи, держави. Центрально-Східна Європа» та ін. Нові підходи до висвітлення історичного матеріалу та до оцінок багатьох подій і фактів, спроби визначення прогнозів на майбутнє спричиняли жвавий обмін думками серед присутніх, дискусії.

Розпад СРСР, кардинальні політичні зміни в колишніх соціалістичних країнах стали об'єктом пильної уваги дослідників багатьох країн. В сусідній Польщі вивчення національних рухів у східноєвропейському регіоні зосередив названий вище Центр. Дослідження проблем у ньому ведеться з урахуванням історичного аспекту, до чого рідко вдавалися традиційні радянологи. Не менш важливою справою, якою займається Центр, є підготовка молодих компетентних спеціалістів.

З часу виникнення Центру (весна 1990 р.) в ньому відбуваються регулярні заняття (лекції, співбесіди та інші), які є доступними для всіх бажаючих, а для студентів університету — факультативними. Новостворена навчально-дослідна інституція видає суспільно-політичний журнал «Обуз» («Табір») (почав виходити нелегально ще 10 років тому) і науковий кварталник «Пшегльонд всходні» («Східний огляд») з підзаголовком «Історія і сучасність поляків на Сході». Вийшло вже два номери, а незабаром з'явиться й наступний. У названих виданнях вміщується досить багато матеріалів, що стосуються історії та сучасності України.

Учасники літньої школи ознайомилися з роботою окремих науково-дослідних і навчальних установ Варшави, користувалися місцевими архівами й бібліотеками, проводили консультації з польськими вченими. Гостей з України, Росії, Литви, Білорусії, Латвії, Болгарії, Угорщини, Югославії приймали громадсько-політичні організації Польщі, з ними зустрічалися діячі культури, політики. Цікава культурна програма передбачала проведення екскурсій до Кракова, Ченстохова, Модліна, відвідання концертів, театрів.

У майбутньому Східна літня школа буде постійно діючою і має намір щороку запрошувати тих, хто хоче вивчати або вже вивчає історію та сучасність Центрально-Східної Європи (спеціалізація: історія, історія мистецтва, соціологія, географія, демографія, етнографія, політологія, економія).

НОВІ КНИГИ

Амельченко В. В. Дружины Древней Руси.— М.: Воениздат, 1992.— 144 с.

Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст.: Прогр. документи перших укр. політ. партій.— К.: Б. в., 1992.— 94 с.

Бок М. П. (Столыпина). Воспоминания о моем отце П. А. Столыпине.— М.: Товарищество «А. П. Сытин и К'», 1992.— 255 с.

Бугай М. Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були перселені...»: Про депортацію населення з України у 30-40-і рр.— К.: Т-во «Знання» України, 1992.— 47 с.

Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогон. укр. нар. погляди та вірування.— К.: Фірма «Довіра», 1992.— 414 с.

Васецкий Н. А. Троцкий: Опыт полит. биографии.— М.: Республика, 1992.— 351 с.

Водовозов В. В. Граф С. Ю. Витте и император Николай II: По изд. 1922 г.— М.: Искусство и культура, 1992.— 117 с.

Волков Ф. Д. Взлет и падение Сталина.— М.: Спектр, 1992.— 335 с.

Врангель Н. Н. Воспоминания: Южный фронт (ноябрь 1916 г.— ноябрь 1920 г.). Ч. 2. Последняя пядь родной земли.— М.: Терра, 1974 с.

Всероссийское Учредительное собрание: Стеногр. отчет: Репринт. воспроизв. изд. 1918 г.— К.: Абрис, 1991.— 99, XIII с.

Гасай Є. О. Село Токи та його околиці: Іст.-красн. нарис.— Тернопіль: Вид. відділ кн.-журн. вид-ва «Тернопіль», 1992.— 103 с.

Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи.— К.: Наук. думка, 1991.— 130 с.

Грушевський М. С. Як жив український народ: Корот. іст. України: Репринт. відтвор. вид. 1915 р.— К.: РОВО «Укрвузполіграф»: РВЦ «Орбіта», 1991.— 108 с.

З рідного гнізда: Діаспора: Альбом фотодокументів.— К.: Фірма «Довіра», 1992.— 79 с.

Иосиф Сталин — Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарий.— М.: Дружба народов, 1992.— 288 с.

Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. ст.— М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1991.— 226 с.

Історія України: Соціально-економіч. розвиток і політ. становиче у другій пол. XIX ст.: Конспекти лекцій.— К.: НМК ВО, 1991.— 35 с.

Історія України: УРСР у 20—30-х рр. ХХ ст.: Участь укр. народу в боротьбі проти фашизму в період другої світової війни: Конспекти лекцій.— К.: НМК ВО, 1991.— 71 с.

Коринный Н. Н. Переяславская земля, X — первая пол. XIII в.— К.: Наук. думка, 1992.— 312 с.

Крикун Н. Г. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV — XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников.— К.: Ин-т укр. археографии, 1992.— 161 с.

Кульчицкий В. С., Насток М. І., Тищій Б. Й. З історії української державності.— Львів: Світ, 1992.— 86 с.

Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Наук.-практ. конф., присвяч. 175-й річниці з дня народження М. Костомарова (Рівне, 13—14 трав. 1992 р.).— Рівне: Рівн. держ. пед. ін-т, 1992.— 242 с.

Петров В. Походження українського народу.— К.: МП «Фенікс», 1992.— 192 с.

Пиріг П. В. Чернігівщина напередодні визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр.— К.: Київ. держ. пед. ін-т, 1992.— 41 с.

Польша — Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Тези доп. міжнар. наук. конф., м. Кам'янець-Подільський, 29—31 трав. 1992 р. (Нац. асоц. українознавців, АПІ України, Ін-т історії України та ін.— К.: Б. в., 1992.— 110 с.

Родзянко М. В. Крушение Империи.— М.: Скифы, 1992.— 285 с.

Січинський В. Ю. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та ін. писань чужинців про Україну за десять століть.— К.: Фірма «Довіра», 1992.— 255 с.

Суханов Н. Н. Записки о революции: Т. 3. Кн. 5—7.— М.: Республика, 1992.— 414 с.

Фельштинский Ю. Крушение мировой революции. Брестский мир: Очерк 1. Окт. 1917 — ноябрь 1918.— М.: Терра, 1992.— 656 с.

Фирсов И. И. Петра творенье: К 300-летию рус. флота.— М.: Мол. гвардия, 1992.— 271 с.

Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян: Эпоха средневековья.— М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1992.— 158 с.

Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні: Випр. вид. з вид.: Прага, 1931.— К.: Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992.— 229 с.

Шлемкевич М. Загублена українська людина.— К.: МП «Фенікс», 1992.— 158 с.

Шляхи до української державності.— К.: Ін-т історії України, 1992.— 40 с.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Нагорная Л. А. Позиция Украины в новосозданном союзном государстве: 20-е годы через призму 90-х 3
- Карпенко А. Е. (*Ивано-Франковск*). Ноябрьская 1918 г. национально-демократическая революция на западноукраинских землях 16
- Врублевский В. Г. К созданию Украинской Академии наук 29

Малоизвестные страницы истории

- Трубайчук А. Ф. Красная Армия и рейхсвер в 20-е годы 40

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Батюк В. С. (*Дрогобыч*). Украинская государственность накануне и в годы освободительной войны 1648—1654 гг. в работах исследователей из западной диаспоры 50

СООБЩЕНИЯ

- Маслов А. А. (*пгт Шалыгино Сумской обл.*). Потери советского генералитета в боях 1941—1944 гг. в Украине 57
- Зайцев А. Ю. (*Львов*). Представители украинских политических партий Западной Украины в парламенте Польши (1922—1939 гг.) 72

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Кудря Т. В. Изучение темы «Коллективизация сельского хозяйства» на уроке истории Украины 85

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Юренко А. П. Лев Борисович Ковалив 94

ВОСПОМИНАНИЯ

- Андрусисин Б. И. «Тетради» священника отца Павла (1939—1958 гг.) 105
- Олейник П. П. Тетради 110

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

- Алехин И. А. (*Новомосковск*). Крепость на Самаре 123

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Куриленко В. Е. (*п. Свердловка Черниговской обл.*). К локализации летописного города Хоробора 128

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Дорошенко Дмитрий. Мои воспоминания о недавнем прошлом (1914—1918) (*Продолжение*) 131

ОБЗОРЫ

- Жуковский Аркадий (*Франция, Париж*). Итоги празднования тысячелетнего юбилея крещения Руси-Украины 140

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Федьков И. И. (*Николаев*), Шкварец В. П. (*Николаев*). М. О. Багмет. Молодь і відродження національної самосвідомості 152
- Савельев В. Л. Р. Шеффер. Шляхами війни. Політика розділення. 153

* * *

- Гречило А. Б. (*Львов*). Украинская сфрагистика. Аннотированный библиографический указатель 156

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

- Панченко П. М. (*Днепропетровск*). Историческая наука должна быть далекой от конъюнктуры и политики 158

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Базилевич В. Д., Язвинская Е. Н. Республиканская научно-практическая конференция «Рынок и проблемы гуманитарной подготовки экономических кадров в высшей школе» 160
- Екельчик С. А. Вторая Всеукраинская научная конференция «Проблемы истории национального движения в Украине (до 1917 г.)» 161
- Бурдулянюк В. В. (*Ивано-Франковск*). Межвузовская научно-теоретическая конференция «500-летие украинского казачества и Галиция» 162
- Стронский Г. И. (*Тернополь*). Восточная летняя школа в Варшаве 164

CONTENTS

ARTICLES

N a g o r n a L. P. Position of Ukraine in a newformed Union State: the 20-th in the Light of the 90-th	3
K a r p e n k o O. U. (<i>Ivano-Frankivsk</i>). November National-Democratic Revolution in West-Ukrainian Regions in 1918	16
V r u b l e v s k y V. G. To the Creation of Ukrainian Academy of Sciences	29

Little-known Pages of History

T r u b a j t c h u k A. F. Red Army and Reichsver in the 20-th years	40
---	----

HISTORIOGRAPHY AND STUDIES IN HISTORICAL SOURCES

B a t j u k V. S. (<i>Drogobytch</i>). Ukrainian Statement on the Eve and during the War of Liberation 1648—1654 in Diaspora Investigators Works	50
--	----

REPORTS

M a s l o v O. O. (<i>v. Shalygine of Sumy Region</i>). Losses of the Soviet Generals 1941—1944 in the Battles in Ukraine	57
Z a j i s e v O. U. (<i>Lviv</i>). The Representatives of Ukrainian Political Parties of West Ukraine in Polish Parliament (1922—1939)	72

TO HELP THE TEACHER OF HISTORY

K u d r j a T. V. The Learning of the Theme «Collectivization in Agryculture» on the Lesson of History of Ukraine	85
---	----

HISTORY THROUGH PERSONALITIES

J u r e n k o O. P. Levko Borysovytch Kovaliv	94
---	----

REMINISCENCES

A n d r u s y s h y n B. J. «Copy-books» of the Priest Pavlo (1939—1958)	105
O l i j n y k P. P. The Copy-books	110

MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE

A l j o k h i n I. A. (<i>Novomoskovsk</i>). The Fortress on the Samara-river	123
---	-----

SEARCHES AND FINDINGS

K u r y l e n k o V. E. (<i>v. Sverdlovka of Tchernigiv Region</i>). To the Location of Chorobor Annaliits Town	128
---	-----

HISTORICAL HERITAGE

D o r o s h e n k o D m y t r o. My Reminiscences of Recent Past (1914—1918) (<i>continuation</i>)	131
--	-----

REVIEW

Z h u k o v s k y A r k a d i j (<i>France, Paris</i>). Review of Celebration the 1000-th Anniversary Rus-Ukraine's Christening	140
---	-----

CRITIQUE AND BIBLIOGRAPHY

- P h e d j k o v I. I.** (*Mykolajiv*), **S h k v a r e t s V. P.** (*Mykolajiv*). **M. O. Bagmet.**
The Jouth and Rebirth of National Consioussness 152
S a v e l j e v V. L. R. Sheffer. On the War Roads. Political Division 153

• • •

- G r e t c h y l o A. B.** (*Lwiv*). The Ukrainian Sfragistiks. The Annotable Bibliography 156

LETTER TO THE EDITORIAL OFFICE

- P a n c h e n k o P. M.** (*Dnipropetrovsk*). History Must Be the Science far from
Conjuncture and Politics 158

CRONICLE AND INFORMATION

- B a z y l e v y t c h V. D., J a z v y n s k a O. G.** Respublic Scientific-Practical
Conference «Market and Problems of Humanitarian Training of Economical
Personnel in High School» 160
J e k e l ' t c h y k S. O. Second Scientific Conference «Problems of the History of National
Movement in Ukraine (before 1917)» 161
B u r d u l a n j u k V. M. (*Ivano-Frankivsk*). Interuniversity Scientifical-theoretical
Conference «The 500-th Anniversary of Ukrainian Cozaks and Galitsia» 162
S t r o n s k y G. J. (*Ternopyl*). West Summer School in Warsaw 164